

: το γκράφιτι ως ιστορική μαρτυρία
και ως φθορά στα αρχαία μνημεία

ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΓΚΡΑΦΙΤΙ
ΑΠΟ ΟΛΗ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΟΛΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

**Θίνκ: Το γκράφιτι ως ιστορική μαρτυρία
και ως φθορά στα αρχαία μνημεία**

**ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΓΚΡΑΦΙΤΙ
ΑΠΟ ΟΛΗ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

Αθήνα 2023

Γενικός συντονισμός

Έλενα Κουντούρη, Δρ Αρχαιολόγος, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη ΕΦΑΠΑ
Ελένη Σπ. Μπάνου, Αρχαιολόγος PhD, Προϊσταμένη ΕΦΑΠΑ (2018-2020)
Αργυρώ Καραμπερίδη, Δρ Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων ΕΦΑΠΑ
Νίκος Πετρόχειλος, Δρ Αρχαιολόγος, Αναπληρωτής Προϊστάμενος Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων ΕΦΑΠΑ
Αργυρώ Τσίγκρη, Συντηρήτρια αρχαιοτήτων - Μουσειολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης ΕΦΑΠΑ

Υπεύθυνες έργου

Μαρία Λιάσκα, Αρχαιολόγος - Μουσειολόγος
Σοφία Παπιδά, Συντηρήτρια αρχαιοτήτων - Μουσειολόγος

Συλλογή και επιμέλεια υλικού

Θάλεια Σπυριδάκι, Αναστασία Κουτσοδάκη, Πηνελόπη Καλλιγέρου, Αρχαιολόγοι - Μουσειολόγοι

Ομάδα έργου

Αναστασία Κουτσοδάκη, Πηνελόπη Καλλιγέρου, Θάλεια Σπυριδάκι, Ειρήνη Χατζοπούλου
Μαρία - Άννα Ιωσηφίδου, Ειρήνη Μουσλή - Καραγιώργου, Αρχαιολόγοι - Μουσειολόγοι
Ευθυμία Θεοχάρη, Απόστολος Σερβετάς - Σερβετόπουλος, Συντηρητές αρχαιοτήτων - Μουσειολόγοι

Επιμέλεια κειμένων

Έλια Βλάχου, Κλεοπάτρα Φέρλα
Μαρία Λιάσκα, Δημήτρης Σούρλας, Αρχαιολόγοι ΕΦΑΠΑ

Διοικητική υποστήριξη έργου

Μαρίνα Παπαγιαννοπούλου, Σωτηρία Περαχωρήτη, Ιωάννα Τζιαδήμα, Ευάγγελος Τέγος,
Βενετσάνα Μαγουλά

Καλλιτεχνική επιμέλεια

Καλλιτεχνική επιμέλεια: Κωνσταντίνος Κυριακόπουλος - ΚΑΤΑΚΟΡΥΦΟ ΜΙΚΕ

© 2023 Υπουργείο Πολιτισμού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών

Η έκδοση υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Θ-ink: το γκράφιτι ως ιστορική μαρτυρία και ως φθορά στα αρχαία μνημεία». Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση».

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΓΚΡΑΦΙΤΙ ΑΠΟ ΟΛΗ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Συλλογικός τόμος στο πλαίσιο του έργου
«Θ-INK: το γκράφιτι ως ιστορική μαρτυρία και ως φθορά
στα αρχαία μνημεία»

Συντομογραφίες	11
Συγγραφείς λημμάτων και κειμένων	12
Θ-INK: Το γκράφιτι ως ιστορική μαρτυρία και ως φθορά στα αρχαία μνημεία.....	14

ΤΑ GRAFFITI ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ

ΑΤΤΙΚΗ	18
ΑΘΗΝΑ	18
ΑΚΡΟΠΟΛΗ	18
1. Κορμός καθιστού ανδρικού αγάλματος με εγχάρακτη επιγραφή	18
2. Πήλινος πίνακας με ερωτική επιγραφή	19
ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ.....	20
3. Χάραγμα στην Ποικίλη Στοά της Αρχαίας Αγοράς.....	21
4. Ένα άτυπο αρχείο σε ανάμνηση της νίκης.....	20
5. Όψεις του αθλητικού ανταγωνισμού σε ρωμαϊκό κατάδεσμο από την Αρχαία Αγορά	21
6. Θεραπευτικές συνταγές και φάρμακα της ύστερης αρχαιότητας.....	23
7. «Ίς τόν τῆς λήθης ἀφώτιστον ἀέρα»: δύο ρωμαϊκοί κατάδεσμοι από την Αρχαία Αγορά.....	25
8. Από το ενθάδε στο επέκεινα: βυζαντινές μνείες θανάτων στα μάρμαρα του ναού του Ηφαίστου	27
ΔΥΤΙΚΟΙ ΛΟΦΟΙ	30
9. Αναζητώντας τα ίχνη του Grand Tour στο μνημείο του Φιλοπάππου.....	30
ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ.....	32
10. Σταχυολογώντας χαράγματα σε αγγεία από τις ανασκαφές του Κεραμεικού	32
ΟΛΥΜΠΙΕΙΟ	37
11. «Λίθινο χρονικό» στον ναό του Ολυμπίου Διός	37
12. Επιγραφή στον βορειοδυτικό κίονα του ναού του Ολυμπίου Διός	38
13. Το χάραγμα του τοπογράφου	39
14. Αντιστασιακό χάραγμα στο Ιερό του Ολυμπίου Διός	40
ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΑΘΗΝΑ	41
15. Μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος με εγχάρακτη επιγραφή.....	41
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ	42
16. Ενεπίγραφος σκύφος από την Κηφισιά	42
17. Μόνωτο κύπελλο με χάραγμα ύστερων ρωμαϊκών χρόνων	44
ΘΟΡΙΚΟΣ.....	45
18. Τα ακιδογραφήματα από τον Θορικό: εγχάρακτα πέλματα ανθρώπου στο περιβάλλον μεταλλουργικού εργαστηρίου	45
ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ	47
19. Επιτύμβια στήλη με νεότερα χαράγματα.....	47
ΣΟΥΝΙΟ	48
20. Επιγραφές περιηγητών στον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο.....	48
ΔΥΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ	51
ΑΧΑΡΝΕΣ	51
21. Μαρμάρινη, επιτύμβια λήκυθος με εγχάρακτο σταυρό	51

22.	Μαρμάρινος επιτύμβιος κιονίσκος με σύγχρονα επιγραφικά χαράγματα.....	52
23.	Χαράγματα επιδαπέδιου παιχνιδιού (Rota) των ρωμαϊκών χρόνων στον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας	54
24.	Χαράγματα χριστιανικών σταυρών σε μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων στον αρχαιολογικό χώρο και το μουσείο της Ελευσίνας	55
25.	Χαράγματα στο Καθολικό της Μονής Δαφνίου.....	56
	ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΓΑΡΩΝ – ΜΕΓΑΡΙΔΑ	58
26.	Χαράγματα πλοίων στον ναό Αγίου Γεωργίου στη θέση «Ορκός» ή «Αμπατζάδες» στον Ελαιώνα Μεγάρων.....	58
27.	Ναυτικά χαράγματα και χαράγματα ζώων στον ναό Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Χριστού) στον Ελαιώνα Μεγάρων.....	59
28.	Χαράγματα στο Καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Μονή Σωτηράκη) στο Άνω Αλεποχώρι Μεγαρίδας.....	61
	ΠΕΙΡΑΙΑΣ και ΝΗΣΙΑ.....	62
29.	Graffito σε βοιωτικό αλφάβητο από τον Πειραιά.....	62
30.	Graffiti στον λαιμό ενός εμπορικού αμφορέα από τον Πειραιά	62
31.	Θραύσμα μελαμβαφούς κανθάρου με την επιγραφή κοτυλι[...] ή κοτύλη[...]	63
32.	Πήλινο φιαλίδιο με κατάρα	64
	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΑΤΤΙΚΗ.....	65
33.	Βυζαντινά χαράγματα στον νοτιοανατολικό βράχο της εισόδου του Σπηλαιού Αμώμων.....	65
34.	Χάραγμα με σκηνή ναυμαχίας στο Καθολικό της Μονής Οσίου Μελετίου Κιθαιρώνα	67
35.	Χαράγματα των νεότερων χρόνων στο Σπήλαιο Νυμφολήπτου Βάρης.....	68
	ΗΠΕΙΡΟΣ	70
	ΑΡΤΑ	70
36.	Επιγραφή του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία Α΄ στον ναό Παναγίας Παρηγορήτισσας στην Άρτα.....	70
37.	Επιγραφή του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτας Αθανασίου στον ναό Παναγίας Παρηγορήτισσας στην Άρτα.....	71
38.	Εγχάρακτες μορφές στον ναό Παναγίας Παρηγορήτισσας στην Άρτα	72
39.	Αφιερωματικό χάραγμα σε ξύλινο αναλόγιο στον ναό Αγίου Γεωργίου στα Πιστιανά Άρτας.....	73
	ΠΡΕΒΕΖΑ.....	75
40.	Ερυθροβαφές πινάκιο με graffito ερωτικού περιεχομένου	75
41.	Ιστορικά επιγραφικά χαράγματα στο μεγάλο θέατρο της ρωμαϊκής Νικόπολης	76
	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	78
	ΛΑΡΙΣΑ.....	78
42.	Graffiti σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς στο Δομένικο Ελασσόνας	78
43.	Graffiti στον ναό της Παναγίας στο Πύθιο Ελασσόνας	80
	ΜΑΓΝΗΣΙΑ.....	81
44.	Μελαμβαφής σκύφος με graffito	81
	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	82
	ΔΡΑΜΑ	82
45.	Δητικά χαράγματα σε σπηλαιώδη αίθουσα της Μονής Θεοτόκου Σπηλαιωτίσης παρά την Προσοτσάνη Δράμας.....	82

ΕΔΕΣΣΑ	84
46. Χάραγμα ανθρώπινης μορφής στην αρχαία Έδεσσα	84
47. Εγχάρακτα παιχνίδια από την παλαιοχριστιανική Έδεσσα	84
ΗΜΑΘΙΑ	86
48. Graffito σε θραύσμα στρωτήρα από το τείχος της Βεργίνας	86
49. Συνθήματα της εποχής του Εμφυλίου στον «Τάφο του Ρωμαίου» στη Βεργίνα	87
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.....	89
50. Επιμήκης δόμος με χαραγμένα στην κύρια όψη του επιτραπέζια παιχνίδια	89
51. Χαράγματα στους μολυβδοσκεπάστους τρούλους του Μπεζεστενίου	90
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	92
52. Βραχογραφίες στην περιοχή Κοινότητος Λοφίσκου Λαγκαδά	92
ΚΑΒΑΛΑ.....	94
53. Βραχογραφίες του νομού Καβάλας.....	94
ΚΑΣΤΟΡΙΑ	98
54. Επιτύμβια στήλη με ιστορικό χάραγμα	98
55. Οθωμανικά χαράγματα στο παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά	100
ΠΕΛΛΑ	100
56. Γραπτές και εγχάρακτες επιγραφές από τον διθάλαμο Μακεδονικό Τάφο Δ του Ανατολικού Νεκροταφείου Πέλλας	102
ΠΙΕΡΙΑ.....	103
57. Ο σκύφος του Αλέξανδρου από τη Μεθώνη Πιερίας	103
ΣΕΡΡΕΣ	104
58. Έξι από τα graffiti του περιβόλου του τύμβου Καστά της Αμφίπολης.....	104
59. Επιτύμβιο ανάγλυφο μακεδονικού τύπου με νεότερα χαράγματα	106
60. Επιγραφικά χαράγματα στο παρεκκλήσι του Ταξιάρχη της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών	107
61. Επιγραφικό χάραγμα στον ναό του Αγίου Νικολάου Ελαιώνα Σερρών	108
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ	109
62. Χαράγματα στον πύργο του Αγίου Σάββα της Μονής Χελανδαρίου στο Άγιο Όρος: έργο ευσεβών προσκυνητών.....	109
63. Χαράγματα στο εξωκκλήσι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Μονής Ζωγράφου στο Άγιο Όρος: ιστορική πηγή γνώσης.....	111
ΘΡΑΚΗ.....	114
64. Ακιδογραφήματα στο Ιμαρέτ Κομοτηνής.....	114
ΚΡΗΤΗ	118
ΗΡΑΚΛΕΙΟ.....	118
65. Μινωικά graffiti με Γραμμική Α.....	118
ΧΑΝΙΑ	119
66. Ενεπίγραφος κίονας με ονόματα προσκυνητών	119
67. Λίθινη ενεπίγραφη βάση με ονόματα προσκυνητών	120
68. Λίθινη επιγραφή με χαραγμένα ανθρωπωνύμια	122
69. Το δωμάτιο των γερμανικών τοιχογραφιών στην οικία - μουσείο Βενιζέλου.....	123

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	124
ΑΡΓΟΛΙΔΑ	124
70. Θραύσμα επιστυλίου από κόκκινο μάρμαρο (rosso antico) με ανάγλυφο διάκοσμο και νεότερα graffiti	124
71. Τμήμα αρχαίας κεραμίδας με μεταγενέστερο χάραγμα φτερωτής μορφής	126
72. Χαράγματα στη βυζαντινή εφυσωμένη κεραμική της Αργολίδας	126
73. Βάση βυζαντινού εφυσωμένου αγγείου με εγχάρκτη «επιγραφή»	129
74. Βάση βυζαντινού εφυσωμένου αγγείου με εγχάρκτη σκωπτική επιγραφή	129
ΑΡΚΑΔΙΑ	127
75. Graffiti σε δύο πήλινα αγγεία από το ιερό του Απόλλωνος Τυρίτα στην Κυνουρία.....	130
76. Graffito σε πήλινο σκύφο από το Ξεροκάμπι Κυνουρίας.....	131
77. Αναθηματικό ανάγλυφο με νεότερο χάραγμα.....	132
78. Χάραγμα σε ελληνιστικών χρόνων άγαλμα εφήβου από το Ελληνικό Άστρους	133
79. Ρωμαϊκή σαρκοφάγος με χαράγματα ονομάτων νεότερων χρόνων	133
80. Τρία graffiti στη Μονή Αγίας Τριάδος Κυνουρίας.....	135
ΑΧΑΪΑ	138
81. Θεωνυμικά χαράγματα στο Τείχος Δυμαίων.....	138
82. Ερωτικά graffiti στο Τείχος Δυμαίων.....	139
83. Ζεύγος ονομάτων στο Τείχος Δυμαίων	141
84. Ιταλικό χάραγμα στο Τείχος Δυμαίων.....	142
ΚΟΡΙΝΘΙΑ	143
85. Κοτύλη του Χοίρασου.....	143
86. Κάνθαρος με επίκληση στην Αφροδίτη	144
87. Κάνθαρος με έμμετρη επιγραφή	145
88. Επιγραφές περιηγητών στην Άνω Πειρήνη.....	146
89. Επιγραφές φυλακισμένων στο Ρωμαϊκό Forum.....	147
90. Χαράγματα στο στάδιο της Νεμέας.....	148
91. Μη ισχύσοισαν δραμείν...: κατάδεσμος κατά αθλητών στα Ίσθμια.....	150
ΛΑΚΩΝΙΑ	151
92. Μαρμάρινο τραπεζοφόρο με αγαλμάτιο Διονύσου και νεότερες εγχάρκτες επιγραφές.....	151
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	152
93. Φαρμακευτικό αγγείο με εγχάρκτη επιγραφή	152
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	153
ΒΟΙΩΤΙΑ	153
94. Επιγραφικά χαράγματα από το Ιερό του Ηρακλέους στη Θήβα.....	153
95. Χαράγματα από το Καβίριο της Θήβας.....	155
ΕΥΒΟΙΑ	156
96. Ακτιδογραφήματα σε τοιχογραφημένους ναούς της Κεντρικής Εύβοιας.....	156
ΦΘΙΩΤΙΔΑ – ΕΥΡΥΤΑΝΙΑ	158
97. Ενεπίγραφή ερυθρόμορφη κύλικα	158
98. Μελαμβαφής κύλικα με εγχάρκτη εικονιστική διακόσμηση	159
99. Μελαμβαφής σκύφος με graffiti.....	160
100. Μελαμβαφής σκυφίδιο με graffito	161
101. Βάση κανθάρου με graffito.....	162
102. Τμήμα οικιακού σκεύους με graffito.....	163
103. Νεότερα και σύγχρονα επιγραφικά χαράγματα στην Ι. Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος	

στη Βράχα Ευρυτανίας	164
ΦΩΚΙΔΑ	167
ΑΜΦΙΣΣΑ.....	167
104. Επιγραφικά χαράγματα στο Κάστρο της Άμφισσας	167
105. Νεότερα και σύγχρονα χαράγματα στον ναό Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Άμφισσα	168
ΔΕΛΦΟΙ	170
106. Ανθρωπόμορφα χαράγματα σε ενεπίγραφο λίθο	170
107. Ένας κιθαρωδός των ρωμαϊκών χρόνων στους Δελφούς	171
108. Εγχαράξεις ονομάτων στον Θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς.....	172
109. Ένας εγχάρακτος άβακας παιχνιδιού στους Δελφούς.....	174
110. Χριστιανικά εγχάρακτα σύμβολα στον Βωμό των Χίων	175
111. Εγχάρακτος λίθος από τους Θησαυρούς στην περιοχή του Θεάτρου.....	176
112. Εγχάρακτος ίππος σε κίονα της «Ρωμαϊκής Αγοράς»	177
113. Εγχάρακτος λατινικός σταυρός σε αρχιτεκτονικό μέλος κτηρίου	178
114. Εγχάρακτος λίθος με διακόσμηση από τρεις ισοσκελείς σταυρούς	178
115. Μονολιθικός κίονας με χαράγματα περιηγητών	179
ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΦΩΚΙΔΑ	181
116. Μελαμβαφής οινοχόη με χαραγμένη μορφή ναυτικού	181
117. Το graffito του Αγαπητού από την Καλλιπολη.....	182
«ΑΓΝΩΣΤΕΣ» ΠΤΥΧΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ GRAFFITI	183
118. Επιγραφές σαν graffiti μέσα από τις πηγές.....	184
119. Η γνώμη των αρχαίων για τα σύγχρονά τους graffiti	185
120. Λογοτεχνικές αναφορές σε graffiti από την αρχαία Αθήνα	186
ΣΥΓΧΡΟΝΑ GRAFFITI ΩΣ ΦΘΟΡΑ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ	187
121. Εργασίες απομάκρυνσης σύγχρονων γκράφτι στο Λόφο Νυμφών της Αθήνας	188
122. Νέα μέθοδος απομάκρυνσης γκράφτι από ανόργανα υποστρώματα	190
123. Η δυναμική της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς απέναντι στο φαινόμενο γκράφτι: Σκέψεις για την αντιμετώπιση της αισθητικής αλλοίωσης και φθοράς των μνημείων και αναζήτηση ισορροπίας ανάμεσα στην τέχνη του χθες και του σήμερα	191
124. Βανδαλισμοί στον περιβάλλοντα χώρο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού- Έρευνα και εφαρμογή προστατευτικών υλικών.....	193
125. Καθαρισμοί γκράφτι στη Λέσβο ή «Θα απομακρύνετε τον λεκέ μιας μπλούζας, κόβοντάς την με ψαλίδι;»	195
126. Γκράφτι στο ιστορικό Γεφύρι της Άρτας	196
127. Υβριστικά συνθήματα στο Τζαμί του Φαΐκ πασά (Ιμαρέτ) στην Άρτα	197
128. Σπηλιές στα Μάταλα, “I am cured, I’m not a Hippie anymore”	198
129. Τοιχογραφία του Νίκου Νικολάου βανδαλισμένη από γκράφτι tags	199
130. Γκράφτι με συναίνεση στην Αρχαία Ολυμπία	200
131. Graffito σε μνημείο του θεού Ερμή	202
132. Τα σύγχρονα γκράφτι ως φθορά στα μνημεία του ιστορικού κέντρου της Χαλκίδας: το παράδειγμα του οθωμανικού τεμένους Εμίρ - ζαντέ και της οθωμανικής κρήνης του Χαλίλ	202
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ	204
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ	209
ΦΙΛΜΟΓΡΑΦΙΑ	215
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ	215

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ABMEA	Αρχαίον των βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη
ΔΕΑΜ	Διεύθυνση Εθνικού Αρχαίου Μνημείου
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΥΝΜΤΕΒΑ	Υπηρεσία Νεοτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Βορείου Αιγαίου
AGORA XII	Sparkes, A., L. Talcott, <i>Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries</i>
B.C.,	Agora XII, Princeton, 1982
AGORA XXI	Lang, M. L., <i>Graffiti and Dipinti</i> , Agora XXI Princeton, 1976
AGORA XXIX	Rotroff, S., <i>Hellenistic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material</i> , Agora XXIX, Princeton, 1997
AGORA XXXIII	Rotroff, S. I., <i>Hellenistic Pottery. The plain wares</i> , Agora XXXIII, Princeton, 2006
AJA	American Journal of Archaeology
AJP	American Journal of Philosophy
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
AG	Anhaltische Geschichtsblätter
ArchCl	Archaeologia classica
ASAtene	Annuario della Scuola Archeologica di Atene
BASP	The Bulletin of the American Society of Papyrologists
BSA	British School at Athens
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
Bull. Hist. Med.	Bulletin of the History of Medicine
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CJ	Classical Journal
Class Philol	Classical Philology
CIQ	Classical Quarterly
CORINTH III.1	Blegen, C. W., Broneer O. κ.ά., <i>Acrocorinth: Excavations 1926</i> , Corinth III.1, Cambridge, Massachusetts, 1930
CORINTH VII.1	Meritt, B. D., <i>Greek Inscriptions: 1896-1927</i> , Corinth VIII.1, Harvard, 1931
CORINTH VII.3	Edwards, G. R., <i>Corinthian Hellenistic Pottery</i> , Corinth VII.3, Princeton, 1975
CORINTH I.4	Broneer, O., <i>The South Stoa and its Roman successors</i> , Corinth I.4, Princeton, 1954
CORINTH XVIII	Stroud, R. S., <i>The Sanctuary of Demeter and Kore. The Inscriptions</i> , Corinth XVIII.6, Princeton, 2013
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ÉtCrét	Études crétoises
FdD	Fouilles de Delphes
G&R	Greece and Rome
IG	Inscriptiones Graecae
Int. J. Naut. Archaeol.	International Journal of Nautical Archaeology
ISTHMIA II	Broneer, O., <i>Topography and Architecture</i> , Isthmia II, Princeton, 1973
KERAMEIKOS III	Peek, W., <i>Inchriften, Ostraka, Fluchtafeln</i> , Kerameikos III, Berlin 1941
KERAMEIKOS VII	Kunze-Götte, E., Tancke, K., Vierneisel, Kl., <i>Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts: Die Beigaben</i> , Kerameikos VII.2, München 2000
KERAMEIKOS IX	Knigge, U., <i>Der Südhügel</i> , Kerameikos IX, Berlin 1976
KERAMEIKOS XVII	Knigge, U., <i>Der Bau Z</i> , Kerameikos XVII.1 & 2, München 2005
KERAMEIKOS XX	Brenne, S., <i>Die Ostraka vom Kerameikos</i> , Kerameikos XX. 1 & 2, Wiesbaden, 2018
LGPN	A Lexicon of Greek Personal Names
MDAI	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts
Mdl	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (1948-53)
Mon.Ant.	Monumenti Antichi: Pubblicati per Cura Della Reale Accademia Dei Lincei
NEMEA II	Miller, S. G., <i>The Early Hellenistic Stadium</i> , Nemea II, Berkeley, 2001
RA	Revue Archéologique
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Αθανασιάδου, Μάρθα, συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών
Ακριβοπούλου, Σοφία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Ροδόπης
Αλεξανδράκη, Ευρύκλεια, πολιτικός μηχανικός, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών
Αλεξάνδρου, Σταματία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Μαγνησίας
Αναγνωστοπούλου, Ειρήνη, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Δυτικής Αττικής
Ανέστη, Ευσταθία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Δυτικής Αττικής
Αντωνιάδου, Πολυτίμη, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Καστοριάς
Αντωνοπούλου, Βασιλική, αρχαιολόγος, ΥΠΠΟΑ
Ασημάκου, Ελένη, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής
Βασιλείου, Αναστασία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αργολίδας
Βιβντένκο, Σβετλάνα, χημικός, ΕΦΑ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης
Γαλάνη, Βασιλική, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αρτας
Γαλάνης, Βασίλειος, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης
Δαμιανός, Δημήτρης, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών
Δασκαλάκη, Γαλήνη, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής
Δασκαλάκης, Στέλιος, συντηρητής - μουσειογράφος, επίτιμος προϊστάμενος Τμήματος Συντήρησης
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών
Δελούκα, Κατερίνα, αρχαιολόγος
Ελευθεράτου, Σταματία, αρχαιολόγος, προϊσταμένη Διεύθυνσης Συλλογών και Εκθέσεων
Μουσείου Ακρόπολης
Ζαββού, Έλενα, αρχαιολόγος, Επιγραφικό Μουσείο
Ζαγκουδάκη, Ελευθερία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Δυτικής Αττικής
Καγιαδάκη, Άννα, συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΥΠΠΟΑ
Καλλιγέρου, Πηνελόπη, αρχαιολόγος - μουσειολόγος, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-ΙΝΚ
Καραμουζάς, Δημήτρης, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΕΦΑ Ευβοίας
Καραμπά, Μαρία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πρέβεζας-Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης
Καράντζαλη, Έφη, αρχαιολόγος, προϊσταμένη ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας
Κατέβας, Φώτης, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης-μουσειολόγος, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών
Κατσίκης, Κωνσταντίνος, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αρτας
Κορμαζοπούλου, Λίνα, αρχαιολόγος, Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
Κουνούκλας, Πέτρος, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας
Κουτσουδάκη, Αναστασία, αρχαιολόγος - μουσειολόγος, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-ΙΝΚ
Κυλάφη Μαρία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Μεσσηνίας
Κωλέττη, Δάφνη, αρχαιολόγος
Κωσταρέλλη, Αλεξάνδρα, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Εύβοιας
Λάλα, Δήμητρα Μαρία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φωκίδας
Λεβεντούρη, Ρούλα, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Ηλείας
Μαρή, Αλεξάνδρα, αρχαιολόγος, Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
Μεγγίδης, Δημήτριος Διαλεκτός, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Καβάλας
Μερτζιμέκης, Νικόλαος, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Χαλκιδικής και Αγίου Όρους
Metaxas, Susanne, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αρκαδίας
Μουσαντάμη, Χριστίνα, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης
Μπονόβας, Νικόλαος, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Σερρών
Μπουρνιάς, Λεωνίδα, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών
Νταουντάκης, Σπύρος, ιστορικός, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»

Ντάφου, Ευθυμία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης
 Παπαδάκης, Μανώλης, αρχαιολόγος, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας,
 Ανασκαφές Κορίνθου
 Παπαδοπούλου, Βαρβάρα, αρχαιολόγος, προϊσταμένη ΕΦΑ Αρτας
 Παπαευθυμίου, Βάντα, αρχαιολόγος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
 Παπαθανασίου, Ευάγγελος, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης
 Παπαναστασούλη, Γραμμάτω-Χρυσοβαλάντω, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Λάρισας
 Παπιδά, Σοφία, συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης - μουσειολόγος, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών
 Πασχαλίδης, Κώστας, αρχαιολόγος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
 Παυλίδης, Ευάγγελος, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πρέβεζας
 Πεπονά, Γεωργία, αρχιτέκτονας, προϊσταμένη Τμήματος Τεχνικής Υποστήριξης και Μουσειογραφίας,
 Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης
 Περλεπέ, Σοφία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Βοιωτίας
 Πετρόχειλος, Νικόλαος, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φωκίδας
 Ποιμενίδου, Στυλιανή, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Καβάλας
 Σακκά, Νίκη, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών
 Σκέρλου, Ελπίδα, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής
 Σκίτσα, Αλεξάνδρα, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πέλλας
 Σκόρδου, Μαρία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Χανίων
 Σούρα, Κωνσταντίνα, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αχαΐας
 Σπυριδάκι, Θάλεια, αρχαιολόγος - μουσειολόγος, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK
 Σταλίδης, Γεώργιος, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πέλλας
 Σταματοπούλου, Βασιλική, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πόλης Θεσσαλονίκης / Πανεπιστημιακή Ανασκαφή
 Βεργίνας ΑΠΘ
 Τζιτζιμπάση, Αντιγόνη, αρχαιολόγος, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
 Τιλελή, Φιλίτσα, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας
 Τσαγγαλίδης, Χαράλαμπος, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΕΦΑ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης
 Τσακουμάκη, Μαριλένα Χρυσούλα, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φωκίδας
 Τσαρούχα, Ανθούλα, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φωκίδας
 Τσίτσα, Έφη, συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου
 Τσόκα, Αθανασία, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας
 Τσούλη, Χρυσάνθη, αρχαιολόγος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
 Υψηλός, Κωνσταντίνος, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΕΦΑ Αρτας
 Φάκλαρης, Παναγιώτης, καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας
 Χαιρετάκης, Γιάννης, αρχαιολόγος
 Χαραμή, Αλεξάνδρα, αρχαιολόγος, προϊσταμένη ΕΦΑ Βοιωτίας
 Χατζοπούλου, Ειρήνη, αρχαιολόγος - μουσειολόγος, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK
 Χρυσικοπούλου, Στεφανία, αρχιτέκτων μηχανικός, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών

Θ-INK: Το γκράφιτι ως ιστορική μαρτυρία και ως φθορά στα αρχαία μνημεία

Τα τελευταία χρόνια γινόμαστε μάρτυρες της διαρκούς υποβάθμισης του ιστορικού κέντρου της Αθήνας, αλλά και άλλων μεγάλων πόλεων. Παρότι το ζήτημα είναι πολυπαραγοντικό, το φαινόμενο του γκράφιτι ως βανδαλισμός, (διακριτό από την εικαστική παρέμβαση - δημόσια τοιχογραφία με συναίνεση των φορέων διαχείρισης ή ιδιοκτητών των ακινήτων) αποτελεί σημαντική παράμετρο υποβάθμισης και απειλεί άμεσα τα μνημεία του ιστορικού κέντρου και το περιβάλλον τους, προκαλώντας συχνά μη αναστρέψιμη φθορά.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, στην αρμοδιότητα της οποίας εντάσσονται τα αρχαία, βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της πρωτεύουσας, έχει ασχοληθεί κατ' επανάληψη με την άρση των συνεπειών του φαινομένου. Στο πλαίσιο αυτό, σχεδίασε και υλοποιεί το πρόγραμμα «Θ-INK: το γκράφιτι ως ιστορική μαρτυρία και ως φθορά στα αρχαία μνημεία», μια ολοκληρωμένη δράση που απευθύνεται σε μαθητές Α/βάθμιας και Β/βάθμιας εκπαίδευσης και περιλαμβάνει εκπαιδευτικές επισκέψεις, διαδραστικά παιχνίδια, εργαστήρια συντήρησης, ψηφιακές περιηγήσεις και πρωτότυπο οπτικοακουστικό υλικό.

Στόχος του Θ-INK είναι η ευαισθητοποίηση των νέων σε θέματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, η εξοικείωσή τους με τον μνημειακό πλούτο της χώρας και η συνειδητοποίηση της ατομικής και συλλογικής ευθύνης απέναντι στα μνημεία, τα άτομα και την κοινωνία, στο παρόν και το μέλλον. Το πρόγραμμα επιδιώκει, μέσα από τη διαδραστική και βιωματική ανάγνωση και καταγραφή των μνημείων στους αρχαιολογικούς χώρους, να ενισχύσει την κριτική σκέψη των μαθητών, την κατανόηση της φθοράς/βανδαλισμού που συνεπάγεται το γκράφιτι και τη διάκρισή του από τη σύγχρονη τέχνη του γκράφιτι ως τοιχογραφία ή εικαστική παρέμβαση σε δημόσιο χώρο. Παράλληλα, επιχειρεί να ανοίξει έναν δίαυλο επικοινωνίας με την εκπαιδευτική κοινότητα, αλλά και το ευρύ κοινό και να συμβάλει στην ευαισθητοποίηση σε ζητήματα σχετικά με τις αξίες της πολιτιστικής κληρονομιάς, την ανάγκη προστασίας των μνημείων και εν γένει του περιβάλλοντος, σε όφελος του συνόλου των πολιτών.

Στο πλαίσιο του φιλόδοξου αυτού εγχειρήματος η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών απηύθυνε πρόσκληση στις κατά τόπους υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού, όπως και σε άλλους πολιτιστικούς φορείς, να παρουσιάσουν αρχαία graffiti σε μνημεία αρμοδιότητάς τους με στόχο τη δημιουργία ενός καταλόγου που να μην περιορίζεται στα γεωγραφικά όρια των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Αθήνας, αλλά να εμπεριέχει παραδείγματα από όλη την Ελλάδα.

Καρπός της πρόσκλησης αυτής είναι ο παρών τόμος, ένα ανθολόγιο αρχαίων και ιστορικών γκράφιτι απ' όλη την Ελλάδα, κάποια από τα οποία παρουσιάζονται για πρώτη φορά. Στο πρωτότυπο αυτό έργο συμμετείχαν 78 αρχαιολόγοι, συντηρητές, αρχιτέκτονες, πολιτικοί μηχανικοί κ.ά. από 35 συνολικά Εφορείες Αρχαιοτήτων, μουσεία και πολιτιστικούς φορείς.

Τα αρχαία graffiti που περιγράφονται στον παρόντα τόμο είναι ομαδοποιημένα γεωγραφικά και παρουσιάζονται αλφαβητικά, ανά περιφέρεια, νομό και αρχαιολογικό χώρο, ενώ εσωτερικά σε κάθε χώρο, εφόσον υπάρχουν περισσότερα του ενός λήμματα, η σειρά είναι χρονολογική. Η παρουσίαση των αρχαίων graffiti ολοκληρώνεται με τρία λήμματα που αναφέρονται σε «άγνωστες» πτυχές του φαινομένου στην αρχαιότητα. Τον τόμο συμπληρώνουν κείμενα, τα οποία εστιάζουν στις διαφορετικές πτυχές των σύγχρονων γκράφιτι: τα γκράφιτι ως φθορά πάνω σε αρχαία μνημεία και τις προσπάθειες των συντηρητών να τα απομακρύνουν, καθώς και τα γκράφιτι με συναίνεση σε δημόσιο χώρο, που γίνονται με τη συνεργασία καλλιτεχνών και πολιτιστικών φορέων.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά όλους όσοι με ιδιαίτερη προθυμία συνέβαλαν στην υλοποίηση αυτού του τόμου, είτε με τη συγγραφή των λημμάτων είτε με την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού.

ΤΑ GRAFFITI ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ

1. Κορμός καθιστού ανδρικού αγάλματος με εγχάρακτη επιγραφή

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΑΛΜΑΤΟΣ: γύρω στο 510 π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Ακρόπολη
Αθηνών. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Γ
3045.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 90 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Κορμός μαρμάρινου ανδρικού αγάλματος υπερφυσικού μεγέθους, που παρίστανε καθιστό θεό, ίσως τον Δία. Σώζεται από τον λαιμό έως περίπου τη μέση. Ο άνδρας φορά ιμάτιο που τύλιγε το αριστερό μέρος του κορμού του με μαλακές πτυχές, αφήνοντας ακάλυπτο το δεξιό τμήμα του κορμού και το δεξιό χέρι, που σώζεται μέχρι το μέσον του βραχίονα. Η γενειάδα του θεού, που έφθανε μέχρι το στέρνο, έχει αποκρουσθεί, ενώ οι κυματιστοί πλόκαμοι της κόμης πέφτουν στην πλάτη. Στη δεξιά κλείδα του αγάλματος έχει χαραχθεί πρόχειρα δίστιχη επιγραφή.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η επιγραφή, από τη μορφή των γραμμάτων (ύψους 0,05-0,08 εκ.), μπορεί να αναχθεί μάλλον στον 17^ο αι. Σύμφωνα με την ανάγνωση των Δ. Σοφιανού και Γ. Δεσπίνη, είναι η εξής:

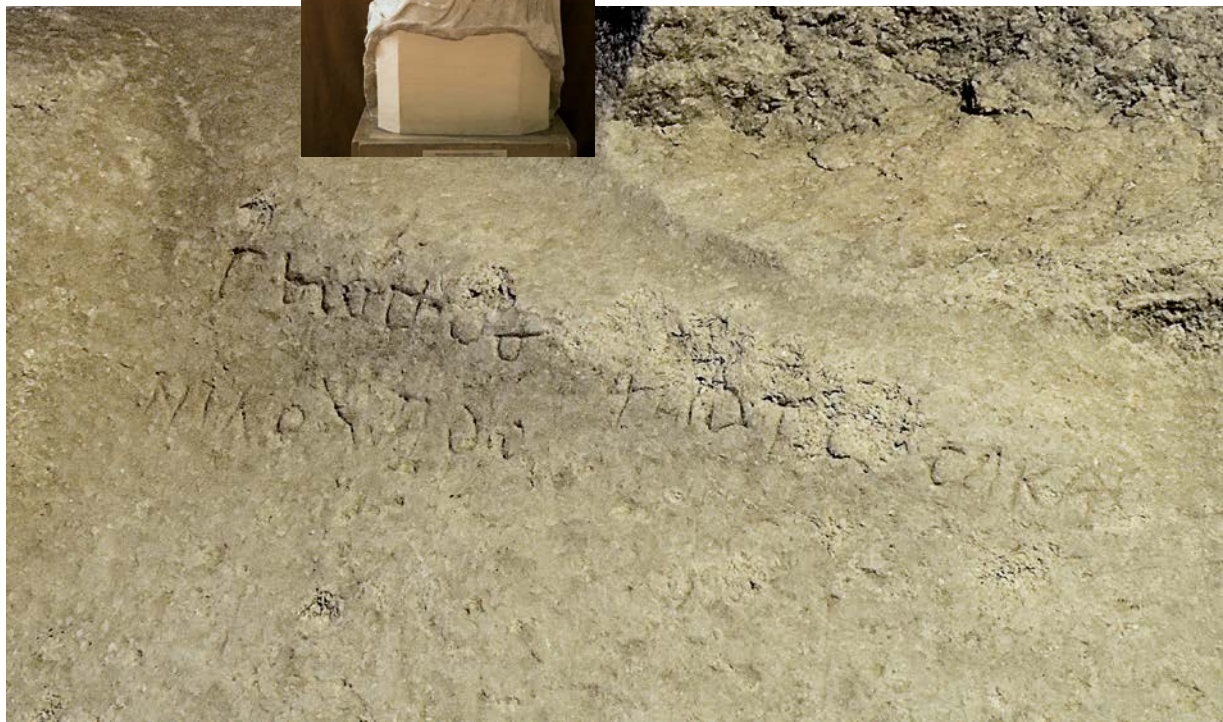
Γιῶνος (ή Γκιῶνος) ἀπό το[ῦ] Σάκα * (χάραγμα
αστερίσκου)
Νικόλαος

Το όνομα *Γκιῶνος* είναι, σύμφωνα με τον Δ. Σοφιανό, αρβανίτικο, όπως και το τοπωνυμικό *ἀπό τοῦ Σάκα*. Αρβανίτικα ονόματα και τοπωνυμικά είναι πολύ συνηθισμένα στην Αττική, στην οποία οι Αρβανίτες είχαν εγκατασταθεί από τα τέλη του 14^{ου} αι.

Βάντα Παπαευθυμίου, αρχαιολόγος,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Βιβλιογραφία

Rodenwaldt 1921: 27-35· Μιχαήλ-Δέδε 1997·
Καλτσάς 2001: 76, αρ. 116· Μπίρης 2010·
Δεσπίνης-Καλτσάς 2014: 309-313

2. Πήλινος πίνακας με ερωτική επιγραφή

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΠΙΝΑΚΑ: 510-490 π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Ακρόπολη
Αθήνας. Μουσείο Ακρόπολης, αρ. ευρ. Ακρ. 67.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 65,5 εκ., πλάτος: 52 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Αποσπασματικά σωζόμενος ζωγραφιστός πίνακας, ίσως ανάθημα ή τμήμα αρχιτεκτονικής διακόσμησης. Βρέθηκε σε θραύσματα το 1885, στην περιοχή μεταξύ Προπυλαίων και Ερεχθείου. Αποδίδεται στον ζωγράφο Ευθυμίδα ή τον κύκλο του.

Στο υπόλευκο πεδίο εικονίζεται νεαρός οπλίτης που ορμά στη μάχη, με τη χλαμύδα του διπλωμένη στη μέση. Στο κεφάλι φορά κράνος αττικού τύπου, στο αριστερό χέρι κρατά δόρυ και στο δεξί ασπίδα με έμβλημα έναν Σάτυρο. Δεξιά και αριστερά του κράνους είναι γραμμένες με χρώμα οι λέξεις:

Γλαυ[κ]ύτ[ε]ς καλός

δηλαδή «ο Γλαυκύτης είναι όμορφος». Κάτω από το όνομα Γλαυκύτης διακρίνεται μισοσβησμένο το όνομα Μεγα[κ]λι[ε]ς.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι στην αρχική αναγραφή εξάιρεται η ομορφιά ενός γνωστού αθηναίου αριστοκράτη. Πρόκειται για τον Μεγακλή του Ιπποκράτους από το γένος των Αλκμαιωνιδών, ανιψιό του Κλεισθένη, θείο του Περικλή και παππού του Αλκιβιάδη, ο οποίος, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Αθηναίων Πολιτεία*, ΧΙΙ.5), εξοστρακίστηκε τρία χρόνια μετά τη μάχη του Μαραθώνα, δηλαδή το 487/6 π.Χ., ως επικίνδυνος για το δημοκρατικό πολίτευμα. Πιθανότατα τότε το όνομά του αντικαταστάθηκε στον πίνακα με αυτό του Γλαυκύτη, ενός άλλου ωραίου νέου της εποχής. Για τον Γλαυκύτη δεν γνωρίζουμε πολλά. Με το όνομα αυτό εμφανίζεται ένας αγγειοπλάστης, η σχέση του όμως με τον αναφερόμενο στον πίνακα παραμένει αβέβαιη.

Σταματία Ελευθεράτου, αρχαιολόγος,
προϊσταμένη της Διεύθυνσης Συλλογών
και Εκθέσεων Μουσείου Ακρόπολης

Βιβλιογραφία

Benndorf 1887: 115-129· Graef-Langlotz 1933:
93-94· Karoglou 2010· Keesling 2019: 57·
Mannack 2019: 34-35: 91

© ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

3. Χάραγμα στην Ποικίλη Στοά της Αρχαίας Αγοράς

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ:

γύρω στο 470-460 π.Χ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΟΣ:

τέλη 6^{ου}- α' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: βρέθηκε in situ στον τέταρτο λίθο (από βόρεια) της δυτικής πλευράς της ευθυνηρίας της Ποικίλης Στοάς. Ο λίθος πιθανώς προέρχεται από άλλο πρωιμότερο κτίσμα και τοποθετήθηκε στην Ποικίλη Στοά σε δεύτερη χρήση.

Αρχαία Αγορά I 7554 (IG I³ 1404ter)

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Λίθος: μήκος: 151 εκ., πλάτος: 54 εκ., πάχος: 56 εκ.

ΥΨΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ: 0,45-0,75 εκ., στ. 5: 0,21 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ:

Η επιγραφή έχει χαραχθεί σε κατακόρυφη διάταξη, από κάτω προς τα πάνω. Τα γράμματα είναι μεγάλα και ευδιάκριτα, εκτός από τον στίχο 5, που έχει χαραχθεί *επί τα λαιά*, με μικρότερα γράμματα, πιθανώς από άλλο χέρι.

Σικέον
καλός
Ηερμκ
Λοκρίον
μαυλλ (επί τα λαιά)
καλός.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

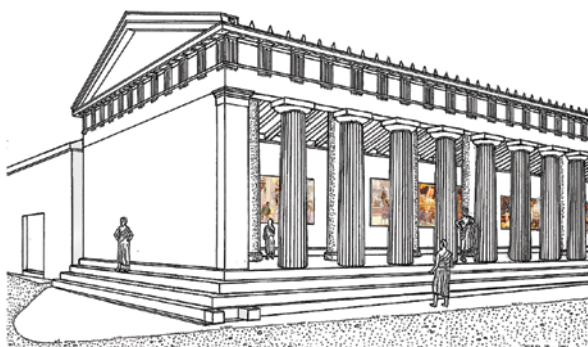
Το χάραγμα εντάσσεται στις επιγραφές «καλών», μια συνηθισμένη πρακτική, που απαντά κυρίως στην αγ-

γειογραφία από τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. κ.εξ. Επιγραφές «καλών» συναντάμε και σε αρχιτεκτονικά μέλη και, ανάλογα με τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα, έχουν σχετιστεί με τεχνίτες που λάξευαν τον λίθο ή άλλους εργάτες που συμμετείχαν σε οικοδομικές εργασίες.

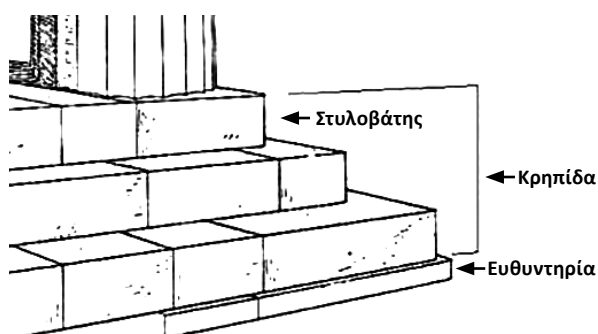
Στο συγκεκριμένο χάραγμα, ο Σικέων και ο Λοκρίων είναι το αντικείμενο του πόθου ενός ανώνυμου χαρακτή. Το όνομά του ίσως δηλώνεται στον στίχο 3, αν ερμηνεύσουμε τη λέξη *ηερμκ* ως αρχή ενός ανολοκλήρωτου κύριου ονόματος στη δοτική. Ο στίχος 5, κατά τον T. Leslie Shear Jr., θα μπορούσε να αναφέρεται στη λέξη *μαῦλις*, που σημαίνει τη γυναίκα μαστροπό, και ίσως προστέθηκε από κάποιον άλλον ως μειωτικό σχόλιο για τον «θηλυπρεπή» χαρακτήρα του Λοκρίωνα.

Στην περίπτωση αυτή, το χάραγμα του όμορφου Σικέωνα και του Λοκρίωνα αποτελεί έκφραση ενός άτυπου διαλόγου, ανάμεσα στον γραφέα, τον αποδέκτη ή κάποιο άλλο τρίτο πρόσωπο, όπου όλοι μαζί αλληλεπιδρούν και σχολιάζουν τα γραφόμενα.

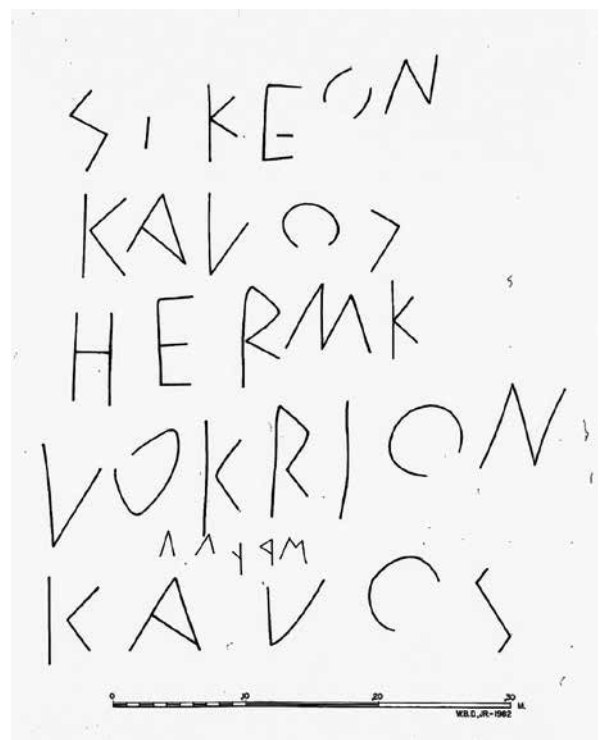
Θάλεια Σπυριδάκι,
αρχαιολόγος-μουσειολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK

Αναπαράσταση της Ποικίλης Στοάς. Αρχείο ΑΣΚΣΑ

Βιβλιογραφία
Shear Jr. 1984: 14-15, εικ. 9· Taylor 2011: 90-109· Θέμος, 2014: 35-36, αρ. 19

4.

Ένα άτυπο αρχείο σε ανάμνηση της νίκης

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ελληνιστική περίοδος (3^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.)

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Αρχαία Αγορά, Ρ 3289

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 7 εκ., μήκος: 10 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Πάνω σε πήλινο θραύσμα από κεραμίδι στέγης, έχει πρόχειρα χαραχθεί το graffito:

Δολίχου λίθος
νίκαι

Φαίνεται ότι το τελευταίο γράμμα της πρώτης λέξης ήταν «Σ» και διορθώθηκε σε «Υ», δεν έγινε όμως το ίδιο για το τελευταίο γράμμα της δεύτερης λέξης, καθώς δεν υπήρχε αρκετός χώρος.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πρόκειται για μια άτυπη λίστα από νίκες στον δόλιχο και στον λίθο. Στον δόλιχο, όπως ονομαζόταν ο δρόμος αντοχής, οι αθλητές έπρεπε να διανύσουν μια απόσταση 12 έως 24 σταδίων, δηλαδή 2,4 έως 4,8 χλμ. Όσο για τη νίκη στον λίθο, περισσότερο πιθανό είναι ο χαρακτήρας να αναφέρεται στη δυσκολία, όπου το υλικό κατασκευής του δίσκου, εκτός από τον χαλκό, ήταν και ο λίθος, τουλάχιστον στα αρχαϊκά χρόνια, και ζύγιζε από ένα μέχρι τέσσερα

κιλά. Μία ακόμα ωστόσο εκδοχή είναι η νίκη στον λίθο να αναφέρεται στην άρση βαρών, η οποία, αν και δεν αποτελούσε ολυμπιακό άθλημα, σύμφωνα με τον Γαληνό, ήταν ενδεδειγμένη άσκηση για τους αθλητές βαρέων αθλημάτων.

Μια πιθανή ερμηνεία λοιπόν του συγκεκριμένου graffito είναι η επιθυμία ενός αθλητή να θυμάται τις νίκες που σημείωσε στον δόλιχο και στον λίθο, δίχως όμως να καταγράψει το σκορ, τον χρόνο, τα κιλά ή την απόσταση, επιβεβαιώνοντας την ηθική αξία της νίκης και μόνο. Ήταν ένας τρόπος για να συντηρήσουν οι αθλητές ζωντανή στη μνήμη τη δική τους και των άλλων την ανάμνηση της νίκης, διατηρώντας μια μορφή αρχείου, ενός αυτοσχέδιου δηλαδή καταλόγου.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνεται ότι το αθλητικό ιδεώδες, η αγάπη των αρχαίων Ελλήνων για την άμιλλα, αντανακλάται όχι μόνο στους εγκωμιαστικούς ύμνους των ποιητών, στην τέχνη της διακόσμησης των αγγείων, στη γλυπτική, αλλά και σε ένα μικρό αυθόρμητο μήνυμα, σ' ένα graffito, το οποίο κατά κάποιο τρόπο μας αποκαλύπτει μια ιδιωτική στιγμή, τη ματιά του ίδιου του αθλητή.

Ειρήνη Χατζοπούλου,
αρχαιολόγος-μουσειολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK

Βιβλιογραφία

Gardiner 1930· Agora XXI: 10, n. B16·
Neils-Tracy 2003

5.

Όψεις του αθλητικού ανταγωνισμού σε ρωμαϊκό κατάδεσμο από την Αρχαία Αγορά

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: β' μισό 1ου - β' μισό 3ου αι. μ.Χ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Αρχαία Αγορά, IL 955

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 5,2 εκ,
μέγιστο πάχος: 19,2 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

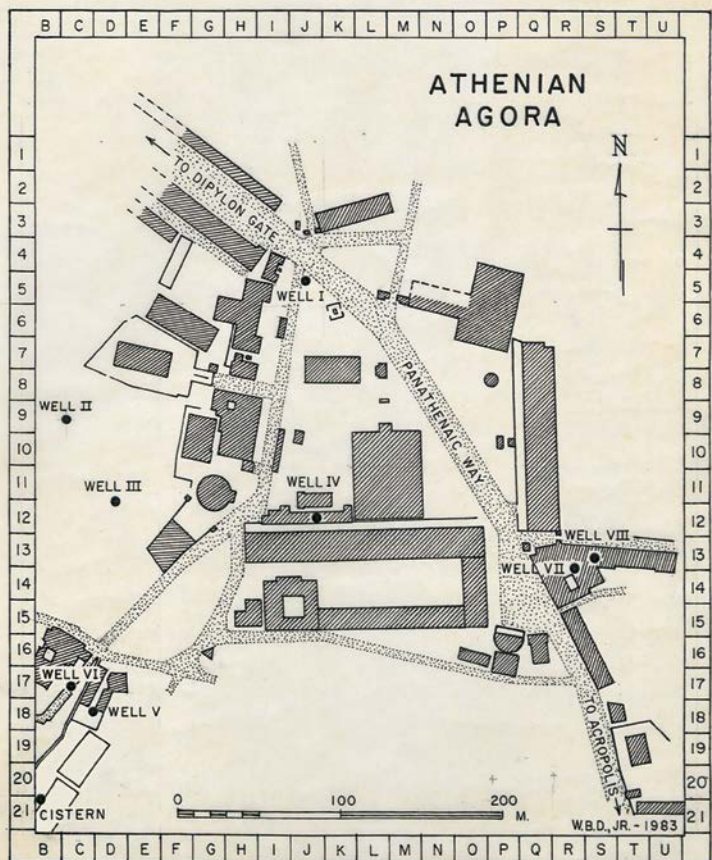
Σε μολύβδινο έλασμα έχει χαραχθεί το παρακάτω κείμενο:

1 [- - - - ca.5 -] - ca.4 - - - θ[.]ραβορβαβαη κραταιε Βετ-
πυ, παραδίδωμί σοι Πε[τρη]ν τόν Μακεδόν[α - ca.2 -]

[- - - ca.5- -]να κ[ατα]ψύξ[η]ς - - - - -
- - - - - ca.45 - - - - -
[- - - - - c.10 - - - -] - ca.3 - [- - - - - ca.10 - - - -] AN[.]N, αλλά
κ[αί(?) κ]αταπίπτων ἢ [- - - - - ca.8 - - - -] ΑΓΟΝΗ - ca.3 - -
[- - - - - c.15 - - - - - και τούς σύ]ν αὐτ[ῶ]. δῆς
ἰς τὸν τῆς λήθης ἀφώτι]στον ἄερα καὶ καταψύ-
5 [ξη]ς καὶ] ἀπολέσης καὶ [e.g. τὴν πάλην]
- ca.3 - - [- - - - - ca.12 - - - - - Ζή]νωνος
[- - ca.3 -] NAPIA[?] KA[- 2-3 -] NH[- - ca.4 -]
[κατα]πίπτων καὶ ἀ[σχημον]ῶν. ἐὰν δὲ καὶ παλαίη
Πε[τρης] ὁ Δ[ιο]νυσίου μαθητής, [ἴ]να [κα]ταπέση

[καί ἀσ]χημονήση, Μοζουνη Αλχεινη Πεπερθαρ-
ρ[ωνα Ιαία, παρα]δίδωμί σοι Πετ[ρην] τὸν Διону-
[σίου μ]αθητὴν τὸν μέλλοντα παλαίειν [- -
ca.5- - -]Z[- -c.3-]NA[.]AT[- - c.4- -]HΣ τὴν δι[ια]
ίτην(?) τὴν τάξιν. [κραται]ῆ Τυφῶν Κολχλοῖ Τ[ο]

ντονον Σηθ Σαθαωχ Εα, [ἄν]αξ [Απ]ομξ Φρι-
ουριγξ ἐπὶ ἀφ[αν]ίσει καὶ ψύ-10 [ξι, Κο]λχλοῖ-
χειλωψ, ψυγήτω Π[ετ]ρη[ς] - -ca.4 - -] καὶ μὴ
[- -ca.5 - - -]T[.]NAPIΩ [- -2-3] Ζήνωνος. Ὡς ταῦ-
[τα τὰ ὀνό]ματα ψύχεται, οὕτως ψυχέσθω κ]
αί(?) ὁ νοῦς, ὁ λογισμός, ἢ [ἐπιστήμ]η, ἢ πρᾶ-
[ξις]-----ca.35-----
-, ἀλλὰ πέση καὶ ἀσχημονήση.

Σχέδιο της Αρχαίας Αγοράς στο οποίο σημειώνονται
τα πηγάδια όπου βρέθηκαν μαγικοί κατάδεσμοι.
Αρχείο ΑΣΚΣΑ

Κραταίε Βέττυ, σου παραδίνω τον Πετρή τον
Μακεδόνα να τον κρυώσεις [...] και να τον κατα-
στρέψεις ... και ὅσους είναι μαζί του, να τον δέσεις
στον αιώτιστο αέρα· της λήθης, να τον κρυώσεις
και να τον καταστρέψεις και στην πάλη [...] να πέ-
σει και να ντροπιαστεί, αν ὁμως τελικά ο Πετρήσ ο
Μακεδόνας, ο μαθητὴς του Διονυσίου αγωνιστεί,
να πέσει και να εξευτελιστεί, Μοζουνη, Αλχεινη,
Πεπερθαρρωνα, Ιαία, σου παραδίνω τον Πετρή τον
μαθητὴ του Διονυσίου, που πρόκειται να παλέψει...
[...]

Κραταίε Τυφῶν, Κόλχλοι, Τοντονον, Σηθ, Σα-
θαωχ, Ἄρχοντα Απομξ, Φριουριγξ για τον αφανισμό
και το κρύωμα του Κολχλοῖχειλωψ, να κρυώσεις τον
Πετρή και ... Νάριω Ζήνωνος. Ἐτσι ὅσο αὐτὰ τα ὀνό-
ματα ψύχονται, τόσο να ψύχεται και ο νους, ο λογι-
σμός, η επιστήμη, η πράξις [...] ἀλλὰ, ἀφήσέ τον να
πέσει και να ατιμάσει τον εαυτό του.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Απέναντι στο αθλητικό ιδεώδες των κλασικών χρό-
νων, βρίσκεται και η σκοτεινή πλευρά του αθλητι-
σμού, που γεννιέται και μεγαλώνει μέσα στον έντο-
νο ανταγωνισμό και τη ματαιοδοξία στα χρόνια της
ρωμαϊκής αυτοκρατορίας: είναι η ανάγκη του αθλη-
τή που διαγωνίζεται σ' ένα από τα πιο δημοφιλή και
σκληρά αγωνίσματα, ὅπως η πάλη, να κατατροπώ-
σει τον αντίπαλο, ασκώντας στην προκειμένη περι-
πτωση τη μαγεία.

Την εικόνα αυτή αποκαλύπτει ένας κατάδεσμος,
χαραγμένος σε λεπτό φύλλο μολύβδου που χρονο-
λογείται στα ρωμαϊκά χρόνια και στρέφεται εναντί-
ον του παλαιστή, Πετρή του Μακεδόνα, μαθητή του
Διονυσίου, με σκοπό να μειωθεί η απόδοσή του στα
αθλήματα ή να πάθει κάποιο κακό. Ήταν ένας από

Ο μαγικός κατάδεσμος με αρ. ευρ. IL 955

τους 17 καταδέσμους που βρέθηκαν στο πηγάδι V, στη νοτιοδυτική γωνία της Αρχαίας Αγοράς, εκ των οποίων, λόγω φθορών, διαβάζονται μόνο οι 14, από τους οποίους οι πέντε στρέφονται εναντίον αθλητών: τεσσάρων παλαιστών και ενός δρομέα.

Φαίνεται πως αυτός ο κατάδεσμος, όπως και οι υπόλοιποι από το ίδιο πηγάδι, γράφτηκαν από δυο ή τρία διαφορετικά πρόσωπα, επαγγελματίες γραφείς ή αλλιώς μάγους, οι οποίοι ενημερώνονταν από τα υπάρχοντα αιγυπτιακά εγχειρίδια μαγείας, όπως αποδεικνύουν οι ξένες λέξεις, αιγυπτιακές και εβραϊκές, που χρησιμοποιούν, ονόματα που δεν απαντούν σε άλλα μαγικά κείμενα.

Τι ακριβώς όμως μας αποκαλύπτει ο συγκεκριμένος κατάδεσμος; Καλεί, όπως όλες οι κατάρες, υπερφυσικά όντα και τα πνεύματα του Κάτω Κόσμου, συγκεκριμένα την αιγυπτιακή θεότητα Seth, που έχει ταυτιστεί με τον ελληνικό γιγάντιο και τερατώδη Τυφώνα, γιο της Γαίας και του Τάρταρου, να στραφούν εναντίον του Πετρή του Μακεδόνα.

Το σίγουρο είναι ότι η γλώσσα και το ύφος που διαπνέει το κείμενο αντανακλούν την αλλαγή που συντελείται στη μαγική γλώσσα των καταδέσμων κατά τα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια. Σε αντίθεση με τα λιτά και σύντομα μαγικά κείμενα των προηγούμενων αιώνων, το κείμενο είναι εξωτικό, με κύρος και γοητεία, και χρησιμοποιεί τη *μαγική*

αργκό, όπως ονομάζεται η γλώσσα των μαγικών κειμένων, η οποία διακρίνεται από αρκετές υπερβολές και επαναλήψεις.

Αντίστοιχα παραδείγματα αθλητικών καταδέσμων έχουν βρεθεί σε άλλα μέρη της Ελλάδας, όπως στην Κόρινθο και την Ισθμία. Στην Αρχαία Αγορά, αντίστοιχου υφολογικού σχήματος και δομής κατάδεσμοι βρέθηκαν στο διπλανό πηγάδι IV. Από τα κείμενά τους εικάζουμε ότι τα δημόσια γραφεία της πόλης των ρωμαϊκών χρόνων που βρίσκονταν στην περιοχή, ασχολούνταν κυρίως με υποθέσεις δικαστικές, δανείων και άλλες που αφορούσαν δούλους και ξένους.

Ειρήνη Χατζοπούλου, αρχαιολόγος-μουσειολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK

Βιβλιογραφία

Jordan 1985: 205-255· Curbera-Jordan 2001: 1072-1078

Για αθλητικό κατάδεσμο από την Κόρινθο (MF 69-114): Wiseman 1972: 33

Για αθλητικό κατάδεσμο από την Ισθμία (IM-2820): Isthmia II: 115

6.

Θεραπευτικές συνταγές και φάρμακα της ύστερης αρχαιότητας

α) P 963

αἴρω(ν) κ'
ἀσπαράγου δ'

Αἴρω
ΑΣΠΑΡΑΓΟΥ Δ

7.

«Ἴς τόν τῆς λήθης ἀφώτιστον ἀέρα»: δύο ρωμαϊκοί κατάδεσμοι από την Αρχαία Αγορά

IL 948, IL 949

Κατά Λεωσθένους και Πείου

Βωρφωρβαβαρφορβα[ρ]βαρφορβαβ[αφο]
ρβαβαιη κραταιέ Β[επτu, [πα-]
ραδίδωμί σοι Λεοσθένην και Πε[ῖον] τούς
προσερχομέν[ους Ἰουλι-]
ανῆ, ἧ ἔτεκε Μαρκία, ἴνα κ[α]ταψύξης αὐτούς κα[ί]
τήν γνῶ-]
μην, ὅπως μή δυνηθῶσιν ὁμ[ο]ῦ λαλῆσαι, μή
περιπα[τῆσαι,]
μή ἰς τό ἐργαστήριον τό Ἰουλιανῆς δυνηθοῖσιν
καθ[ί]ζειν]
ἢ προσπένψαι Ἰουλιανῆ Λεοσθένης ἢ Πεῖος καί ἰς
τόν [ζ]ο-
φώδη σου ἀέρα καί τούς προσπενπομένους. Δῆς
ἰς τόν
τῆς λήθης ἀφώτιστον ἀέρα καί καταψύξης καί μή
ἀφῆς ὀμειλῆσαι Προκ[ροκ]λο <v >(?) καί
Λεοσθένην και Πεῖον. Μον-
ζουνη Αλχεινη Περπερθαρωνα Ιαια, παραδίδωμί
σοι Λεοσθέ-
νην καί Πεῖον. Κραταιέ Τυφῶν Κόλχλο Ποντονον
Σῆθ
[Σ]αθαωθ Εα, Ἄναξ Απομξ [Φ]ριουριγξ ἐπί
ἀφανίσει καί ψύξι, Κολχοι-
Χεῖλωψ, ψυγήτω Λεοσθέ[νης] καί Πεῖος, ὅπως μή
δύνων-
ται λαλῆσαι Ἰουλιανῆ. Ὡ[ς τα]ῦτα τά ὀνόματα
ψύχεται, οὕτως
καί Λεοσθένου καί Πείου [ψυχ]έσθω τί ὀνόματα
ἐπί Ἰου-
λιανῆ καί ἡ ψυχή, ἡ ὀργή, ἡ [ἐπισ]τήμη, ἡ ὀργή, ἡ
ἐπιτομή, ὁ νοῦς,
ἡ ἐπιστήμη, ὁ λογισμός. Ἔσ[τω]σαν κωφοί,
ἄλαλοι, ἄνοες, ἄ-
κέραιοι, μηδέν ἀκούουσα [Ἰου]λιανῆ περι
Λεοσθένου ἢ Πεί-
ου, μήτε ὀργιζόμενοι, μήτε λέγοντες πρός
Ἰουλιανῆν.

Στα νοτιοδυτικά της Αρχαίας Αγοράς, στη λεγόμενη «Βιοτεχνική περιοχή», που περιλαμβάνει οικίες, καταστήματα και εργαστήρια, βρίσκεται ένα πηγάδι των ρωμαϊκών χρόνων (πηγάδι Β βλ. χάρτη λήμματος 5), το εσωτερικό του οποίου έκρυβε πολλά μυστικά. Τα μολύβδινα ενεπίγραφα πινακίδια που ήρθαν στο φως αποκαλύπτουν, όχι μόνο τις προσωπικές έγνοιες και τις ανησυχίες των ανθρώπων της εποχής, αλλά και πτυχές της ιδιωτικής ζωής, που σπάνια παρουσιάζονται στα αρχαιολογικά κατάλοιπα της ρωμαϊκής Αθήνας.

Από ένα σύνολο 12 καταδέσμων, γραμμένων ὀλων από το ίδιο χέρι, πιθανότατα κάποιου επαγ-

IL 952

Κατά Ἰουλιανῆς και Πολυνείκου

Βωρφορβαβαρφορβα. [- - - - -]ρβαβοραρβαβ[αιη
κρατεέ]
Βεπτu, παραδίδωμί σοι Ἰουλιανῆν, ἦν ἔτεκεν
Μαρκία,]
καί Πολύνεικον, ἴνα καταψύξης αὐτοῦ [ς καί την
γνῶ-]
μην καί τήν στοργήν καί τήν συνήθειαν [αὐτῶν,
καί αὐ-]
τούς ἰς τόν ζοφώδη σου ἀέρα καί τούς σύν
[αὐτοῖς. Δῆς ἰς τόν]
τῆς λήθης ἀφώτιστον αἰῶνα καί κατα[ψύξης καί
μή ἄ-]
φῆς αὐτούς ἰς τό αὐτό γενέσθαι. Μονζουνη
[Αλχεινη Πεπερ-]
θαρωια Ιαια, παραδίδωμί σοι Πολύνεικο[ν και
Ἰουλι-]
ανῆν, ἦν ἔτεκεν Μαρκία, ὅπως ψύξης καί
ἀ[πολέσης και ποι-]
ήσης ἀσημονῆσαι καί μή ἐάσης ἰς τό αὐ[τό
γενέσθαι.]
Δυσκράτεε Τυφῶν Κολχλο Ποντονο[ν Σηθ Σαθαωχ]
Εα, Ἄναξ Απομξ Φριουριγξ ἐπί ἀφανίσει[και ψύξι,
Κολχοι-]
χειλωψ, ψυγήτω Πολύνεικος καί Ἰουλια[νή και ἡ
στοργή]
αὐτῶν καί ἡ συνήθεια καί τό συναν[απεσεῖν - - -
- - -]
ΣΕΙ καί ἀκαταστασία αὐτῶν. Ὡς τα[ῦτα τά ὀνόματα
ψύ-]
χεται, οὕτω καί Ἰο[υ]λιανῆς ψυχέσθω τ[όνομα ἐπί
Πολυ-]
νείκου καί ἡ ψυχή[καί ἡ ὀργή, ἡ ἐπιστήμη, [ὁ
νοῦς, ὁ λογισ-]
μός. Ἔστωσαν κωφ[οί, ἄ]λαλοι, ἄνοες, ἀκέρε[οι,
μηδέν]
ἀκούων περ[ί] μηδενός ΑΥΤΑΛΛΑΛΛΑ [- - - - -
- - - - - - - - - - -]

γελματία, δύο αναφέρονται σε μια γυναίκα, την Ιουλιανῆ. Ο γραφέας, χρησιμοποιώντας «συμπαθητική μαγεία», ευχόταν η ψυχρότητα του μολύβδου, αλλά και η χαμηλή θερμοκρασία των υπόγειων υδάτων του πηγαδιού (χρήση της τεχνικής «ὅμοια ὁμοίως»: ὡς ταῦτα τά ὀνόματα ψύχεται, οὕτως καί Ἰουλιανῆς ψυχέσθω ...), να μεταφέρουν την παγωμένη τους αὔρα εναντίον της Ιουλιανῆς και των εργαστών της, ὡστε να χαθούν στον σκοτεινό ἀέρα της λησμονιάς, στο ζοφερό βασίλειο του Κάτω Κόσμου.

Ενώ εκ πρώτης ὄψεως φαίνεται πως πρόκειται για μαγεία ερωτικής φύσεως, η υπόθεση περιπλέ-

Κατά Λεωσθένους και Πείου

Κατά Ιουλιανής και Πολυνείκου

κεται, όταν η επαγγελματική ιδιότητα της Ιουλιανής γίνεται αντιληπτή (*προσερχομένους Ιουλι-Ιανή*, αυτούς που συχνάζουν ή επισκέπτονται την Ιουλιανή μάλλον όμως, όπως μαρτυρείται ο ρηματικός τύπος στο Ξενοφών, *Συμπόσιον*, 4.38, για ερωτική ικανοποίηση). Η ίδια, όπως συνάγεται από το κείμενο των καταδέσμων, ήταν εταίρα και μάλιστα διατηρούσε δικό της οίκο, *έργαστήριον*, περιβόητο στην ευρύτερη περιοχή του Κεραμεικού, στην οποία άλλωστε ανήκε και το πηγάδι. Η επιδίωξη λοιπόν των καταρμένων —στη μια περίπτωση (IL 948, IL 949) να «ψυχράνουν» το ερωτικό ενδιαφέρον δύο ανδρών, μάλλον πελατών (του Λεωσθένη και Πείου), προς την Ιουλιανή, και στην άλλη (IL 952) να «παγώσουν» την ερωτική της σχέση με έναν τρίτο (τον Πολύνεικο)— θα μπορούσε να μην προέρχεται από κάποιους ζηλόφθονους εραστές, αλλά να είναι αποτέλεσμα επαγγελματικής αντιδικίας. Άσπονδες συνάδελφοι της Ιουλιανής, που δραστηριοποιούνταν στην ίδια γειτονιά, ίσως επιζητούσαν με αυτόν τον τρόπο να υπερισχύσουν, αποκομίζοντας μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη. Μάλιστα, στη Ρώμη και στην Αθήνα πολλές επαγγελματίες της ηδονής, ιδιαίτερα οι άσημες με μικρή πελατεία, παράλληλα με την επίσημη απασχόλησή τους, επιδίωξαν και σε άλλες, κρυφές και απαγορευμένες, πρακτικές, τις μαγικές. Δεν θα δίσταζαν, λοιπόν, αυτές οι γυναίκες του περιθωρίου,

όχι μόνο να απευθυνθούν σε κάποιον μάγο, αλλά και οι ίδιες να χρησιμοποιήσουν μαγικά τεχνάσματα για να καταστρέψουν την αντίηλό τους.

Προκειμένου να οδηγηθεί η Ιουλιανή και οι εραστές της στον όλεθρο, ο δημιουργός των καταδέσμων χρησιμοποίησε —κατά το πρότυπο των μαγικών παπύρων—, εκτός από κατάρες, και μαγικές επικλήσεις (π.χ. *Βωρφορβαθαρορβα[ρ]*), πολύ-συλλαβες, ακατάληπτες, φωνητικές ακολουθίες. Οι συγκεκριμένες, συνήθως, υποδηλώνουν την εμφάνιση της Εκάτης, που αναγγελλόταν με βρυχηθμούς και ουρλιαχτά θηρίων. Ωστόσο, εδώ απευθύνονται στον αιγυπτιακό θεό Σήθ-Τυφώνα. Και στη ρωμαϊκή Αθήνα, λοιπόν, οι ποικίλες θρησκείες των λαών της αυτοκρατορίας είχαν αναμειχθεί και επιδρούσαν η μια πάνω στην άλλη (θρησκευτικός συγκρητισμός).

Πηνελόπη Καλλιγέρου, αρχαιολόγος-μουσειολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK

Βιβλιογραφία

Jordan 1985: 205-255· Jones 1989: 129-136·
Dickie 2000: 563-583· Fox 2006· Αβαγιανού 2008·
Ρώσσιου - Τσόγκα 2010· Fant - Lefkowitz 2016

8.

Από το ενθάδε στο επέκεινα: βυζαντινές μνείες θανάτων στα μάρμαρα του ναού του Ηφαιστού

Ἐτελειώθη ἐν Κυρίῳ [ὁ] δοῦλος τοῦ Θεοῦ Δημήτριος οἰκοδόμος ἐν INE ἔτου[ς] λφλ μηνί Μαΐῳ λα (1022 μ.Χ.)

Ἐτελειώθη ἐν Κυρίῳ [ὁ] δοῦλος τοῦ Θεοῦ Πασχάλης τοῦ χαλκά, μηνί Ὀκτ[ωβρίῳ], ἰνδικτιώνος ... (1023 μ.Χ.)

[Ἐτελειώθη ἐν Κυρίῳ ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Νικ[όλαος] ὁ βαφεῦς, ἐν INIB ῥΦΠΒ (1074 μ.Χ.)

[Ἐτελειώθη ἐν Κυρίῳ ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ] Δημητρώ τοῦ βαφέος μηνί Δεκεμβρίῳ ...

Για τους Βυζαντινούς — και γενικότερα τους χριστιανούς — ο θάνατος δεν είναι το τέλος της ζωής, αλλά η αρχή μιας άλλης, αιώνιας. Σε αυτό το μεταβατικό στάδιο, ο νεκρός «αναπαύεται» προσωρινά περιμένοντας την τελική κρίση, κατά τη Δευτέρα Παρουσία. Αν και δεν υπάρχει μετά θάνατον μετάνοια, η συχνή μνημόνευση των κεκοιμημένων θεωρείται ότι ωφελεί τις ψυχές, αυξάνοντας τις πιθανότητές τους για μια ευνοϊκή έσχατη κρίση (Στις Θείες Λειτουργίες του Αγ. Βασιλείου και του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου ο ιερέας αναφέρει *«μνήσθητι πάντων τῶν κεκοιμημένων ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου, καὶ ἀνάπαυσον αὐτούς...»*, *«Ἀπόπλυνον, Κύριε, τὰ ἀμαρτηματὰ τῶν ἐνθάδε μνημονευθέντων δούλων σου...»*).

Ακολουθώντας αυτή την πρακτική, οι μαρμάρινες επιφάνειες αρχαίων κτηρίων (Προπύλαια, Παρθενώνας κ.ά.) αρχίζουν στους μέσους βυζαντινούς χρόνους να μετατρέπονται — μεταξύ άλλων — σε μνημεία των εκλιπόντων χριστιανών. Έτσι, το Ηφαιστείο στην Αρχαία Αγορά, όταν ήδη αποτελούσε εκκλησία, λειτούργησε ως τελευταία κατοικία ορισμένων και ως τόπος υπόμνησης πολλών περισσότερων.

Στην κεντρική είσοδο του ναού, που είχε μεταφερθεί πια στα δυτικά, στον δεύτερο κίονα της νότιας πρόστασης, σώζονται τέσσερις μνείες θανάτων, οι οποίες αξίζουν ιδιαίτερης προσοχής. Είναι χαραγμένες με ακίδα ή άλλο αιχμηρό εργαλείο πάνω στο καστανέρυθρο επίχρισμα των ραβδώσε-

* ΕΤΕΛΙΩ^ϑ ΕΝ ΚΩ Ο ΔΟΧ
 ΑΝΤΡΑΣ ΠΑΛΙ ΚΑΝΤΙ.
 ΙΩ ΚΙ Μ Τ Β Γ Δ Ε
 Φ Λ Ψ
 * ΕΤΕΛΙΩ^ϑ ΕΝ ΚΩ Ο ΔΟΧ
 Τ Θ Υ Ψ Ω Σ Α Ψ Χ Λ Κ Δ
 Μ Ο Κ Τ Ο Β Ρ Η Ω Ψ Ι Ο Η Η Ξ
 Ε Τ Ο Υ Σ Ζ Φ Λ Β
 * ΕΤΕΛΙΩ^ϑ ΕΝ ΚΩ Ο ΔΟΧ
 Τ Θ Λ Υ Χ Ψ Λ Ψ Χ Α Λ Ω Κ Ω Ψ
 Α Μ Θ Μ Ν Ο Β Ρ Η Ω Κ Γ
 Ε Τ Ο Υ Σ Ζ Φ Λ Β
 * ΝΙΚ^ϑ Σ Β Α Φ Ε Ο Σ Ο Ε Ο
 Ι Η Β Γ Δ Ε Φ Π Β
 ΔΙΠΛΗ ΤΡΩ Φ Η Θ Ν Ο Μ Ι Ο Ν Μ Ψ Ε Ψ Κ Β Ι Η Ψ
 * ΕΤΕΛΙΩ^ϑ ΕΝ ΚΩ Ο ΔΟΧ
 Τ Θ Υ Ψ Ω Σ Α Ψ Χ Λ Κ Δ
 Μ Ο Κ Τ Ο Β Ρ Η Ω Ψ Ι Ο Η Η Ξ
 Ε Τ Ο Υ Σ Ζ Φ Λ Β
 * ΕΤΕΛΙΩ^ϑ ΕΝ ΚΩ Ο ΔΟΧ
 Τ Θ Υ Ψ Ω Σ Α Ψ Χ Λ Κ Δ
 Μ Ο Κ Τ Ο Β Ρ Η Ω Ψ Ι Ο Η Η Ξ
 Ε Τ Ο Υ Σ Ζ Φ Λ Β
 * ΕΤΕΛΙΩ^ϑ ΕΝ ΚΩ Ο ΔΟΧ
 Τ Θ Υ Ψ Ω Σ Α Ψ Χ Λ Κ Δ
 Μ Ο Κ Τ Ο Β Ρ Η Ω Ψ Ι Ο Η Η Ξ
 Ε Τ Ο Υ Σ Ζ Φ Λ Β
 * ΕΤΕΛΙΩ^ϑ ΕΝ ΚΩ Ο ΔΟΧ
 Τ Θ Υ Ψ Ω Σ Α Ψ Χ Λ Κ Δ
 Μ Ο Κ Τ Ο Β Ρ Η Ω Ψ Ι Ο Η Η Ξ
 Ε Τ Ο Υ Σ Ζ Φ Λ Β

Antonin, O drevnikh khristianskikh nadpisiakh v Afinakh
(On the Ancient Christian Inscriptions of Athens,
St Petersburg, 1874)

Εικόνα 1.

Εικόνα 2.

ων του κίονα. Χρησιμοποιώντας τυπικές φόρμες και συντομεύσεις, ύφος απλό και ανεπιτήδευτο, που θυμίζει σημειώσεις στο περιθώριο ενός βιβλίου, τα αναμνηστικά αυτά χαράγματα οδήγησαν παλαιότερα στην υπόθεση ότι έγιναν από το ίδιο χέρι. Ωστόσο, η χρονική απόσταση των 50 και πλέον χρόνων που χωρίζει τα δύο ζεύγη ακιδογραφημάτων, η διαφορετική τους τοποθέτηση πάνω στον κίονα, αλλά και η εμφάνισή τους, που άλλοτε προδίδει επιμέλεια και τάξη και άλλοτε όχι, συνηγορεί στην ύπαρξη δύο τουλάχιστον γραφέων και μάλιστα ερασιτεχνών. Οι χαρακτές αυτοί διέθεταν τη στοιχειώδη εκπαίδευση και μπορούσαν, με μικρό αντίτιμο, να αναλάβουν τη μνημόνευση των ονομάτων για λογαριασμό των αναλφάβητων συγγενών. Οι τέσσερις νεκρολογίες αποτελούν ένα σύνολο που αφηγείται τις ιστορίες απλών, καθημερινών ανθρώπων της κοντινής περιοχής, στην οποία είχε αναπτυχθεί τον 11^ο αιώνα μια πυκνοκατοικημένη εμπορική και βιοτεχνική συνοικία.

Σε αυτή, λοιπόν, τη συνοικία ο Δημήτριος, ο χτίστης, που πέθανε το 1022, θα είχε πιθανώς συμβάλει στην αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας, που σημειώνεται εκείνη την περίοδο. Ίσως μάλιστα ο ίδιος να είχε εμπλακεί και στην εκτεταμένη ανακαίνιση του ναού, που από τις αρχές του 11^{ου} αι. αποτελούσε πλέον το Καθολικό της Μονής του Αγίου Γεωργίου στον Κεραμεικό.

Ο Πασχάλης, ο γιος ενός χαλκουργού, θα μπορούσε να είχε απασχοληθεί και αυτός στο ίδιο πρόγραμμα αναμόρφωσης του ναού, καθώς απεβίωσε μόλις τον επόμενο χρόνο και οι υπηρεσίες του θα ήταν σίγουρα αναγκαίες στη Μονή, αφού πολλά από τα εκκλησιαστικά είδη (ιερά σκεύη, κανδήλια κ.λπ.) ήταν μεταλλικά και μάλιστα χάλκινα. Άλλωστε, στη μεσοβυζαντινή περίοδο, στα βορειανατολικά του ναού, ασκούσαν ακόμα η τέχνη του Ηφαιστού, όπως φανερώνει η μεγάλη ποσότητα σκωρίας που βρέθηκε εκεί, ως αποτέλεσμα των μεταλλουργικών εκκαμινεύσεων.

Τα άλλα δύο πρόσωπα, ο Νικόλαος και η Δημητρώ, ήταν ένα παντρεμένο ζευγάρι που το χώρισε ο θάνατος στο τελευταίο τέταρτο του 11^{ου} αι. (το γεγονός ότι δεν αναφέρεται ο χρόνος θανάτου της γυναίκας, παρά μόνον ο μήνας, και η ημέρα, ίσως είναι ένδειξη ότι ήταν ίδιος με του συζύγου). Ο Νικόλαος ήταν και αυτός χειρώνακτας και ασκούσε το επάγγελμα του βαφέα υφασμάτων. Στη βιοτεχνική συνοικία που αποκαλύφθηκε, στα βόρεια του Αγοραίου Κολωνού (των «κογχυλαρίων»), ένα συγκρότημα κτιστών δεξαμενών ταυτίστηκε ως βαφέιο. Η πιο πολυτελής βαφή, αποκλειστικό προνόμιο των αυτοκρατορικών ενδυμάτων, ήταν εκείνη της πορφύρας, καθώς η παραγωγή της ήταν ιδιαίτερα χρονοβόρα και κουραστική. Χιλιάδες όστρεα είδους *turax* αρ-

Εικόνα 3.

κούσαν μόνο για τον περίγυρο ενός απλού ενδύματος. Δίπλα στο εργαστήριο βαφής ανασκάφηκε λάκκος με αρκετά θραυσμένα όστρεα πορφύρας.

Πηνελόπη Καλλιγέρου,
αρχαιολόγος-μουσειολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK

Βιβλιογραφία

Franz 1965: 185-205· Dennis 2001: 1-7·
Μπακιρτζή-Παπανικόλα 2002· Μπούρας 2010·
Brooks 2010· Καδέλλης 2013· Marinis 2017·
McCabe 2020: 234-263

9. Αναζητώντας τα ίχνη του Grand Tour στο μνημείο του Φιλοπάππου

Το επιβλητικό επιτάφιο μνημείο του Γάιου Ιούλιου Αντίοχου Φιλοπάππου, στον λόφο των Μουσών κέντριζε πάντα το ενδιαφέρον των ευρωπαϊών ταξιδιωτών του 17^{ου}- 19^{ου} αιώνα. Την εποχή εκείνη, κάθε αρχαιολάτρης που έφτανε στην Αθήνα δεν παρέλειπε να επισκέπτεται, να σχεδιάζει, ακόμα και να χαράζει το όνομά του στα μάρμαρα του μνημείου, που σε περίοπτη θέση αντικρίζει τον βράχο της Ακρόπολης. Ανάμεσα στην πληθώρα των χαραγμάτων που κατακλύζουν κυρίως την οπίσθια όψη του, ξεχωρίζουν τα ονόματα τριών σημαντικών γάλλων περιηγητών, το ταξίδι των οποίων στάθηκε καθοριστικό για την τύχη πολλών ελληνικών αρχαιοτήτων. Στη δεύτερη σειρά δόμων πάνω από τη βάση και το βάθρο, σε κατακόρυφη διάταξη διακρίνονται χαραγμένες οι υπογραφές του κόμη Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier, του Jacques Foucherot και του Louis-François-Sébastien Fauvel, συνοδευόμενες από τις χρονολογίες 1776 και 1781.

MARIE
[GABRIEL?] [de] CHOISEL GOUFFIER
FOUCHEROT
FAUVEL
1776 et 1781

Ο κόμης de Choiseul, ακολουθώντας τις επιταγές της αριστοκρατίας του 18ου αι., που ήθελε τους νεαρούς ευγενείς να καταξιώνονται μέσω του “Grand Tour”, σε ηλικία 24 ετών, ήθελε – όπως αναφέρει ο ίδιος – να ικανοποιήσει το πάθος της νεότητάς του, να γνωρίσει τους πιο διάσημους αρχαίους τόπους. Εγκαταλείποντας τη σύζυγο και τα παιδιά του για περισσότερο από 9 μήνες, αποφάσισε να συμμετάσχει σε μια γεωγραφική αποστολή (μέλος της οποίας υπήρξε και ο Foucherot) που θα χαρτογραφούσε άγνωστες περιοχές στα νησιά του Αιγαίου και στην Εγγύς Ανατολή. Στα τέλη Μαρτίου του 1776, η ερευνητική ομάδα έκανε μια σύντομη στάση στην Αθήνα. Τότε ο νεαρός κόμης δεν έχασε την ευκαιρία να περιηγηθεί στα πιο σημαντικά αξιοθέατα της πόλης και – κατά την προσφιλή συνήθεια πολλών ταξιδευτών της εποχής – να χαράξει το όνομά του σε ένα από αυτά, στο μνημείο του Φιλοπάππου.

Δύο χρόνια πριν τη δημοσίευση του οδοιπορικού του, “Voyage pittoresque de la Grèce” (1782), ο Gouffier συνειδητοποίησε πως έπρεπε να συγγράψει και έναν συμπληρωματικό τόμο για την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου. Για τον σκοπό αυτό ανέθεσε στα 1780 στον παλιό του γνώριμο, αρχιτέκτονα, Foucherot και στον ζωγράφο που ο δεύτερος προσέλαβε ως βοηθό, τον Fauvel, να συγκεντρώσουν το υλικό. Ειδικότερα για την Αθήνα, ο γάλλος αριστοκράτης ζήτησε σχέδια των τοποθεσιών και αποτυπώσεις όλων των γλυπτών που κοσμούσαν «τα υπέροχα ερείπια». Μαρτυρία εκείνου του ταξιδιού, το υλικό

του οποίου τελικά ποτέ δεν είδε το φως της δημοσιότητας, αποτελούν τα ονόματα των δύο γάλλων περιηγητών που χαράχθηκαν κάτω ακριβώς από του προίσταμένου τους, με τη νέα χρονολογία επίσκεψης (1781).

Λίγα χρόνια μετά, το 1784, ο Gouffier διορίζεται πρέσβης της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη και το 1786, ο Fauvel γίνεται στενός του συνεργάτης και υποπρόξενος στην Αθήνα. Από τις θέσεις αυτές κατάφεραν να αποσπάσουν αρκετά από τα γλυπτά που είχαν καταγράψει σε ταξίδια και ανασκαφές για να εμπλουτίσουν τις προσωπικές συλλογές τους.

Πηνελόπη Καλλιγέρου,
αρχαιολόγος-μουσειολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK

Βιβλιογραφία

Gouffier Choiseul 1782· Gouffier Choiseul 1822· Cavalier 2007· Barbier 2010· Zambon 2011: 107-124· Zambon 2020: 79-105

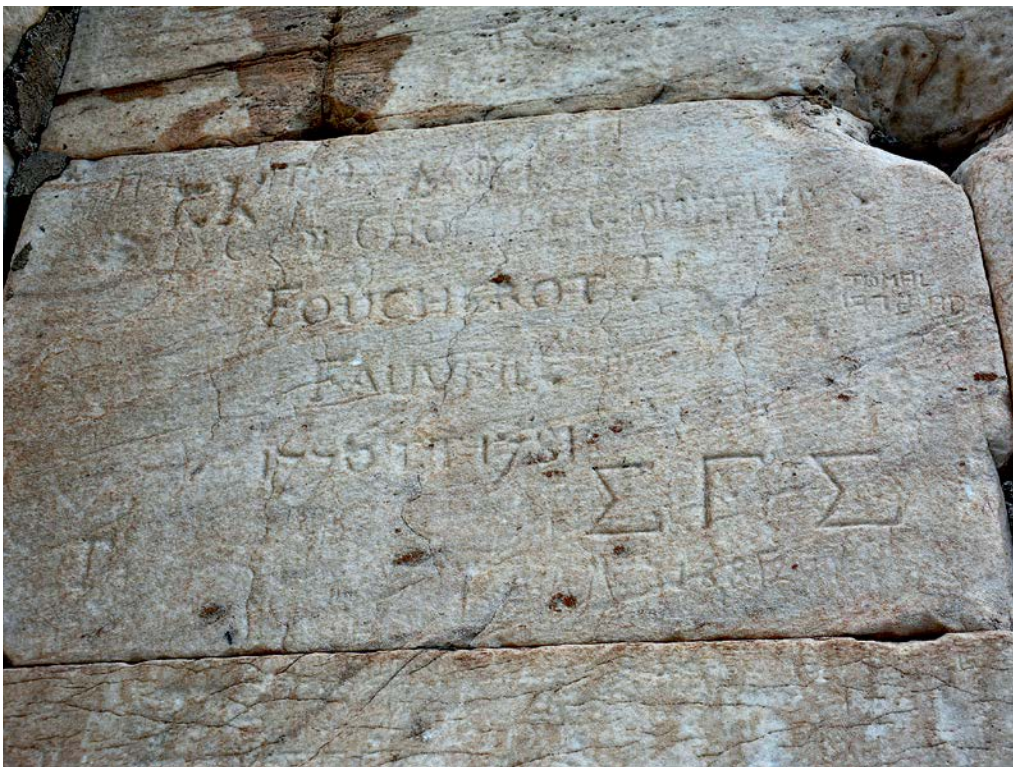

Μνημείο του Φιλοπάππου, Giovanni Battista Lusieri, 1805-1807

© CHRISTIE'S LTD 2017

Αρχαιολόγοι εξετάζουν τα ανάγλυφα του μνημείου του Φιλοπάππου στα περίχωρα της πόλης των Αθηνών,
Louis Francois Cassas (1756-1827)

Πορτρέτο του κόμη
de Choiseul Gouffier,
Louis Léopold Boilly
(1761-1845)

10.

Σταχυολογώντας χαράγματα σε αγγεία από τις ανασκαφές του Κεραμεικού

Τα αρχαία χαράγματα σε αγγεία των ανασκαφών του Κεραμεικού που παρουσιάζονται εδώ με νέες φωτογραφίες έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί στη σειρά *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen*. Οι θεματικοί τόμοι των W. Peck για τις επιγραφές, τα όστρακα και τις κατάρες και η εξαντλητική δημοσίευση του S. Brenne για τα όστρακα οστρακισμού, καλύπτουν σε μεγάλο βαθμό το θέμα. Όμως, δεν υπάρχει ειδική συγκεντρωτική δημοσίευση των graffiti του Κεραμεικού, ενώ αρκετά –ιδίως από ανασκαφές των δεκαετιών '60 και '70– παραμένουν αδημοσίευτα. Συνεπώς, η συγκέντρωση και εκ νέου φωτογράφιση ορισμένων από αυτά εδώ, έχει ενδεχομένως κάποιο ενδιαφέρον.

Τα περισσότερα αγγεία ανήκουν στην κλασική περίοδο και καλύπτουν ποικιλία διαφορετικών σχημάτων· τα πιο πολλά προέρχονται από ταφές και είναι συμποτικά: κοτύλη, φιαλίσκη, κώθων, κύπελλο. Ορισμένα μεγαλύτερα είναι χρηστικά: δύο αμφορείς και ένας κάδος, ενώ η μια και μοναδική πυξίδα προέρχεται από οικιστικό σύνολο.

Τα χαράγματα στα περισσότερα αγγεία – ιδίως στα μικρότερα – καθώς και στον λύχνο αρ. 9, δηλώνουν προφανώς τον κάτοχο του σκεύους. Το χάραγμα στο σώμα της κοτύλης αρ. 1 δεν είχε ερμηνευθεί κανονιστικά ως τώρα. Δεδομένου ότι το πρώτο γράμμα, που στη δημοσίευση μεταγράφεται μάλλον ως «Α», διαβάζεται καθαρά ως «Δ» και το πέμπτο γράμμα ως «Ι» –αν αγνοηθούν τα υπό γωνία εφαιπόμενα σε αυτό σπασίματα του αγγείου που παροδηγούν στην ανάγνωση του γράμματος «Κ»–, η επιγραφή μπορεί εδώ να αποδοθεί ορθά ως: [-c.2/] ελ[.]ο είμι δικαίως. Τα κύρια αρσενικά ονόματα των ύστεροαρχαϊκών / κλασικών χρόνων από την Αττική, που πληρούν τις προϋποθέσεις για να ταιριάξουν εδώ είναι τα: Αγέλαος, Τέλλος και Τέλας, με λιγότερο πιθανό –λόγω των αποστάσεων μεταξύ των γραμμάτων– το πρώτο.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το αμάρτυρο όνομα *Λεπτίνα* στο κύπελλο αρ. 6. Κατά μια εκδοχή πρόκειται για ανορθόγραφη εκδοχή του αρσενικού ονόματος *Λεπτίνης*, το οποίο απαντά συχνά σε ονομαστική, αντίστοιχα με το ανορθόγραφο ήμι – αντί του *είμι* – που το συνοδεύει.

Κατά μιαν άλλη εκδοχή, το όνομα ίσως συνιστά επιθετικό προσδιορισμό, δηλωτικό της πολυτέλειας

και της λεπτής κατασκευής του σκεύους, το οποίο μιμείται ακριβότερα μεταλλικά πρότυπα.

Δύο μεγαλύτερα αγγεία – ένας αμφορέας και ένας κάδος (αρ. 4 και 7) – φέρουν επιγραφές με τον χαρακτηρισμό «καλός». Ο μεν πρώτος για τον Βατίωνα «που μοιάζει όμορφος» σε κάποιον, του οποίου το όνομα αρχίζει με «Κ», αλλά δεν σώθηκε ολόκληρο, ο δε κάδος – σε πρώτο πρόσωπο – (αυτ)αναφέρεται στο πόσο όμορφο, καλοσηματισμένο σκεύος είναι!

Ο αμφορέας βρέθηκε, σε δεύτερη χρήση, σε παιδική ταφή. Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν, η ερωτική επιγραφή να χαράχθηκε επάνω του σε προγενέστερο, ανύποπτο χρόνο. Σίγουρα πάντως, αυτό δεν θα έγινε από κάποιον συμποσιαστή σε κατάσταση ερωτικού οίστρου! Αν ήταν έτσι τα πράγματα, ο «Κ» θα είχε κατά πάσα πιθανότητα διατρανώσει τον έρωτά του σε κάποιο φίνο αγγείο του πότου, κάποιο σκύφο, κώνθαρο, κύπελλο, ή σε κάποιο μεγαλύτερο συμποτικό σκεύος· και αν αυτό τύχαινε να είναι ο αμφορέας που εξετάζουμε, η φορά της γραφής –οριζόντια στην κοιλιά του αγγείου– θα παρακολουθούσε την κατακόρυφη θέση ενός γεμάτου αγγείου, με το στόμιο προς τα επάνω. Αντίθετα, εδώ το χάραγμα έγινε όταν ο αμφορέας βρισκόταν άδειος και αναποδογυρισμένος –στηριγμένος με το χέιλος καταγής (για να στεγνώσει;)–, μαζί με άλλους, στοιβαγμένους σε κάποια οικιακή αποθήκη. Σε αυτή την περίπτωση ο ερωτευμένος «Κ» θα μπορούσε να είναι κάποιος εγγράμματος νεαρός δούλος, με πρόσβαση στη στοίβα των αμφορέων του σπιτιού και κρυφό ερωτικό πάθος για τον Βατίωνα. Αλλά και ο Βατίων θα ώφειλε να πληροί αντίστοιχες προϋποθέσεις, ώστε να γίνει δέκτης του μηνύματος!

Τέλος, αν και graffiti με μονά γράμματα επάνω σε αγγεία είναι άφθονα, αλλά συχνά κρυπτικά για τον αναγνώστη, περιέλαβα εδώ μια μικρή ερυθρόμορφη πυξίδα που ο αγγειοπλάστης Γαυρίων υπερήφανα προβάλλει ως έργο δικό του, υπογράφοντας στο πώμα (αρ. 10). Αόρατα στους πολλούς –στην αρχαιότητα αλλά και σήμερα– θα ήταν τα δύο χαράγματα: «Α», στο εσωτερικό του πώματος και στον πυθμένα της βάσης του αγγείου, τα οποία –όπως και σε άλλες υπογεγραμμένες πυξίδες του ίδιου εργαστηρίου– έγιναν για να εξασφαλίσουν ότι το σκεύος και το πώμα συνανήκουν.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1) Κοτύλη με graffito.

Χρονολόγηση: ~480/470 π.Χ.**Προέλευση:** Από παιδική ταφή σε πήλινο σκεύος.
Τύμβος G, πίσω από το Τριτοπατρείο.**Διαστάσεις αγγείου:** Ύ: 6 εκ., Δμ.: 7,5 εκ.**Περιγραφή:** Μελαμβαφής κοτύλη με ερυθρές ταινίες στη ζώνη κάτω από τις λαβές και χάραγμα περιμετρικά στο σώμα: [-c.2-] ελ[.]ο ειμί δικαίως.**Παρατηρήσεις:**

Η επιγραφή ερμηνεύεται ως κτητική, δηλώνοντας τον ιδιοκτήτη του σκεύους.

Βιβλιογραφία

Kerameikos VII,2, 13–14 αρ. 15, 5. Πίν. 8, 1.

2) Φιαλίσκη με δύο graffiti. Αρ. ευρ.: 1032.

Χρονολόγηση: 425-400 π.Χ.**Προέλευση:** Από τάφο μεταξύ της Οδού των Τάφων και της Ιεράς Οδού.**Διαστάσεις αγγείου:** Ύ: 3 εκ., Δμ.: 13,2 εκ.**Περιγραφή:** Μελαμβαφής φιαλίσκη με τένοντα μεταξύ του κυρτού χείλους και του κοίλου κάτω σώματος. Δακτυλιόσχημη βάση. Στο εσωτερικό και εξωτερικά στη βάση χάραγμα: *Ανδρομάχο*.**Παρατηρήσεις:** Η επιγραφή ερμηνεύεται ως κτητική, δηλώνοντας τον ιδιοκτήτη του σκεύους.**Βιβλιογραφία**Kerameikos VII,2, 141–142 αρ. 559, 2.
Πίν. 91, 5, 8.

3) Αμφορέας-SOS με graffito. Αρ. ευρ.: 2808.

Χρονολόγηση: ~600 π.Χ.**Προέλευση:** Από παιδικό εγχυτρισμό σε αμφορέα. Δυτικά του περιβόλου των Ποταμίων.**Διαστάσεις αγγείου:** Ύ: 67 εκ.

Περιγραφή: Αμφορέας “SOS” με μελανές ταινίες περιμετρικά, κάτω από τις λαβές. Εχινόσχημη βάση. Μεταξύ των λαβών, ψηλά στον ώμο, κατά μήκος της γένεσης του λαιμού, χάραγμα: *Χαροπίο*.

Παρατηρήσεις: Η επιγραφή ερμηνεύεται πιθανώς ως κτητική ή επιτύμβια.

Βιβλιογραφία

Kerameikos VII, 2, 1, 117 αρ. 468. Πίν. 76, 3, 5.

4) Αμφορέας με graffito.

Χρονολόγηση: ~470/460 π.Χ.

Προέλευση: Από παιδικό εγχυτρισμό σε αμφορέα. Νότιος Λόφος.

Διαστάσεις αγγείου: Ύ.: 62 εκ. Δμ.: 39 εκ.

Περιγραφή: Άβαφος αμφορέας τύπου Β. Κάτω από το χείλος λεπτή ερυθρή ταινία. Στο σώμα, ανεστραμμένο χάραγμα: *Βατίων καλός τῷ δοκεῖ κ [...]*

Παρατηρήσεις: Η επιγραφή ερμηνεύεται ως ερωτική.

Βιβλιογραφία

Kerameikos IX, 121 αρ. 132. Πίν. 53, 2.

5) Κώθων με graffito.

Χρονολόγηση: ~470-450 π.Χ.

Προέλευση: Από ταφή. Νότιος Λόφος.

Διαστάσεις αγγείου: Ύ.: 9,3 εκ.

Περιγραφή: Μελαμβαφής κώθων (κύπελλο με μια λαβή). Εξηρημένη ζώνη στη βάση. Στην κάτω πλευρά της βάσης φέρει το χάραγμα: *Χσι[υ]μμάχο είμι*.

Παρατηρήσεις: Η επιγραφή ερμηνεύεται ως κτητική, δηλώνοντας τον ιδιοκτήτη του σκεύους.

Βιβλιογραφία

Kerameikos IX, 128 αρ. 162,4. Πίν. 34, 1, 3 και σχ. 18.

6) Δίωτο κύπελλο με graffito.**Χρονολόγηση:** ~430 π.Χ.**Προέλευση:** Τυχαίο εύρημα. Νότιος Λόφος.**Διαστάσεις αγγείου:** Ύ.: 5,4 εκ. Δμ.: 12,3 εκ.**Περιγραφή:** Μελαμβαφές κύπελλο με δύο κάθετες λαβές και ραβδωτή διακόσμηση στο εχινόσχημο σώμα. Στην κάτω πλευρά της βάσης φέρει το χάραγμα: *Λεπτίνα είμι*.**Παρατηρήσεις:** Καθώς δεν απαντά γυναικείο όνομα *Λεπτίνα* η επιγραφή –ενδεχομένως σε ονομαστική– αφορά στον άρρενα ιδιοκτήτη ή στο ίδιο το σκεύος.**Βιβλιογραφία**

Kerameikos IX, 192 αρ. ES 33. Πίν. 95, 2, 3 και σχ. 46.

7) Κάδος με graffito. Αρ. ευρ.: 3776.**Χρονολόγηση:** 520 – 480 π.Χ.**Προέλευση:** Τυχαίο εύρημα. Νότιος Λόφος.**Διαστάσεις αγγείου:** Ύ.: 35,6 εκ. Δμ.: 17,8 εκ.**Περιγραφή:** Άβαφος κάδος. Στη γένεση του λαιμού φέρει το χάραγμα: *Κάδος είμι καλός*. Τα τρία τελευταία γράμματα στην πίσω όψη, όπου και εγχάρακτο άστρο με 5 κορυφές.**Παρατηρήσεις:** Η επιγραφή αφορά στο σκεύος.**Βιβλιογραφία**

Kerameikos IX, 192 αρ. ES 35. Πίν. 95, 1.

8) Μικρογραφική πυξίδα με graffito.

Αρ. ευρ.: 5971.

Χρονολόγηση: Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.**Προέλευση:** Από την Οικία Ζ2.**Διαστάσεις αγγείου:** Ύ.: 4,7 εκ. Δμ.: 5,9 εκ.**Περιγραφή:** Μελαμβαφής πυξίδα τύπου D, χωρίς πώμα. Στην κάτω πλευρά της άβαφης βάσης φέρει το χάραγμα: *Βάλλων*.**Παρατηρήσεις:** Κάτω από τον όνομα *Βάλλων*, υπάρχει δεύτερο graffito που έχει σκόπιμα σβηστεί (*rasura*) και δεν διαβάζεται πλέον.**Βιβλιογραφία**

Kerameikos XVII, 158 αρ. 368, πίν. 91, σχ. 61.

9) Μελαμβαφής λύχνος με graffito.
Αρ. ευρ.: GL1344.

Χρονολόγηση: ~350 π.Χ.
Προέλευση: Από την Οικία Ζ3.

Διαστάσεις αγγείου: Ύ: 4,1 εκ. Δμ.: 5,9 εκ.

Περιγραφή: Μελαμβαφής λύχνος. Στην άνω και πλαϊνή πλευρά του μυκτήρα φέρει το χάραγμα: *Ναυκράτης*.

Παρατηρήσεις: Ο ιδιοκτήτης του λύχνου ενδεχομένως ταυτίζεται με τον Ναυκράτη Ναυσιστράτου, από τον δήμο των Κεραμείων.

Βιβλιογραφία

Kerameikos XVII, 181 αρ. 514, πίν. 107, σχ. 52, 61.

10) Ερυθρόμορφη πυξίδα με graffito.

Αρ. ευρ.: 1065.

Χρονολόγηση: Ύστερος 5ος αι. π.Χ.
Προέλευση: Από ταφή καύσης μεταξύ της Οδού των Τάφων και της Ιεράς Οδού.

Διαστάσεις αγγείου: Ύ. με πώμα: 5,7 εκ. Δμ.: 8,2 εκ.

Περιγραφή: Ερυθρόμορφη πυξίδα τύπου D με πώμα. Στο πώμα *Μελιταῖο κυνάριον* και *dirinto: Γαυρίων ἐποίησεν*. Στο εσωτερικό του πώματος και στον πυθμένα του αγγείου, φέρει το χάραγμα: «Α».

Παρατηρήσεις: Το συγκεκριμένο χάραγμα έγινε για να εξασφαλίσει ότι το αγγείο συνανήκει με το πώμα του.

Βιβλιογραφία

Kerameikos VII,2, 139 αρ. 541,4, πίν. 93, σχ. 8.

Λεωνίδας Κ. Μπουρνιάς, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών

Γενική βιβλιογραφία

Agora XXI· Kerameikos IX· Kerameikos III·
Kerameikos VII· Kerameikos XVII·
Kerameikos XX· *Lexicon of Greek Personal
Names*· Μπουρνιάς 2014: 63-65

11.

«Λίθινο χρονικό» στον ναό του Ολυμπίου Διός

Είς τόν ... ΜΑ Στύλον τοῦ Ὀλυμπείου ὑπάρχει τό ἐξῆς ἐπιγραφικό χάραγμα: «1771 Ἰουλίου 9 ἀποκεφαλίσθη ὁ Πακνανάς Μιχάλης». Ἀναγινώσκων ὁ ἐρευνητής τήν ἐπιγραφήν, νομίζει ὅτι εἰς τά τρέμουλιαστά γράμματα τοῦ διαιωνισαντος τό πρᾶγμα διαβλέπει τήν συγκίνησιν καί τόν τρόμον. Ἡ Ἐκκλησία καθηγίασε τόν Κηπουρόν ἄς μή τόν λησμονήσῃ καί ἡ ἱστορία.

Απόσπασμα άρθρου, που δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα της *Εστίας* στις 17.1.1913. Υπογράφηκε ο Δ. Γρ. Κ. (ενν. Καμπούρογλου).

Στους κίονες του ναού του Ολυμπίου Διός διασταυρώνονται η παρουσία και η απουσία, το εμφανές και το αφανές, το υλικό και το άυλο. Από τον 18^ο και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν ο ναός αιωρούνταν νοηματικά ανάμεσα στο ερείπιο και το μνημείο, ως το 1956, όταν το Ολυμπείο κηρύχθηκε, με Υπουργική Απόφαση, αρχαιολογικός χώρος, οριοθετήθηκε και περιφράχθηκε, ονόματα χαράσσονται στο μάρμαρο για να ξεφύγουν από τη λήθη.

Σήμερα η επιγραφή, που συνοψίζει την ιστορία του Μιχαήλ Πακνανά, αν και δεν είναι ορατή, διατηρείται ζωντανή στη μνήμη, συνδέει ανθρώπους, παράγει δράση. Καταρρίπτοντας την κυριαρχία της όρασης, το χάραγμα ανακαλείται νοερά ως αντίσταση στον θάνατο. Κάθε χρόνο, την 9^η Ιουλίου, τελείται στο Ολυμπείο Θεία Λειτουργία στη μνήμη του αθηναίου Νεομάρτυρα, που αποκεφαλίστηκε από τους Οθωμανούς για να μην απαρνηθεί την πίστη του. Οι πιστοί γίνονται μέρος του αρχαιολογικού χώρου, αλλά επικεντρώνουν σε μια άλλη πτυχή του, προτείνουν μια εναλλακτική ανάγνωση, που δεν προβάλλει τις αρχαιότητες —μας καλούν να αναγνω-

ρίσουμε τις πολλαπλές σημασίες και ιστορικότητες του Ολυμπείου.

Νίκη Σακκά, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών

Βιβλιογραφία

Καμπούρογλου 1889: 149-150· Fowden 2022· Martínez Jiménez 2022: 297-326.

Λειτουργία στη μνήμη του αθηναίου Νεομάρτυρα Μιχαήλ Πακνανά

12. Επιγραφή στον βορειοδυτικό κίονα του ναού του Ολυμπίου Διός

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΟΣ: 1835

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Ναός Ολυμπίου Διός, Αθήνα, βορειοδυτικός κίονας

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το 1835 έγινε η πρώτη σωστική επέμβαση στον ναό του Ολυμπίου Διός, όταν συμπληρώθηκε με μάρμαρο ο πρώτος σπόνδυλος του βορειοδυτικότερου κίονα, στη νοτιοανατολική γωνία του ναού. Στη συμπλήρωση του σπονδύλου χαραχθηκε η επιγραφή:

έπεσκευάσθη εν έτει 1835

υπόμνηση της μέριμνας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους για την προστασία των μνημείων, και απτή απόδειξη του ευρωπαϊκού προσανατολισμού του.

Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα (1834-1836), η δράση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας επικεντρώθηκε στην Ακρόπολη και στη διαμόρφωση σε μουσείο του ναού του Ηφαίστου και της Αθηνάς στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Η στερέωση με απλό τρόπο, σύμφωνα με την οικοδομική παράδοση της εποχής, του κίονα του ναού του Ολυμπίου Διός αποτελεί τη μόνη άλλη επέμβαση της ίδιας περιόδου. Ένα από τα πιο σημαντικά κτίσματα του Αδριανού, ηγέτη

μίας από τις ισχυρότερες αυτοκρατορίες που υπήρξαν ποτέ, έλκει το κρατικό ενδιαφέρον.

Είχε προηγηθεί, στις 25 Αυγούστου / 6 Σεπτεμβρίου 1834, τρεις μήνες πριν τη μεταφορά της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο στην Αθήνα, επίσκεψη του Όθωνα στην πόλη, στη διάρκεια της οποίας εισήλθε από την Πύλη του Αδριανού, απ'όπου κρεμόταν δάφνινο στεφάνι με την επιγραφή: *Αἶδ' εἰσὶν Ἀθῆναι, ἡ τέθρησέως καὶ Ἀδριανοῦ, Ὀθωνος νῦν ἡ πόλις.*

Τα χρόνια του Αδριανού ήταν για την Αθήνα περίοδος άνθησης και προόδου. Ίσως με την τελετή υποδοχής του Όθωνα και την επέμβαση στον ναό, να αναζητήθηκαν σημεία συνάντησης με τον ρωμαίο αυτοκράτορα που αγάπησε και ευεργέτησε την Αθήνα και στόχευσε στην προβολή της ως πανελλήνιο κέντρο, για να τιμηθεί από τους Αθηναίους ως *σωτήρ καὶ κτίστης*.

Νίκη Σακκά,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών

Βιβλιογραφία

Καρολίδης 1922: 139-140· Μαλλούχου-Tufano 1998

13.

Το χάραγμα του τοπογράφου

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΟΣ: 1920 ή αργότερα
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Ναός του Ολυπίου Διός, Αθήνα
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ (μήκος x πλάτος): 16x3,5 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Εγχάρακτος αριθμός:

81,152

που εντοπίζεται στον στυλοβάτη του ΒΑ σωζόμενου κίονα του ναού.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Δεν γνωρίζουμε πότε χαρακτήκε ο αριθμός, όμως, οι εργασίες για την ίδρυση του πρώτου χωροσταθμικού δικτύου Αθηνών ξεκίνησαν τον Ιούλιο του 1920. Ο συγκεκριμένος αριθμός αναφέρεται στο ορθομετρικό υψόμετρο, δηλαδή στην απόσταση του συγκεκριμένου σημείου από το γεωειδές κατά τη διεύθυνση της κατακόρυφου, με επιφάνεια αναφοράς τη μέση στάθμη της επιφάνειας της θάλασσας (ΜΣΘ). Η τελευταία, προκύπτει από ειδικά όργανα, τους παλιροιογράφους, βασικό σημείο αναφοράς των οποίων είναι η χωροσταθμική αφετηρία R287 στον Πειραιά.

Σήμερα, με βάση το εξαρτημένο από το Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς '87 τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου που έγινε το 2007, το υψόμετρο του σημείου καθορίζεται στα 80,958 μ. Η υψομετρική διαφορά που παρατηρείται οφείλεται είτε στην αλλαγή της στάθμης της θάλασσας, λόγω κλιματικής αλλαγής και διακύμανσης του γεωειδούς, είτε στις μεθόδους και τα όργανα που χρησιμοποιήθηκαν σε κάθε εποχή.

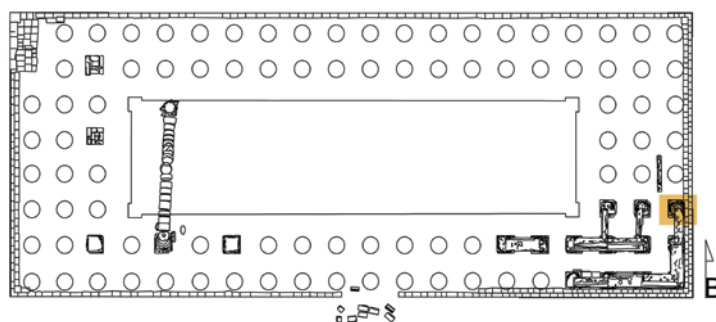
Στεφάνια Χρυσικοπούλου,
 αρχιτέκτων μηχανικός, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών
 Ευρύκλεια Αλεξανδράκη,
 πολιτικός μηχανικός, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών

Βιβλιογραφία

Λάμπρου - Πανταζής· Χαρτογραφική
 Επιστημονική Εταιρία Ελλάδας 2010: 122-123·
 Πανταζής 2010· Παπανικολάου 2010, 10

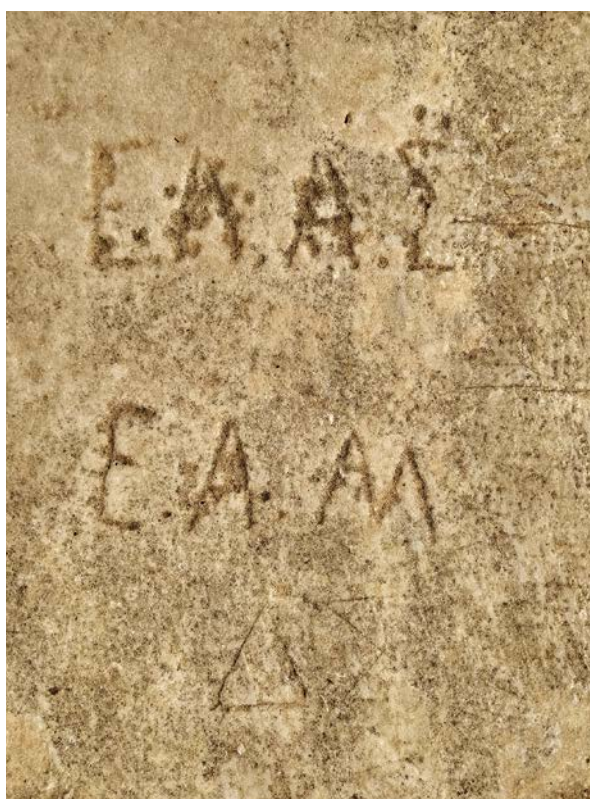

Φωτογραφία και κάτοψη ναού του Ολυπίου Διός όπου σημειώνεται η θέση του εγχάρακτου

14. Αντιστασιακό χάραγμα στο Ιερό του Ολυμπίου Διός

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΟΣ: α' μισό
της δεκαετίας του 1940
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Ιερό του Ολυμπίου Διός, Αθήνα
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 15 x 10 εκ.

Ίχνος πρόσπτωσης βλήματος σε μαρμάρινο μέλος

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Χάραγμα στη νοτιοανατολική γωνία του στυλοβάτη του ιερού, όπου αναγράφονται οι λέξεις Ε.Λ.Α.Σ και Ε.Α.Μ, η μία κάτω από την άλλη.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το συγκεκριμένο χάραγμα αναφέρεται στη μαζική αντιστασιακή οργάνωση του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) και του στρατιωτικού της σκέλους, του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ), κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Χαραγμάτα της περιόδου εκείνης συναντώνται σε διάφορα αρχαία μνημεία της πόλης, όπως για παράδειγμα στα μνημεία της Ακρόπολης, στον ναό του Ηφαίστου στην Αρχαία Αγορά, αλλά και στο Ιερό του Ολυμπίου Διός. Συνήθως, τα χαραγμάτα αποτυπώνουν ονοματεπώνυμα στρατιωτών των κατοχικών δυνάμεων, αλλά και άλλης φύσης, όπως για παράδειγμα το συγκεκριμένο.

Το Ιερό του Ολυμπίου Διός αποτελεί ένα μνημείο που βρέθηκε στη δίνη των τραγικών γεγονότων του Δεκεμβρίου του 1944. Σημάδια από αυτά τα γεγονότα υπάρχουν ακόμα και σήμερα σε πολλά σημεία της κρηπίδας και των κιόνων του, όπου παρατηρείται ένας μεγάλος αριθμός ιχνών από πρόσπτωση βλημάτων. Δεν γνωρίζουμε εάν το χάραγμα αυτό προηγήθηκε εκείνων των γεγονότων – υπόθεση που πιθανώς ευσταθεί περισσότερο – ή αν είναι σύγχρονό τους. Στις μέρες μας, καλύφθηκε προσωρινά με σκυρόδεμα, για τις ανάγκες κατασκευής του ικριώματος εργασίας, στο πλαίσιο του Έργου Στερέωσης και Συντήρησης του μνημείου, το οποίο εκτελείται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών.

Φώτης Κατέβας, συντηρητής αρχαιοτήτων
και έργων τέχνης-μουσειολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και
Αναστηλώσεων · Μαλλούχου-Tufano 1998·
Χαραλαμπίδης 2014

15.

Μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος
με εγχάρακτη επιγραφή

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΛΗΚΥΘΟΥ: κύρια παράσταση πρόσθια όψη: γύρω στο 420 π.Χ., μεταγενέστερη παράσταση στην πίσω όψη: αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: βρέθηκε στην Αθήνα το 1849. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Γ 835.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος με βάση: 180 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος με δύο παραστάσεις: στην πρόσθια όψη, δύο οπλίτες σε δεξίωση και αριστερά, πίσω από τον ένα οπλίτη, ιππέας με το αλόγο του σε καλπασμό. Στην πίσω όψη, μικρότερη παράσταση με καθιστή γυναίκα και πίσω της, δεύτερη όρθια γυναίκα, που την κρατά από τους ώμους.

Στην κυκλική βάση της ληκύθου, νεότερη εγχάρακτη επιγραφή με κεφαλαία επιμελημένα γράμματα:

ΕΥΡΕΘΗ ΕΝ ΤΗ ΟΙΚΙΑ Ι. Μ. ΚΟΣΣΕΝΑΚΗ
ΝΥΝ ΔΕ Κ. Δ. ΠΡΙΝΟΠΟΥΛΟΥ.

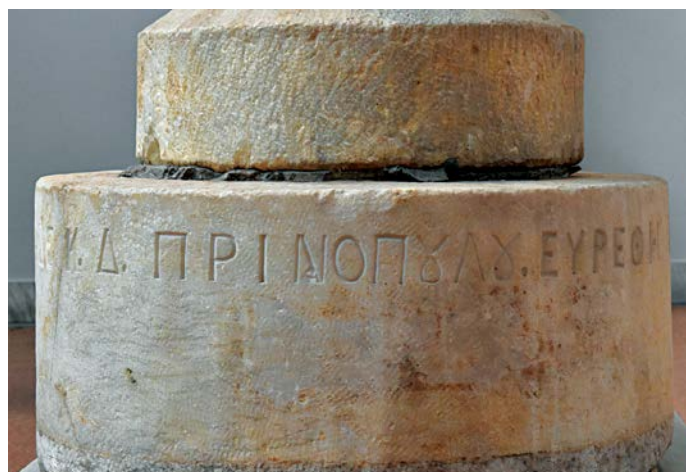
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η επιγραφή μάς δίνει πληροφορίες για τον ακριβή τόπο εύρεσης της ληκύθου, οι οποίες συμπληρώνονται από τα στοιχεία που μας παρέχουν οι Κ. Πιττάκης και Ι. Περβάνογλου. Σύμφωνα με τον Πιττάκη, στην περιοχή απέναντι από τους βασιλικούς στάβλους, κοντά στην οικία Κ.Π. Καλλιγά, βρέθηκε ένας «*ΟΡΟΣ ΣΗΜΑΤΟΣ*» και στη γειτονική οικία Ι.Μ. Κοσσενάκη η εν λόγω λήκυθος. Η περιγραφή της ληκύθου από τον Πιττάκη ταιριάζει με την περιγραφή του Περβάνογλου, ο οποίος παραδίδει την πληροφορία ότι η λήκυθος αυτή βρέθηκε το 1849, σε οικία ανατολικά των ανακτόρων. Οι οικίες Κ.Π. Καλλιγά και Ι.Μ. Κοσσενάκη (που αργότερα έγινε οικία Κ.Δ. Πρινοπούλου) βρίσκονταν το 1900 στην οδό Μουσών, στους αριθμούς 5 και 6. Το όνομα της οδού Μουσών σήμερα είναι Καραγεώργη Σερβίας στο Σύνταγμα.

Βάντα Παπαευθυμίου, αρχαιολόγος,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Βιβλιογραφία

Πιττάκης 1858: 1715, αρ. 3270· Conze 1900: 231-232· Καλτσάς 2001: 150, αρ. 290.

16. Ενεπίγραφος σκύφος από την Κηφισιά

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΓΕΙΟΥ: 480-465 π.Χ
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Κηφισιά.
Αρχαιολογική Συλλογή Κηφισιάς,
αρ. ευρ. Κ 622 / Επιγραφικό Μουσείο
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 8,2εκ., μέγιστη διάμετρος:
10,3 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μελαμβαφής πήλινος σκύφος, ο οποίος αποτέλεσε κτέρισμα κεραμοσκεπούς τάφου. Η επιφάνειά του φέρει χαραγμένα, μετά την όπτηση, τετράπλευρο πλαίσιο που περιβάλλει τα ονόματα:

Άριστείδο
Διοδότο
Δαισίμο
Άρρίφρονος
Περικλέος
Ε(ϋ)κρίτο

και στη βάση του αγγείου:
Δραπέτης

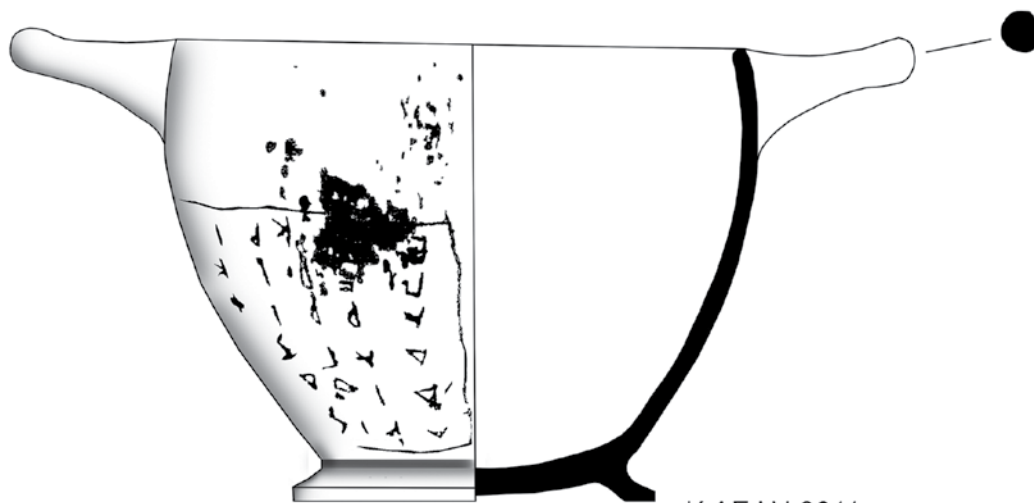
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο Άρρίφρων είναι σπάνιο ανδρικό όνομα που το έφεραν δυο μέλη της οικογένειας του Περικλέους Ξανθίππου Χολαργέως, ο παππούς και ο μεγαλύτερος αδελφός του. Οι επιφανείς αθηναίοι πολίτες πιθανόν βρέθηκαν σε συμπόσιο, όπου τους σέρβιρε ο Δραπέτης, ίσως κάποιος δούλος, που κράτησε το αγγείο ως ενθύμιο, λόγω της σπουδαιότητας των προσώπων. Χάραξε και εκείνος το όνομά του στη βάση του αγγείου, το οποίο αποκαλύφθηκε στον τάφο του.

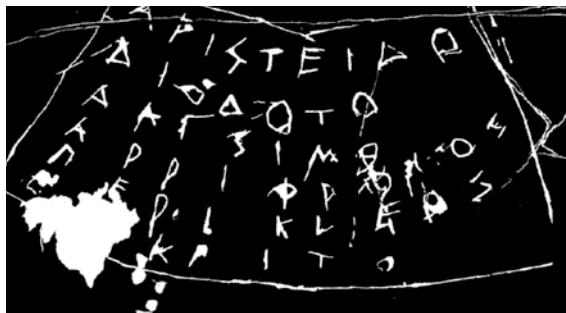
Γαλήνη Δασκαλάκη, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής

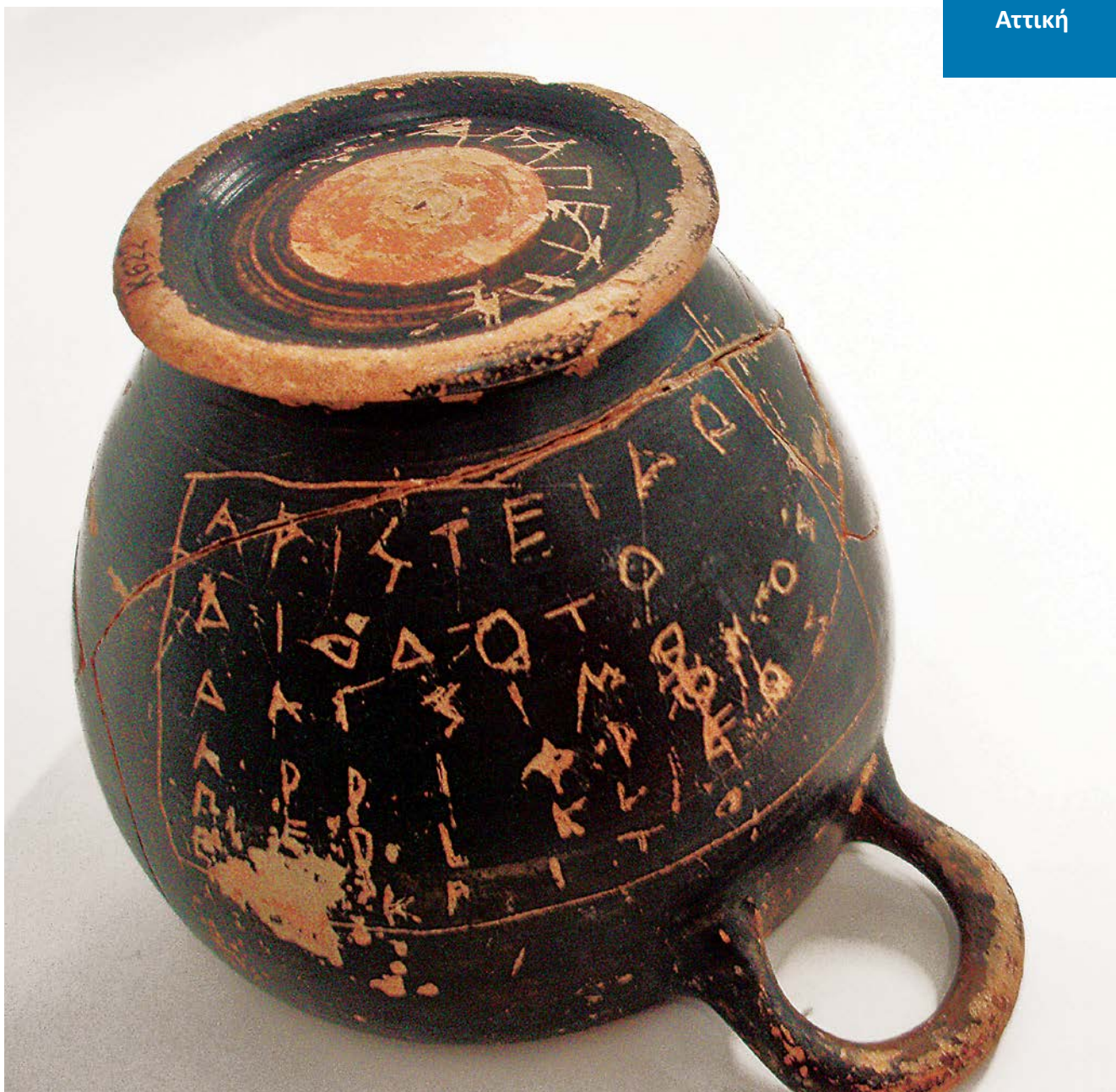
Βιβλιογραφία

Δασκαλάκη 2010-2013: 179-186

Κ.ΔΕΛΗ 2011

17. Μόνωτο κύπελλο με χάραγμα ύστερων ρωμαϊκών χρόνων

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΓΕΙΟΥ: 3^{ος} - 4^{ος} αι. μ.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: περιοχή
«Αστέρια» Γλυφάδας. Αρχαιολογικό Μουσείο
Πειραιά, αρ. ευρ. 9868.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 8,9 εκ., μέγιστη διάμετρος:
6,9 εκ., διάμετρος βάσης 3 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Κύπελλο μόνωτο από καστανέρυθρο πηλό, μέτριας καθαρότητας. Πρακτικά ακέραιο, ύστερα από συγκόλληση μεγάλων θραυσμάτων. Σώμα σφαιρικό, με λεπτά τοιχώματα και παχύ, έξω νεύον χείλος ενιαίου περιγράμματος. Λαβή κάθετη ταινιωτή, βάση ψηλή, στενή, κυλινδρική.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πρόκειται για αγγείο πόσης ευρείας διάδοσης, το οποίο συνόδευσε ως κτέρισμα τον νεκρό λακκοειδούς τάφου σε νεκροταφείο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Στο σώμα, κοντά στη λαβή, ισοσκελής σταυρός, χαραγμένος μετά την όπτηση. Μεταξύ των κεραιών του, ανά δύο λεπτές ακτίνες, εγγεγραμμένες κατά το ήμισυ σε αμελή κύκλο και κατά το υπόλοιπο σε αστέρι, αμελούς σχεδίασης. Το χάραγμα πιθανότατα παραπέμπει στην επικράτηση της νέας θρησκείας στον ελλαδικό χώρο.

Γαλήνη Δασκαλάκη, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής
Βασιλική Αντωνοπούλου, αρχαιολόγος ΥΠΠΟΑ

Βιβλιογραφία

AG V, 1959, J34: 55· Αγαλλοπούλου 1997: 96-101· Καζά - Παπαγεωργίου 2006: 45-51· Ζαββού - Μαλτέζου 2010: 765-778· Πετρίδης 2013: 48

18.

Τα ακιδογραφήματα από τον Θορικό: εγχάρακτα πέλματα ανθρώπου στο περιβάλλον μεταλλουργικού εργαστηρίου

Σε μικρή απόσταση από την είσοδο μεταλλευτικής στοάς και στο περιβάλλον εργαστηρίου επεξεργασίας μετάλλων, κοντά στο αρχαίο θέατρο του Θορικού, έχουν εντοπιστεί εγχάρακτα, πάνω στον βράχο, τα περιγράμματα από δεξιά πέλματα ανθρώπου, το ένα δίπλα στο άλλο, καθώς και μεμονωμένα πέλματα σε τυχαία διάταξη. Στην ίδια θέση ένας εγχάρακτος κύκλος, χωρισμένος σε τεταρτημόρια με τα γράμματα Α και Ρ(;), αποτελεί πιθανώς δείγμα από κάποιο παιχνίδι ή υπολογιστικό πίνακα που επίσης χαράχθηκε στον βράχο. Δεκαέξι παρόμοια πέλματα έχουν εντοπιστεί διάσπαρτα στην περιοχή των μεταλλείων του Εθνικού Δρυμού Σουνίου.

Η ερμηνεία της εγχάραξης πελμάτων, *plantae pedis*, όπως είναι ευρύτερα γνωστά, πάνω σε βράχους δεν είναι αναγκαστικά μονοσήμαντη. Η λειτουργία τους ως ένα είδος υπογραφής είναι η συνηθέστερη ερμηνεία, αλλά δεν αποκλείονται και άλλες· σε περιβάλλον ιερών έχουν συνδεθεί με την επιτυχή κατάληξη ενός ασφαλούς ταξιδιού από κάποιον προσκυνητή, ενώ ο συσχετισμός τους με φαλλό δημιουργεί υπόνοιες για τη σύνδεσή τους με εκδηλώσεις ερωτικού περιεχομένου, αν και όχι απαραίτητα, καθώς οι φαλλοί συχνά ερμηνεύονται ως αποτροπαϊκά σύμβολα. Στην περίπτωση της Λαυρεωτικής, ωστόσο, μπορούμε βέβαια να εικάσουμε ότι τα πέλματα χαράχθηκαν στον

βράχο από εργάτες, πιθανότατα δούλους, που εργάζονταν στα μεταλλουργικά εργαστήρια. Δεν είναι βέβαιο ότι επρόκειτο για υπογραφές, καθώς μια τέτοια ανάγκη δεν είναι προφανής στο συγκεκριμένο περιβάλλον· πρόκειται ίσως για μια ατομική έκφραση εν είδει παιγνίου, πιθανώς σε κάποιες ώρες ξεκούρασης, μέσω της οποίας αποτυπώθηκε η ανάγκη να δηλώσει ο χαρακτήρας την παρουσία του.

Τα εγχάρακτα πέλματα δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Ωστόσο, η τυπολογία και ο συσχετισμός τους με επιγραφές τα τοποθετεί σε

διάφορες περιόδους, από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα πέλματα του Θορικού χρονολογούνται πιθανώς στον 4^ο αι. π.Χ.

Ελπίδα Σκέρλου, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής

Βιβλιογραφία

Langdon 1985: 257-270· Πατσιαδά 2004: 141-156·
Καπετάνιος 2013: 183-198· Van de Moortel -
Langdon 2017: 382-405.

19.

Επιτύμβια στήλη με νεότερα χαράγματα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑΣ ΣΤΗΛΗΣ:

390-370 π.Χ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ:

εντοπίστηκε σε δεύτερη χρήση στο
Βρανά Μαραθώνα. Εθνικό Αρχαιολογικό
Μουσείο, αρ. ευρ. 6247.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 82 εκ., πλάτος: 43 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Άνω τμήμα επιτύμβιας στήλης, με ανθεμωτή επίστεψη και παράσταση σε ρηχό, εισέχον πεδίο. Απεικονίζονται δύο αντωπές, ιστάμενες μορφές, μία γυναικεία με αγγείο στο χέρι και μία γενειοφόρος ανδρική. Ανάμεσα στην επίστεψη και το πεδίο της παράστασης, δίστιχη επιγραφή *Ἀρχίπιη Καλλέως / Ραμνουσίου*. Σε δεύτερη χρήση της στήλης χαραχθήκαν χρονολογίες, αρχικά πρώτα και ολόκληρα οικογενειακά ονόματα σε μεγαλογράμματη γραφή. Το σωζόμενο στα τέλη του 19^{ου} αι. κάτω μέρος του λίθου έφερε περισσότερα χαραγμάτα με κατακόρυφη φορά.

Σ. ΖΗΓΟΗΟ 1890
Ε. Δ. ΣΙΝΤΗΣ 1916
1912 Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΣΙΔ
ΣΙΔΕΡΗΣ 1895
Π. ΚΑΛΜΠ ΑΚ
Σ. ΖΗΓ
ΣΩΤ[ΡΙΟΣ
ΜΑ[ΚΕΔΟ / 1893??
Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
1877
ΙΩ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η στήλη χρησιμοποιούνταν, από τα χρόνια της Επανάστασης (πρώτη αναφορά) έως τα τέλη του 19^{ου} αι. τουλάχιστον (τελευταία αναφορά), ως κάθισμα μπροστά στην εκκλησία της μονής του Αγίου Γεωργίου στον Βρανά Μαραθώνα. Κατά τη χρήση της αυτή δέχθηκε στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αι. χαράξεις ονομάτων και χρονολογιών στην ταινία της επίστεψης, εκατέρωθεν της αρχαίας επιγραφής, στο πλαίσιο και στο πεδίο της παράστασης (με οριζόντια και κάθετη φορά), καθώς και κάτω από αυτήν, πιθανότατα από επισκέπτες της εκκλησίας. Διακρίνεται χάραξη μέρους ορισμένων ονομάτων δύο φορές, σε προσφορότερο από το αρχικά επιλεχθέν σημείο του λίθου. Αποτελεί δείγμα της συχνά μαρτυρούμενης ματαιοδοξίας Ελλήνων και ξένων να θέλουν να διατηρήσουν το όνομά τους χαράζοντάς το πάνω σε ένα αρχαίο μνημείο.

Δρ. Χρυσάνθη Τσούλη, αρχαιολόγος,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Βιβλιογραφία

Le Bas 1843: 51· Ross 1846: 94· Le Bas - Reinach 1888: 83-84· Conze 1900: 239· Τσούλη 2019: 76.

20. Επιγραφές περιηγητών στον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο

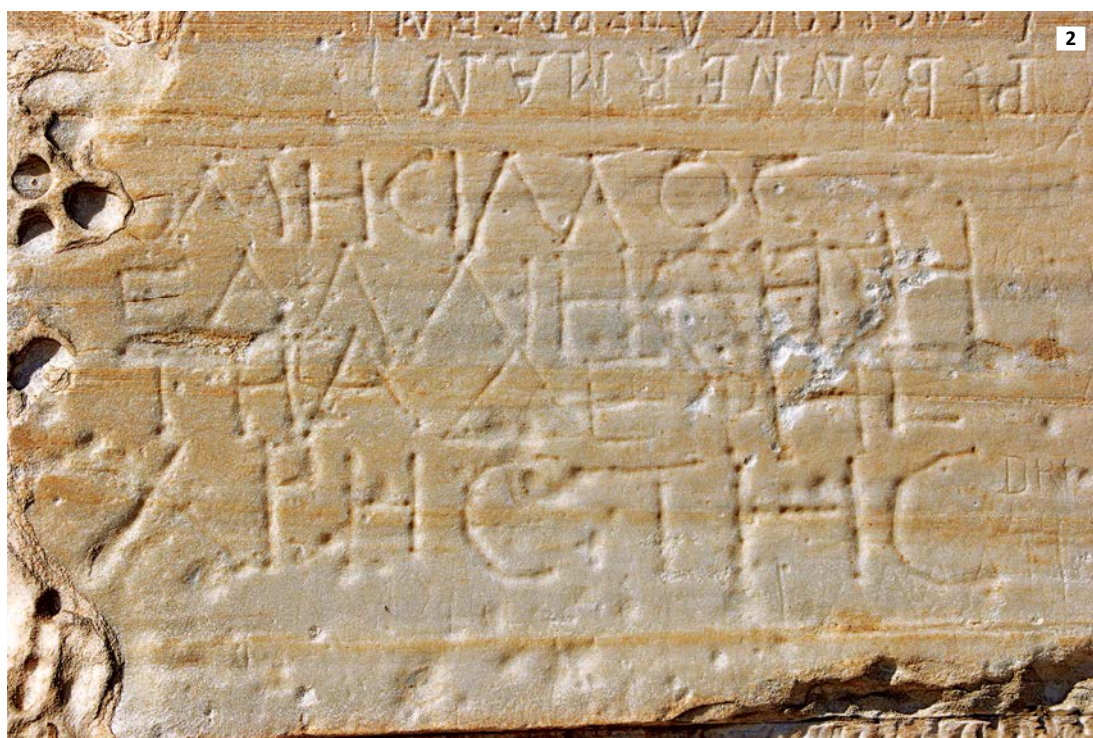
Ο ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο σώζει χαραγμένα, διάσπαρτα πάνω στα μέλη του, τα ονόματα δεκάδων περιηγητών που επισκέφτηκαν ανά τους αιώνες τα ιερά του Σουνίου.

Στις πρωιμότερες τέτοιες επιγραφές συγκαταλέγεται αυτή του Ονησίμου, που σώζεται ακέραια στην νότια παραστάδα του προδόμου του ναού (*IG II/III³ 3, 2 [13232]*) (εικ. 1, 2). Η επιγραφή έχει χαραχθεί έκκεντρα, στο κάτω αριστερό τμήμα της ορθογώνιας επιφάνειας της λιθοπλίνθου, που έχει διαστάσεις (ύψος/χμήκος) 60x92,5 εκ. Είναι χαραγμένη στην πρώτη λιθοπλίνθο πάνω από τον ορθοστάτη της παραστάδας, και καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της ανατολικής της όψης. Το κείμενο της επιγραφής αρθρώνεται σε τέσσερις στίχους. Τα γράμματα είναι αμελώς χαραγμένα. Το ύψος τους ποικίλει από 3-7 εκ. και το πλάτος τους από 2-11 εκ. Χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Αναφέρει τα εξής:

Όνησιμος
έμνησθη
τῆς ἀδελφῆς
χρηστῆς ἢ (Χρήστης)

Ο Ονησίμος, επισκέπτης του ναού, μνημονεύει την αδελφή του. Η λέξη ΧΡΗΣΤΗ, που αναφέρεται σε αυτήν, μπορεί να αναγνωσθεί ως «χρηστή», προσδίδοντάς της τον χαρακτηρισμό της ευήθους. Πρόκειται για ένα επίθετο που χαρακτηρίζει συχνά τους νεκρούς στις επιτάφια επιγραφές – στην Αττική εμφανίζεται ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ., και αργότερα σε επιγραφές πολλών άλλων ελληνικών περιοχών –, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελεί μόνο μεταθανάτιο χαρακτηρισμό. Αν διαβαστεί ως «Χρήστη» πρόκειται για το όνομα της αδελφής του Ονησίμου. Το όνομα Χρήστη συναντάται σε αττικές επιγραφές των ρωμαϊκών χρόνων (*IG II/III² 3, 2 [10464,4]*, *IG II/III² 3, 2 [8412]*, *IG II² 1046.4*).

Στη βόρεια παραστάδα του προδόμου του ναού του Ποσειδώνα, στην πρώτη λιθοπλίνθο πάνω από τον ορθοστάτη, στο κατώτερο τμήμα της ανατολικής της

όψης είναι χαραγμένο το όνομα *Byron*, με αγγλικούς, καλλιγραφικούς χαρακτήρες (εικ. 3, 4). Το αρχικό κεφαλαίο γράμμα έχει ύψος 2,8 εκ. και πλάτος 2

εκ. Τα λοιπά πεζά γράμματα του ονόματος έχουν όλα ύψος 2 εκ. και πλάτος που κυμαίνεται από 1,5 έως 4 εκ.

Το όνομα ταυτίζεται με αυτό του George Gordon Byron, του διάσημου άγγλου φιλέλληνα, ρομαντικού ποιητή του 19^{ου} αι., υποστηρικτή της αυτοδιάθεσης των λαών και μίας από τις πιο αναγνωρίσιμες μορφές της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Ο λόρδος Βύρωνα, όπως είναι γνωστός, επισκέφτηκε στο διάστημα 1810-11 διάφορες περιοχές της Αττικής, μεταξύ των οποίων και το Σούνιο (δύο φορές), στο οποίο αναφέρεται σε τρία από τα ποιήματά του: «*Το Προσκύνημα του Τσάιλντ Χάρολντ*» (μετάφραση Μαρία Ι. Κεσίση-Κ.Σπανός, Αθήνα, 1977), «*Δον Ζουάν*» (μετάφραση Μαρία Ι. Κεσίση, Αθήνα, 1987), «*Γκια-*

ούρ» (μετάφραση Αικατερίνη Κ. Δοσίου, επιμέλεια Ευγενία Κεφαλληναίου, Αθήνα, 1997).

Δεν είναι όμως βέβαιο ότι χάραξε ο ίδιος το όνομά του πάνω στην παραστάδα του ναού του Ποσειδώνα.

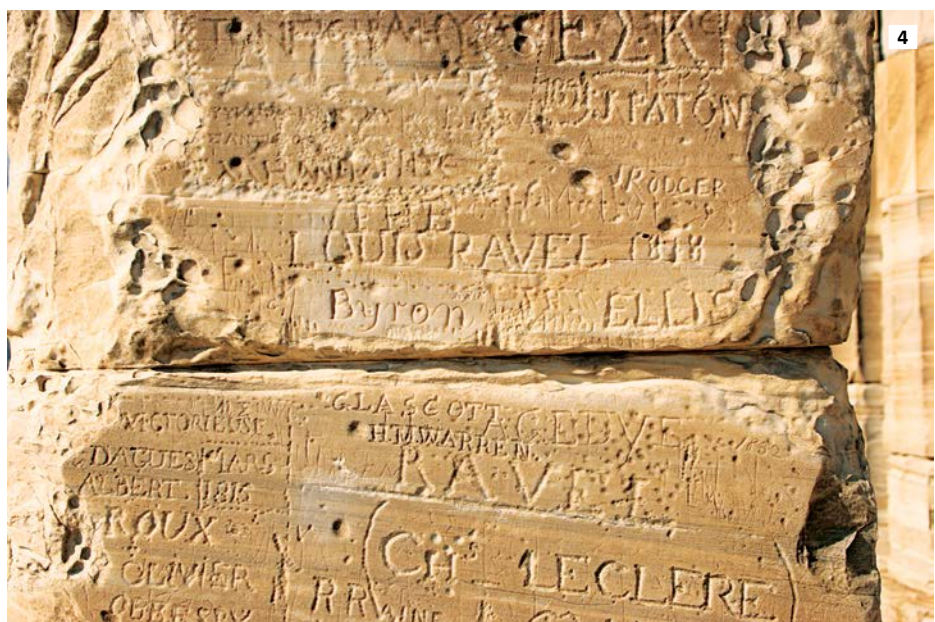
Ελένη Ασημάκου, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής

Βιβλιογραφία

Για την επιγραφή του Ονήσιμου:

Στάης 1917: 213· Peek 1942: 1-217· Guarducci 1987: 452-453· Ριζάκης – Τουράτσογλου 2000: 247-248· Μποσνάκης 2013: 260

Για την επιγραφή του λόρδου Βύρωνα
Durrell 1978: 232· Κουτσουκάλης 1998· Τριγάζης 2016

21.

Μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος με εγχάρακτο σταυρό

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΛΗΚΥΘΟΥ: 4^{ος} αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: άγνωστης προέλευσης. Εντοπίστηκε σε κήπο οικίας, στη συμβολή της Λεωφόρου Φυλής 153 με την οδό Δάφνης το έτος 2009, κατά την παρακολούθηση εκσκαφών σε δίκτυο της ΔΕΗ στα Άνω Λιόσια. Παραδόθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Αχαρνών, όπου και φυλάσσεται με αρ. ευρ. ΜΜ 2009.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μέγιστο σωζόμενο ύψος: 71 εκ., σωζόμενη διάμετρος βάσης: 10 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Λείπει η βάση και ο λαιμός. Στην κύρια όψη, παράσταση δύο ιστάμενων ανδρών με ιμάτιο σε σκηνή δεξίωσης. Επιγραφικό χάραγμα - graffito: εγχάρακτος σταυρός ανάμεσα στις μορφές.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην ευρύτερη περιοχή των Άνω Λιοσίων τοποθετούνται τρεις μικροί αρχαίοι δήμοι: *Εύπυριδών, Κρωπιδών και Πηλήκων*. Μνημεία της περιοχής: τείχος «Δέμα», «Πύργος του Δέματος» (4^{ος} αι. π.Χ.).

Ειρήνη Αναγνωστοπούλου, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Δυτικής Αττικής

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη

Για την περιοχή: Γαρδίκας 1920: 64-71· Jones 1957: 152-189· Munn 1993: 37-125· Πλάτωνος 2004: 31-32, 45-50, 370-380, 382

22. Μαρμάρινος επιτύμβιος κιονίσκος με σύγχρονα επιγραφικά χαράγματα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΙΟΝΙΣΚΟΥ: ρωμαϊκή περίοδος
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: βρέθηκε στα
τέλη του 19^{ου} αι. στις Αχαρνές από τον γερμανό
αρχαιολόγο Α. Milchhoefer, στον λόφο των Αγίων
Σαράντα Μαρτύρων, μεταξύ των Αχαρνών και
των Άνω Λιοσίων. Αρχικά μεταφέρθηκε στο
Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά (αρ. ευρ. 3595)
και σήμερα εκτίθεται στην Αρχαιολογική Συλλογή
Αχαρνών με αρ. ευρ. ΜΜ1.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μέγιστο σωζόμενο ύψος: 1,49 μ.,
άνω διάμετρος: 29 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Αράβδωτος, αποκρουσμένος άνω και κάτω (εικ. 1).
Φέρει δύο κείμενα επιγραφών. Τέσσερις σπές πλαι-
σιώνουν το πρώτο κείμενο, όπου αναφέρεται το όνο-
μα της νεκρής (*Ζωσίμη*) από τον δήμο των *Εύπυριδών*
(σημερινή περιοχή των Άνω Λιοσίων). Το επίγραμμα
μάς πληροφορεί ότι η Ζωσίμη πέθανε νεόφυμη και
σε νεαρή ηλικία κατά τον τοκετό.

Στην κύρια όψη φέρει τα εξής σύγχρονα επιγρα-
φικά χαράγματα:

1) Πάνω από το πρώτο κείμενο (εικ. 2):
κεφαλή προς αριστερά
Γ.Π.Κ.
1966
II ή Η 2011

2) Στη μία πλευρά δεξιά, ανάμεσα και κάθετα
στις δύο επιγραφές (εικ. 3):
Α.Γ.Γ.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο τετραψήφιος αριθμός 2011 δεν αποτελεί χρονο-
λογία, καθώς από το 1982 ο κίονας εκτίθεται στην
Αρχαιολογική Συλλογή Αχαρνών.

Στα 1966 – χροнологία που είναι χαραγμένη – γί-
νονται προσπάθειες από τον τότε Σύλλογο Αποφοί-
των του Γυμνασίου Αχαρνών να μην εκπονηθεί ο λό-
φος, αλλά να αξιοποιηθεί ως πάρκο. Με την κίνηση
αυτή σχετίζονται άτομα από τις Αχαρνές που έπαι-
ξαν σημαντικό ρόλο στην πολιτική και πολιτιστική
ζωή της περιοχής, αλλά και της χώρας.

Συγκεκριμένα, πρόεδρος του συλλόγου αποφοί-
των ήταν ο μετέπειτα δήμαρχος Αχαρνών, βουλευ-
τής, υφυπουργός και πρόεδρος της Βουλής, Ντίνος
Βρεττός, και αντιπρόεδρος ο μετέπειτα πρόεδρος
της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Αχαρνών
και ιστοριοδίφης Δημήτρης Γιώτας. Ο λόφος παρα-
χωρήθηκε το 1985 στον Δήμο Αχαρνών για δημιουρ-
γία άλσους αναψυχής με εντολή του τότε υφυπουρ-
γού Γεωργίας, Στάθη Γιώτα.

1

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

- Το 431 π.Χ. ο σπαρτιάτης βασιλιάς Αρχίδαμος λεηλάτησε την ευρύτερη πεδιάδα, μεταξύ των Αχαρνών και των Άνω Λιοσίων.
- Πλήθος αρχαιοτήτων ήταν εντοιχισμένες στο εκκλησάκι του λόφου ή διάσπαρτες γύρω από αυτό, για αυτό η περιοχή θεωρήθηκε ως πιθανή θέση για το κέντρο του αρχαίου δήμου των Αχαρνών. Ωστόσο, μετά την εύρεση του αρχαίου θεάτρου το 2007, το κέντρο του αρχαίου δήμου τοποθετείται περίπου 1 χλμ. ανατολικότερα.
- Βόρεια του λόφου (ανάμεσα στους λόφους των Αγίων Σαράντα και του Προφήτη Ηλία) περνά ο σύγχρονος δρόμος προς τα δυτικά και το Θριάσιο πεδίο. Πιθανόν από εδώ να περνούσε και η αρχαία οδός.
- Νότια του λόφου κατά την Τουρκοκρατία, περνούσε ο κύριος δρόμος, ο λεγόμενος «δρόμος του Μεγαρίτη», ενώ κατά το 1826-1827 έγιναν στην περιοχή μάχες με τους Τούρκους.

Ειρήνη Αναγνωστοπούλου, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Δυτικής Αττικής

Βιβλιογραφία

/G II 2 6146, 1913-1940· Ziebarth 1896: 465-466·
Robinson 1910: 387-389· Γαρδίκας 1920: 62,
66· Πλάτωνος 2004: 31-32, 45, 218, 272.
Για την ιστορία της περιοχής Ziebarth 1896·
Robinson 1910· Γαρδίκας 1920: 62-64· Πλάτωνος
2004: 28-33, 382· Πλάτωνος 2007: 184-186·
Γιώτας 2009

23.

Χαράγματα επιδαπέδιου παιχνιδιού (Rota) των ρωμαϊκών χρόνων στον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας

Χαραγμένος κύκλος, ο οποίος, με τις τέσσερις συμμετρικές χαραγμένες διαμέτρους, χωρίζεται σε οκτώ τμήματα, ενώ το κέντρο του κύκλου αποτελεί το ένα-το τμήμα. Το παιχνίδι παίζεται με δύο παίκτες. Οι «σταθμοί» (θέσεις) είναι τα οκτώ σημεία, στα οποία οι ακτίνες του κύκλου ακουμπούν στην περιφέρειά του, και το κέντρο του κύκλου, σύνολο εννέα. Ο κάθε παίκτης έχει τρία πιόνια, που έχουν διαφορετικό χρώμα ή σχήμα από εκείνα του αντιπάλου. Νικητής του παιχνιδιού είναι αυτός που θα καταφέρει πρώτος να τοποθετήσει και τα τρία πιόνια του σε ευθεία γραμμή, στο κέντρο του κύκλου και στα δύο άκρα της ίδιας διαμέτρου.

Η έναρξη του παιχνιδιού γίνεται με κλήρωση και ο νικητής της κλήρωσης τοποθετεί ένα πιόνι σε «σταθμό» της επιλογής του, πιθανότατα στο κέντρο για να αναπτύξει τη στρατηγική του. Ο αντίπαλος τοποθετεί στη συνέχεια το δικό του πιόνι σε κάποιον από τους υπόλοιπους «σταθμούς» και έτσι, εναλλάξ, γίνεται η τοποθέτηση μέχρι να καλυφθούν όλες οι θέσεις. Ο πρώτος παίκτης στη συνέχεια μετακινεί ένα από τα πιόνια του σε γειτονικό ελεύθερο σταθμό, ο αντίπαλός του κινείται ομοίως, και έτσι εναλλάσσονται οι κινήσεις μέχρι να ευθυγραμμιστούν τα τρία ίδια πιόνια κάποιου παίκτη. Δύο πιόνια δεν μπορούν να καταλαμβάνουν τον ίδιο «σταθμό». Δεν επιτρέπεται το «πιάσιμο» στο πιόνι, ούτε η προσπέραση σταθμών, και οι παίκτες δεν μπορούν να αρνηθούν να κάνουν κίνηση, όταν έλθει η σειρά τους. Πρόκειται για ένα παιχνίδι στρατηγικής κινήσεων, καθώς δεν υπάρχουν ζάρια.

Τα περισσότερα χαράγματα του επιδαπέδιου αυτού παιχνιδιού έχουν εντοπισθεί στις βαθμίδες (σκαλιά) της κλίμακας των Μεγάλων Προπυλαίων, ενώ υπάρχουν και κάποια στην πλακόστρωση του δαπέδου της εισόδου μεταξύ των δύο πλαϊνών στοών.

Η διάμετρος των χαραγμένων κύκλων κυμαίνεται από 47 έως 65 εκ. στους μεγαλύτερους και από 14 έως 25 εκ. στους μικρότερους και είναι όλοι άτεχνα φτιαγμένοι με το χέρι.

Το γεγονός ότι η παρουσία τους περιορίζεται στην είσοδο του ελευσινιακού ιερού σημαίνει ότι το σημείο αυτό αποτελούσε, στους ρωμαϊκούς χρόνους, έναν χώρο κοινωνικών συναναστροφών, χαλάρωσης και αναψυχής για τους προσκυνητές, πριν από την είσοδό τους στο κυρίως ιερό για την τέλεση των Ελευσινίων Μυστηρίων.

Ευσταθία Ανέστη, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Δυτικής Αττικής

Βιβλιογραφία

Truesdell Merrill 1916: 365-366· Ζιρώ 1991· Παπαγγελή 2002· Aulbach - Gorski 2007

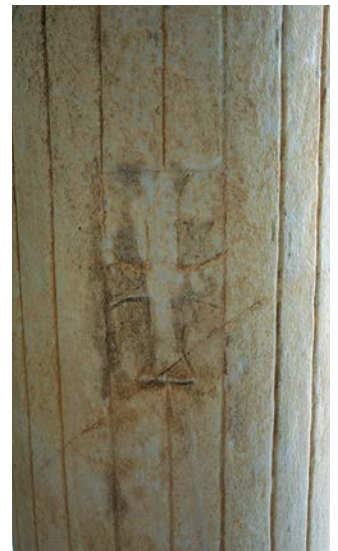
24.

Χαράγματα χριστιανικών σταυρών σε μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων στον αρχαιολογικό χώρο και το μουσείο της Ελευσίνας

1. Σταυρός που έχει χαραχθεί σε ανάγλυφη προτομή αυτοκράτορα μέσα σε μετάλλιο (*imago clipeata*), η οποία διακοσμούσε το τύμπανο του αετώματος της βόρειας πρόσοψης του κτηρίου των Μεγάλων Προπυλαίων. Ο αυτοκράτορας, που έχει ταυτιστεί με τον Μάρκο Αυρήλιο, φορά στρατιωτικό θώρακα και έχει ριγμένο στον αριστερό ώμο το *paludamentum*. Στο κέντρο του θώρακα υπάρχει ένα αρκετά κατεστραμμένο γοργόνειο, πάνω στο οποίο έχει χαραχθεί ένας μεγάλος, άτεχνος, ανισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένες κεραιές, μήκους 42 εκ. και πλάτους 33 εκ.

2. Το σημείο του σταυρού έχει χαραχθεί, επίσης, στη μία από τις δύο μεγάλες μαρμάρινες σχηματοποιημένες δάδες, η οποία βρίσκεται σήμερα στο εσωτερικό του αρχαιολογικού μουσείου της Ελευσίνας και αποτελούσε ανάθημα στη θεά Δήμητρα και στην κόρη της, την Περσεφόνη, από κάποιον επιφανή μύστη. Ο χαραγμένος σταυρός είναι ανισοσκελής, με μήκος 18 εκ. και πλάτος 12 εκ. και έχει πεπλατυσμένες κεραιές, στοιχείο που τον χρονολογεί στα πρώτα χριστιανικά χρόνια.

Τα ανωτέρω χαράγματα αποτελούν σημαντικούς μάρτυρες για την ιστορία του ελευσινιακού ιερού στα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας και κυρίως στα πρώτα χριστιανικά χρόνια. Γνωρίζουμε πως το 435 μ.Χ., ο χριστιανός αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β' εξέδωσε διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο επέτρεπε και προέτρεπε τη χάραξη σταυρών και άλλων χριστιανικών συμβόλων στα αρχιτεκτονικά μέλη των αρχαίων οικοδομημάτων και στα αρχαία γλυπτά σε όλη την επικράτεια.

Στο πλαίσιο αυτό και στην προσπάθειά τους οι πρώτοι χριστιανοί της Ελευσίνας να «καθαγιάσουν» τον χώρο, όπου για αιώνες τελούνταν τα Ελευσίνια Μυστήρια, και να απομακρύνουν τα ειδωλολατρικά πνεύματα (*παγανά*), που πίστευαν ότι κατοικούν μέσα στα αρχιτεκτονικά μέλη των αρχαίων κτηρίων, χάραξαν χριστιανικά σύμβολα σε αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά του ερειπωμένου πλέον ιερού, το οποίο, με την επικράτηση της νέας θρησκείας, έπαψε να λειτουργεί.

Ευσταθία Ανέστη, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Δυτικής Αττικής

Βιβλιογραφία

Φίλιος 1882: 84-103· Κουρουνιώτης 1934: 519-530· Ορλάνδος - Βρανούσης 1973· Ζιρώ 1991· Παπαγγελή 2002· Xenaki 2015: 157-166

25.

Χαράγματα στο Καθολικό της Μονής Δαφνίου

Η Μονή Δαφνίου βρίσκεται στις υπώρειες του Ποικίλου όρους, στη μέση περίπου της διαδρομής της αρχαίας Ιεράς Οδού που συνέδεε την Αθήνα με την Ελευσίνα. Πρόκειται για μοναστηριακό συγκρότημα φρουριακής μορφής με τετράγωνο οχυρό περίβολο, στο κέντρο του οποίου δεσπόζει το Καθολικό, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Το Καθολικό ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελλαδικού οκταγωνικού τρουλαίου ναού. Κοσμείται με ψηφιδωτά εξαιρετικής τέχνης, χρονολογούμενα στον 11^ο αι., στον τρούλο και στα ανώτερα τμήματα των τοίχων, και με τοιχογραφίες του 17^{ου}-18^{ου} αι., οι οποίες αντικατέστησαν τις κατεστραμμένες ορθομαρμαρώσεις, στα κατώτερα τμήματα.

Στις εξωτερικές τοιχοποιίες του Καθολικού εντοπίζονται χαράγματα πλοίων, ηλιακών ρολογιών, ανθρώπινων μορφών, σταυρών, επιγραφών και συμβόλων. Τα χαράγματα βρίσκονται κυρίως εκατέρωθεν των εισόδων του ναού, με πιο χαρακτηριστικά τα

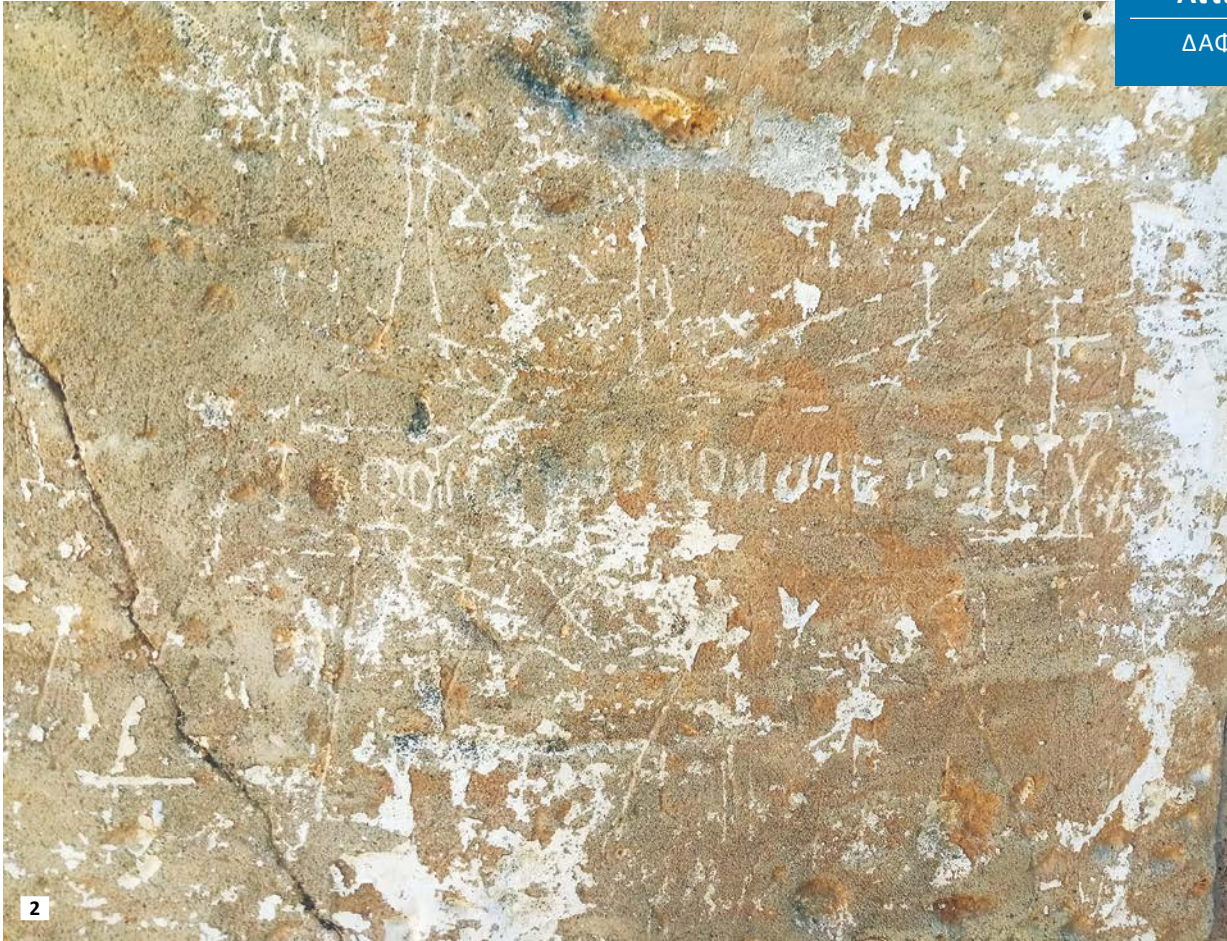
ηλιακά ρολόγια, τα πλοία και τις επιγραφές στη νότια όψη (εικ. 1, 2) και σταυρό και ρόδακες (εικ. 3, 4) στη βόρεια όψη. Τα χαράγματα έχουν μικρές διαστάσεις, που κυμαίνονται από 5 εκ. έως 20 εκ.

Χαράγματα διακρίνονται και στις τοιχογραφίες στο εσωτερικό του Καθολικού, ωστόσο η φθορά του χρόνου καθώς και η επικάλυψη των εγχάρξεων με νεότερες, δυσχεραίνει την αποσαφήνιση των σχεδίων.

Ελευθερία Ζαγκουδάκη, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Δυτικής Αττικής
Κατερίνα Δελούκα, αρχαιολόγος

Βιβλιογραφία

Meinardus 1972: 36

26.

Χαράγματα πλοίων στον ναό Αγίου Γεωργίου στη θέση «Ορκός» ή «Αμπατζάδες» στον Ελαιώνα Μεγάρων

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται σε μία θέση του Ελαιώνα των Μεγάρων που ονομάζεται «Ορκός» ή «Αμπατζάδες», πολύ κοντά στις σήραγγες του αρχαίου υδραγωγείου, το οποίο τροφοδοτούσε την Κρήνη του Θεαγένους στην πόλη των Μεγάρων. Ο ναός χρονολογείται στον 12^ο αι. και σήμερα σώζεται σε ημερειπιώδη κατάσταση. Είναι απλός τετρακίονιος, σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, με οκταγωνικό τρούλο· αρχικά το εσωτερικό του πρέπει να ήταν κατάγραφο με αξιόλογης τέχνης τοιχογραφίες, χρονολογούμενες στα τέλη του 12^{ου}- αρχές 13^{ου} αι.

Στο εσωτερικό του ναού εντοπίζονται χαράγματα πλοίων, σταυρών και νεότερων επιγραφών. Χαρακτηριστικότερα είναι τα ακιδογραφήματα πλοίων διαφόρων τύπων, διαστάσεων που κυμαίνονται από 15 εκ. έως 35 εκ., στην παράσταση του Αγίου Γεωργίου στον βόρειο τοίχο του ναού. Η απόδοση των σκαριών έχει γίνει με μεγάλη λεπτομέρεια και φανερώνει ιδιαίτερη επιμέλεια και γνώση, παραπέμποντας σε τυπολογία που φαίνεται να ανάγεται στην περίοδο εικονογράφησης του μνημείου.

Ελευθερία Ζαγκουδάκη,
αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Δυτικής Αττικής
Κατερίνα Δελούκα,
αρχαιολόγος

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτα
Για τον ναό του Αγίου Γεωργίου:
Παντελίδου-Αλεξιάδου 1984:
60-61· Στουφή-Πουλημένου
2004: 90

27.

Ναυτικά χαράγματα και χαράγματα ζώων
στον ναό Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Χριστού)
στον Ελαιώνα Μεγάρων

Ο ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, γνωστός στην τοπική κοινωνία ως «Χριστός», είναι ο σημαντικότερος και καλύτερα διατηρούμενος βυζαντινός ναός στην ευρύτερη περιοχή των Μεγάρων. Βρίσκεται βόρεια της πόλης, μέσα στον ελαιώνα του μεγαρικού κάμπου. Ο ναός ανήκει στον τύπο του απλού τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με οκταγωνικό τρούλο αθηναϊκού τύπου. Το εσωτερικό του είναι κατάγραφο με αξιόλογες τοιχογραφίες, έργο άγνωστου τοπικού εργαστηρίου, οι οποίες κατά την επικρατέ-

στερη άποψη χρονολογούνται στον 13^ο αι.

Το μνημείο αποτελούσε πάντοτε ένα από τα πλέον σημαντικά και προβεβλημένα τοπόσημα της περιοχής και διαχρονικό καταφύγιο της ευλάβειας των πιστών, όπως μαρτυρεί η πληθώρα αφιερωματικών χαραγμάτων στις τοιχοποιίες του ναού. Πρόκειται, ως επί το πλείστον, για ναυτικά χαράγματα και για χαράγματα που αποδίδουν ζώα, διαστάσεων που κυμαίνονται από 10 εκ. έως 50 εκ. Πιο χαρακτηριστικά είναι τα ακιδογραφήματα πλοίων και σκηνών κυνηγιού ελαφιών στην παράσταση του Αγίου Γεωργίου, στον βόρειο τοίχο (εικ. 1-2), τα πτηνά στην παράσταση του Αγίου Δημητρίου στον νότιο τοίχο (εικ. 3) και τα χαράγματα πλοίων επάνω στις τοιχογραφίες που κοσμούν το τμήμα της ενεπίγραφης πλάκας που σε δεύτερη χρήση έχει χρησιμοποιηθεί ως διάφραγμα του Διακονικού του ναού (εικ. 4).

Τα ακιδογραφήματα έχουν αποδοθεί με επιμέλεια. Ιδιαίτερα στα ναυτικά χαράγματα διακρίνονται ακόμη και οι λεπτομέρειες των μερών των πλοίων, η τυπολογία ορισμένων από τα οποία παραπέμπει στους μεσαιωνικούς χρόνους, περίοδος στην οποία ανάγεται και ο ζωγραφικός διάκοσμος του μνημείου.

Χαράγματα διακρίνονται και στις τοιχογραφημένες επιφάνειες της δυτικής εξωτερικής όψης του ναού, οι οποίες αρχικά κοσμούσαν τον κατεστραμμένο σήμερα νάρθηκα, είναι ωστόσο εξαιρετικά φθαρμένα, εξαιτίας της έκθεσης στις καιρικές συνθήκες.

Ελευθερία Ζαγκουδάκη, αρχαιολόγος, ΕΦΑ
Δυτικής Αττικής
Κατερίνα Δελούκα, αρχαιολόγος

Βιβλιογραφία

Γκητάκος 1953· Αλεξανδρή 1957: 59·
Meinardus 1972: 29-52· Μουζάκης 2001: 172-
198

28.

Χαράγματα στο Καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Μονή Σωτηράκη) στο Άνω Αλεποχώρι Μεγαρίδας

Η Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος (Μονή Σωτηράκη) είναι ένα ερειπωμένο μοναστηριακό συγκρότημα στο όρος Πατέρας, στο Άνω Αλεποχώρι. Σώζεται το αναστηλωμένο Καθολικό, που χρονολογείται στον 13^ο αι., και ερείπια συγκροτήματος κτηρίων μεταβυζαντινών χρόνων, που περιβάλλονται από περίβολο. Το Καθολικό ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόκλιτου σταυρεπίστεγου ναού (παραλλαγή Α1) και σώζει αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο του 13^{ου} αι.

Στη δυτική όψη του ναού, εκατέρωθεν της εισόδου, διακρίνονται χαράγματα σταυρών (εικ. 1-2), ενώ στο εσωτερικό του ναού, σε ημικατεστραμμένη τοιχογραφία όρθιου μετωπικού αγίου στον νότιο τοίχο, εντοπίζεται χάραγμα πλοίου και χάραγμα έφιππης μορφής. Οι εγχαράξεις είναι πολύ αχνές (εικ. 3).

Ελευθερία Ζαγκουδάκη, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Δυτικής Αττικής
Κατερίνα Δελούκα, αρχαιολόγος

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτα
Για το Καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως
Σωτήρος: Μουρίκη 1978

29. Graffito σε βοιωτικό αλφάβητο από τον Πειραιά

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΓΕΙΟΥ: περίπου 435-430 π.Χ.
ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Κτήριο «Ξυλαποθήκη», ΕΦΑ
Πειραιώς και Νήσων, αρ. ευρ. ΜΠ16176
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: σωζόμενη διάμετρος βάσης: 6,6 εκ.,
σωζόμενο ύψος: 1,8 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Τρία συγκολλημένα θραύσματα βάσης μελαμβαφούς άποδης κύλικος, πιθανώς τύπου Bolsal. Πορτοκαλόχρωμος πηλός. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη. Ο πυθμένας εσωτερικά είναι ακόσμητος. Στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα αποδίδονται με μελανό χρώμα τρεις ομόκεντροι κύκλοι και μία κουκκίδα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το graffito είχε χαραχθεί κυκλωτέρως στη βάση της κύλικος μετά την όπτηση. Το πρώτο γράμμα δεν σώζεται, το δεύτερο είναι το γράμμα Θ, ενώ χρησιμοποιείται το βοιωτικό γράμμα ψ για την απόδοση του φθόγγου χ. Το γράμμα Ο φαίνεται να αποδίδει τη δίφθογγο ου της κατάληξης της γενικής πτώσης. Έτσι, διαβάζουμε με σχετική βεβαιότητα τη γενική:

[...]θανίχου

του βοιωτικού ονόματος Ἀθάνιχος. Ονόματα προσώπων στη γενική αναγράφονται συχνά σε αντικείμενα και σκεύη καθημερινής χρήσης, προκειμένου να δηλώσουν τον κάτοχό τους. Αξιοπρόσεκτη είναι

εδώ η επιλογή του χαρακτήρα να χρησιμοποιήσει το βοιωτικό αλφάβητο δηλώνοντας έτσι την ιδιαίτερη καταγωγή του.

Δάφνη Κωλέττη, αρχαιολόγος

Βιβλιογραφία

Kerameikos XVII : 143, αρ. 255· *LGPN* III b,
λήμμα Ἀθάνιχος· Guarducci 2008· Οικονομάκη -
Τζιφόπουλος 2015: 48-49· Κωλέττη 2019: 30-31

30. Graffiti στον λαιμό ενός εμπορικού αμφορέα από τον Πειραιά

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΓΕΙΟΥ: 4ος αι. π.Χ., βάσει των συνευρημάτων
ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Κτήριο «Ξυλαποθήκη», ΕΦΑ
Πειραιώς και Νήσων, αρ. ευρ. ΜΠ19174
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: σωζόμενο ύψος: 19 εκ., σωζόμενη
διάμετρος λαιμού: περίπου 9,5 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Τμήμα από τον λαιμό εμπορικού αμφορέα με την αρχή των λαβών, συγκολλημένο από δύο θραύσματα. Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης του

αγγείου δεν επιτρέπει την ταύτισή του με συγκεκριμένο τύπο και την αναγνώριση της προέλευσής του. Πορτοκαλόχρωμος πηλός. Η εξωτερική επιφάνεια φέρει κιτρινωπό επίχρισμα. Εσωτερικά διακρίνονται οι δακτύλιοι του κεραμικού τροχού.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στον λαιμό του αμφορέα έχουν χαραχθεί δύο χαραγμάτα, πιθανώς οικονομικού - εμπορικού χαρακτήρα.

ΑΑ
ΜΕ

Τα γράμματα ΑΑ μπορεί να αποτελούν συντομογραφία του όρου *ἀρυστήρ*, μίας ιωνικής μονάδας μέτρησης υγρών ισοδύναμης με την αττική *κοτύλη*, και να αναφέρονται στην ποσότητα του προϊόντος που περιείχε το δοχείο. Το συμπλήρωμα ΜΕ συναντάται σε αμφορείς από την Αρχαία Αγορά και ερμηνεύεται ως συντομογραφία της λέξης *μέλι*, παραπέμποντας στο περιεχόμενο των δοχείων. Επίσης, θεωρείται πιθανό το συμπλήρωμα αυτό να δήλωνε συγκεκριμένους τύπους κρασιών, αποτελώντας συντομογραφία των φράσεων *μελιτίτης οίνος* (κρασί που περιέχει μέλι) ή *μελίχροος οίνος* (κρασί που έχει αρωματισθεί με μέλι).

Δάφνη Κωλέττη, αρχαιολόγος

Βιβλιογραφία

Lawall 2000: 3-90· Stolba 2002: 235· Panagou 2016: 312-334· Κωλέττη 2019: 39

31.

Θραύσμα μελαμβαφούς κανθάρου με την επιγραφή κοτυλι[...] ή κοτύλη[...]

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΓΕΙΟΥ: περίπου 325-315 π.Χ.
ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Κτήριο «Ξυλαποθήκη», ΕΦΑ
Πειραιώς και Νήσων, αρ. ευρ. ΜΠ16164
ΣΩΖΟΜΕΝΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: περίπου 4x4,5 εκ.

του συγκεκριμένου σχήματος στην Αττική είτε γενικότερα στη χρήση του.

Δάφνη Κωλέττη, αρχαιολόγος

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Θραύσμα από τον λαιμό και το χείλος μελαμβαφούς καλυκόσχημου κανθάρου με ελεύθερες λαβές και απλό χείλος. Πορτοκαλόχρωμος πηλός, διακρίνονται ίχνη καύσης. Μελανό υάλωμα καλύπτει και την εσωτερική επιφάνεια του θραύσματος.

Βιβλιογραφία

Agora XXIX: 247, αρ. 52-53· LSJ⁹, λήμμα κοτύλη· Richter - Milne 1935: 25-28· Brommer 1987: 1-21· Κωλέττη 2019: 33-34

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στον λαιμό του κανθάρου είχε χαραχθεί προσεκτικά, μετά την όπτηση, επιγραφή, από την οποία σώζεται η λέξη:

ΚΟΤΥΛΙ[...] ή ΚΟΤΥΛΗ[...]
Κοτύλη[η]

Η λέξη *κοτύλη* στην αρχαιότητα δήλωνε καταρχήν το μικρό αγγείο πόσεως, αλλά και γενικά κάθε σκεύος που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την πόση. Συνώνυμη λέξη ήταν ο *κότυλος* και συνήθη υποκοριστικά οι λέξεις *κοτυλίδιον*, *κοτυλίσκος* και *κοτυλίσκιον*. Εδώ, η λέξη *κοτυλι[...]* ή *κοτύλη[...]* σώζεται πάνω σε ένα θραύσμα κανθάρου, καθιστώντας πιθανό να είχε αναγραφεί στο αγγείο όταν ήταν ακέραιο και να αναφέρεται είτε στην ονομασία

32. Πήλινο φιαλίδιο με κατάρα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΓΕΙΟΥ: 325-300 π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Σαλαμίνα, αρχαία πόλη (Αποθήκη Αρχαιολογικού Μουσείου Σαλαμίνας)
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: διάμετρος βάσης: 6,1 εκ., ύψος: 3,5 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μελαμβαφές φιαλίδιο με εγχάρακτες επιγραφές στην εσωτερική επιφάνεια. Το κείμενο βρίσκει αντιστοιχία σε κείμενα μολύβδινων καταδέσμων. Μετά από μία εισαγωγική φράση, η οποία σώζεται αποσπασματικά αλλά αποδίδει τη φράση «*δένω στα έγκατα της γης*», ακολουθούν ονόματα ανδρών και γυναικών.

[Καταδ]ῶ παρὰ γαίης
 Μ[νησίπ]πη
 Ἀριστόμαχος
 Μυ[ρωνίδο]υ Φαινί(π)πης
 [Ἀρι]στομή[δου]
 Χιωνίδο(υ)

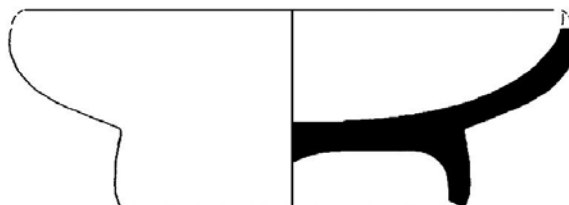
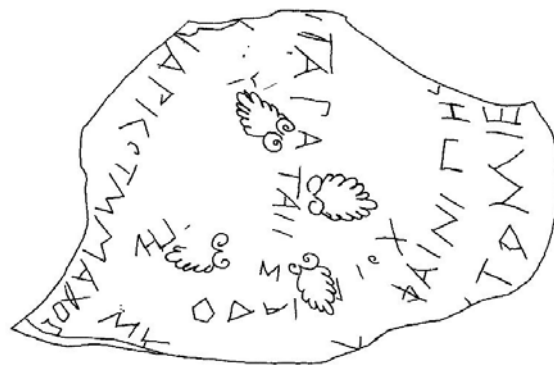
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Βρέθηκε σε απορριμματική απόθεση οικίας της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας, όμως η αρχική του θέση θα ήταν κάτω από κατώφλι της οικίας ή σε κάποιον τελετουργικό λάκκο. Στόχος είναι να πληγούν μέσω της μαγείας τα μέλη γειτονικής οικίας, τα οποία κατονομάζονται. Πιθανή αιτία είναι κάποια οικονομική αντιπαλότητα. Το φιαλίδιο ανήκει σε μία μικρή ομάδα ακέραιων ενεπίγραφων αντικειμένων και αγγείων (λύχνιοι, σκύφοι, φιάλες), τα οποία χρησιμοποιούνται σε πρακτικές μαγείας. Το καθημερινό αντικείμενο μετατρέπεται σε συσκευή μεταφοράς του μαγικού μηνύματος και παίζει εξίσου σημαντικό ρόλο στην τελετουργία.

Γιάννης Χαιρετάκης, δρ αρχαιολόγος

Βιβλιογραφία

Chairetakis 2017: 137-142· Χαιρετάκης 2018·
 Chairetakis 2019

33.

Βυζαντινά χαράγματα στον νοτιοανατολικό βράχο της εισόδου του Σπηλαίου Αμώμων

Το Σπήλαιο Αμώμων ή «Νταβέλη» ανοίγεται στο ανατολικό άκρο ενός από τα μεγαλύτερα και πιο καλοδιατηρημένα αρχαία λατομεία μαρμάρου της νοτιοδυτικής πλευράς του Πεντελικού Όρους (εικ. 1). Η λειτουργία του συνδέεται με την κατασκευή επώνυμων μνημείων των Αθηνών, κατά τους κλασικούς χρόνους (5^ο και 4^ο αι. π.Χ.).

Από την πρωτοβυζαντινή περίοδο και εξής, το σπήλαιο χρησιμοποίησαν ασκητές και μοναχοί, οι οποίοι θεωρούνταν *άμωμοι* (αγνοί, άσπιλοι, αμόλυντοι). Σε αυτούς οφείλεται η δημιουργία εγχάρακτων επιγραφών, σταυρών, αμπέλου, τριών αετών και δύο ανάγλυφων ολόσωμων αγγέλων, που διακρίνονται στον νοτιοανατολικό βράχο της εισόδου και χρονολογούνται περί τον 7^ο αι. (εικ. 2).

Από τις επιγραφές (εικ. 3), η χαραγμένη σε υψηλότερο σημείο αναφέρει:

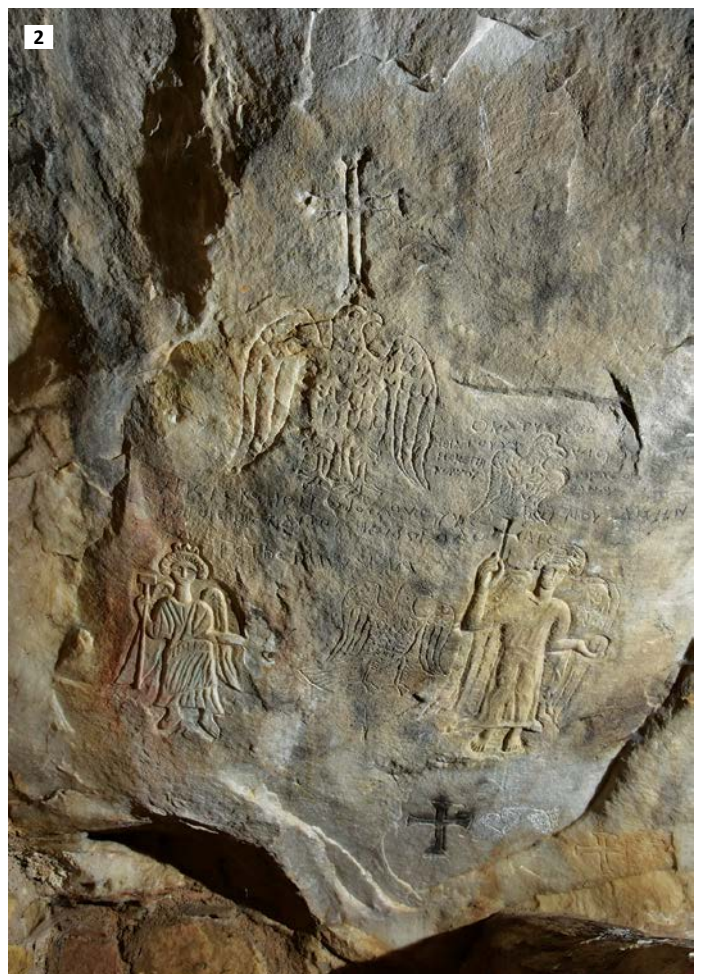
Ὁ κατυκῶ(ν) ἐ(ν) βο-
ηθία τοῦ Ὑψ {ψ}ίστου
ἢ σκέπη τοῦ Θεοῦ
τοῦ{υ} οὐ ρανοῦ

Στο κέντρο του χαράγματος σώζεται παράσταση αετού. Ὅπως έχει διαπιστωθεί, το χάραγμα αποδίδει τον πρώτο στίχο του κ' (90ου) ψαλμού του Δαυΐδ: *Ὁ κατοικῶν ἐν βοήθειᾳ τοῦ Ὑψίστου, ἐν σκέπῃ τοῦ οὐρανοῦ αὐλισθήσεται. Κατά την ερμηνευτική απόδοση του στίχου σύμφωνα με τον Κολιτσάρα: «Εκείνος που ευρίσκεται και παραμένει κάτω από την ακατανίκητον βοήθειαν του Υψίστου, αυτός θα αναπαύεται από την σκέπην του Θεοῦ του ουρανοῦ».*

Λίγο χαμηλότερα, διαβάζουμε:

Χριστέ βοήθι τῶ δούλου σου Σε[.c.4-5...]ίνου
ἀμήν
καί τοῖς μετὰ αὐτοῖς δέ(σ)ποτα ἀθ[[άν]]ατε
Χριστέ τ(ῆ)ν ἐπινοχίαν.

Στη συγκεκριμένη επιγραφή – επίκληση, 4-5 γράμματα του κυρίου ονόματος που αναφέρεται σε γενική πτώση στον πρώτο στίχο έχουν απαλειφθεί από τη μεταγενέστερη λάξευση του δεξιού ανάγλυφου αγγέλου. Το όνομα έχει αναγνωσθεί Σω...ίνου κατά τη σχεδίαση των επιγραφών από την Χατζημιχάλη, ενώ κατά τον Σωτηρίου θα μπορούσε να διορθωθεί σε Κω[νσταντ]ίνου. Ο Λαδάς πρότεινε τη συμπλήρωση Σε[πτιμ]ίνου, την οποία θεωρούμε πολύ πιθανή δεδομένου ότι κατά την επανεξέταση της επιγραφής (Ε. Ζαββού, Α. Μαρή) αναγνωσθήκε καθαρά ένα μηνοειδές Ε μετά το αρχικό μηνοειδές Σ του ονόματος. Πιθανές είναι ακόμα οι συμπληρώσεις Σε[κουνδ]ίνου ή Σε[ουηρ]ίνου, ή ακόμα και Σε[βηρ]ίνου, επειδή ανάμεσα στα πόδια του εγχάρακτου αετού διακρίνονται

αβέβαια ίχνη από Β ή Ρ, αν και, στην τελευταία περίπτωση, ο αριθμός των συμπληρούμενων γραμμάτων είναι μικρότερος σε σχέση με την απόσταση ανάμεσα στα γράμματα Ε και Ι.

Στον δεύτερο στίχο της επιγραφής ο Σωτηρίου διάβασε μετά τη λέξη *δέσποτα*, τη φράση *δέχ(ου) ἄγιε*. Αντίθετα, κατά τον Λαδά είχε πιθανώς αναγραφεί η φράση *δέξ[α]τε* ή *ΔΕ ΔΥΕ* όπου *δίε* = φοβούμαι. Στην πρόσφατη επανεξέταση του χαραγματος διαπιστώθηκε επίσης ότι τα ίχνη τριγωνικών γραμμάτων τα οποία οι προηγούμενοι εκδότες της επιγραφής απέδιδαν σε κεφαλαίο Δ ανήκαν στο κεφαλαίο γράμμα Α, επειδή ο χαρακτήρας στις άλλες περιπτώσεις είχε αποδώσει το γράμμα Δ ως πεζό. Έτσι αναγνώστηκαν τα γράμματα ΑΘ και ΑΤΕ εκατέρωθεν του σταυρού του δεξιού αγγέλου, για τα οποία προτείνεται η συμπλήρωση ἄθ[[άν]]ατε. Σημειώνεται ότι θα μπορούσε να εννοηθεί η προστακτική *δέχου*.

Αμφίβολο είναι, τέλος, το νόημα της λέξεως *ἐπινοχία* στον τρίτο στίχο. Κατά τον Σωτηρίου, θα μπορούσε να αποδοθεί στις εγχάρακτες και ανάγλυφες μορφές και να προέρχεται από το ρήμα *επιnúσσω* = κεντώ επί της επιφανείας. Αντίθετα, ο Λαδάς την συσχέτισε με το επίθετο *νύχιος* = νυκτερινός και το ρήμα *νυχεύω* = αγρυπνώ, διανυκτερεύω.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα ανάγλυφα των αγγέλων είναι μεταγενέστερα της επιγραφής αυτής αφού

εκτός από την απάλειψη που περιγράφεται ανωτέρω, η γλυφή του σταυρού του αριστερού αγγέλου έχει εξαλείψει την κάθετη κεραία του Ρ, το κατώτερο μέρος του Ι και του μηνοειδούς Σ της λέξεως *Χριστέ* του 3ου στίχου. Στην ίδια ανάγλυφη μορφή αποξέσθηκε πρόσφατα το κατώτερο τμήμα του αριστερού άνω άκρου και η σφαίρα με τον σταυρό που κρατούσε.

Ο διακοσμημένος με τα ανάγλυφα και τις προσευχές βράχος είναι πλέον ενσωματωμένος στην τοιχοποιία του λεγόμενου Αγίου Σπυρίδωνα, του νοτιο-ανατολικότερου από τα δύο ναύδρια που κτίσθηκαν στην είσοδο του σπηλαίου έως τα τέλη του 10ου αι.

Αλεξάνδρα Μαρή, αρχαιολόγος,
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
Έλενα Ζαββού, αρχαιολόγος, Επιγραφικό Μουσείο
Λίνα Κορμαζοπούλου, αρχαιολόγος,
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

Βιβλιογραφία

Σωτηρίου 1927: 45-59· Ορλάνδος 1933: 196-197· Λαδάς 1950: 137-168· Κορρές 1994· Κοκκόρου-Αλευρά 2010· Πάλλης 2013: 105-182· Κολιτσάρας 2014

34.

Χάραγμα με σκηνή ναυμαχίας στο Καθολικό της Μονής Οσίου Μελετίου Κιθαιρώνα

Η Μονή Οσίου Μελετίου βρίσκεται μεταξύ Κιθαιρώνα και Πάρνηθας, στα νοτιοανατολικά του όρους Πάστρα, ανατολικά του οικισμού της Οινόης (Μάζι) Μεγαρίδας.

Το Καθολικό της Μονής ανήκει στον τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και νάρθηκα, ο οποίος γύρω στα 1150 επεκτάθηκε σε λιτή, με δύο κίονες και πτέρυγες προς βορρά και νότο. Γύρω στο 1200 προστέθηκε στα δυτικά ανοικτός κιονοστήρικτος εξωνάρθηκας.

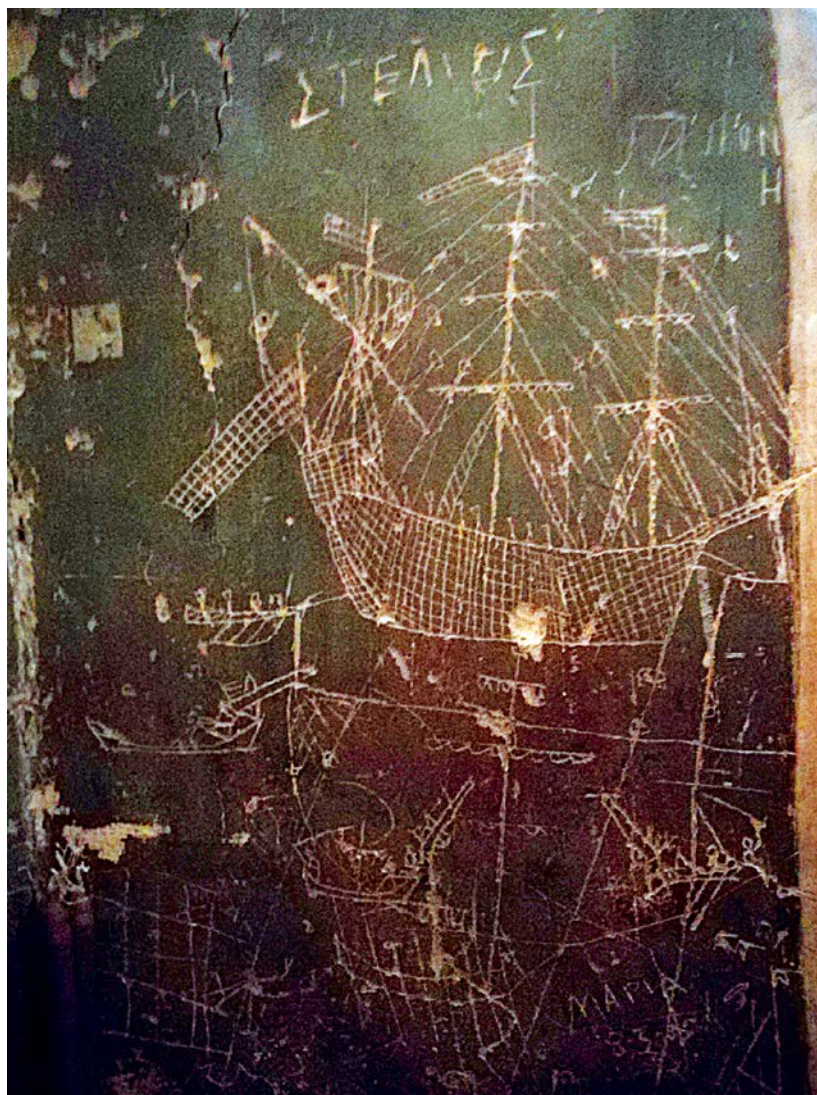
Η λιτή κοσμεύεται με τοιχογραφίες που ανάγονται στο γ' τέταρτο του 16ου αι., ενώ σώζονται αποσπασματικά και τοιχογραφίες της υστεροβυζαντινής εποχής.

Στο βόρειο τμήμα του Καθολικού βρίσκεται ο τάφος του Οσίου Μελετίου, ενώ στα νοτιοδυτικά του είναι προσκολλημένο το παρεκκλήσιο των Ταξιάρχων, που χρονολογείται στα 1100.

Στο τμήμα του νάρθηκα (λιτής) νότια της εισόδου του Καθολικού, εντοπίζεται ναυτικό χάραγμα που απεικονίζει σκηνή ναυμαχίας. Στο κέντρο αποδίδεται μεγάλο τρικάταρτο πλοίο, ύψους 60-70 εκ., περικυκλωμένο από τουλάχιστον έξι μικρότερα επανδρωμένα πλοία, εκ των οποίων τρία οπλισμένα με κανόνια, από τα οποία η ναυαρχίδα βάλλεται περιμετρικά.

Η σκηνή αποδίδεται με πολλές λεπτομέρειες. Ιδιαίτερα επιμελημένη είναι η απόδοση των πλοίων και ειδικότερα του μεγάλου τρικάταρτου κεντρικού πλοίου της σύνθεσης, με την εξαιρετικά λεπτομερή και φροντισμένη απεικόνιση των πανιών, των καταρτιών και των σημαίων που ανεμίζουν στην κορυφή τους.

Ελευθερία Ζαγκουδάκη,
αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Δυτικής Αττικής
Κατερίνα Δελούκα, αρχαιολόγος

Βιβλιογραφία

Ορλάνδος 1939-1940: 92, εικ. 39·
Meinardus 1972: 36

35.

Χαράγματα των νεότερων χρόνων στο Σπήλαιο Νυμφολήπτου Βάρης

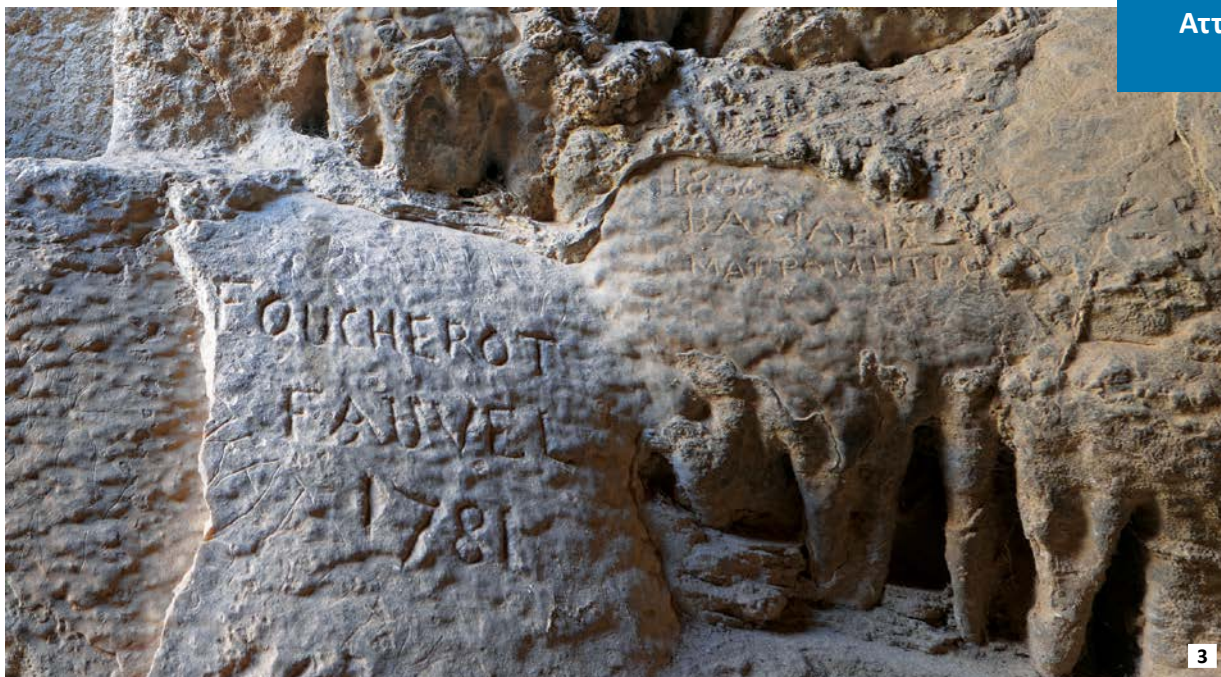
1

Ένα μοναδικό μνημείο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος εντατικής άσκησης λατρείας κατά την αρχαιότητα, είναι το σπήλαιο Νυμφολήπτου ή Πανός ή Αρχεδήμου, στον νότιο Υμηττό. Διαθέτει κάθετη είσοδο και δύο αίθουσες, στα τοιχώματα των οποίων διατηρούνται λαξεύματα και επιγραφές που σκάλισε ο Θηραίος Αρχέδημος τον 5^ο αι. π.Χ., προκειμένου να το μετατρέψει σε χώρο λατρείας των Νυμφών, του Πανός, του Απόλλωνα, ενδεχομένως και του Ερμή (εικ. 1).

Μετά την επικράτηση του χριστιανισμού, το σπήλαιο εγκαταλείφθηκε, αφού προηγουμένως χαράχθηκαν σταυροί σε διάφορα σημεία του. Επανενοπίστηκε στους νεότερους χρόνους, το 1765, από τον περιηγητή Richard Chandler, και από τότε καταχωρήθηκε στα κείμενα πολλών Ευρωπαίων, που περνούσαν από την Αθήνα στο πλαίσιο αναζήτησης μνημείων του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, ως ένας αξιοθέατος αρχαιολογικός χώρος. Ο ζωγράφος, αρχαιολόγος και πρόξενος της Γαλλίας Louis Francois Sébastien Fauvel και ο φίλος του, αρχιτέκτονας, μηχανικός και αρχαιολόγος, Jacques Foucherot, εισήλθαν στο σπήλαιο τον Νοέμβριο του 1781. Αν και σε κανένα χειρόγραφό τους δεν υπάρχει αναφορά στις δραστηριότητές τους στην Αθήνα, η επίσκεψή τους αναφέρεται από τον Edward Dodwell, ενώ μαρτυρείται από τα ονόματα και τη χρονολογία, που οι ίδιοι φρόντισαν να λαξεύσουν στον φυσικό βράχο, σε σημείο επάνω από το ακέφαλο καθιστό άγαλμα και τον

2

βωμό του Πανός, στη μεγάλη νότια αίθουσα (ύψος γραμμάτων: 3,5-4,3 εκ.) (εικ. 2-3).

FOUCHEROT
FAUVEL
1781

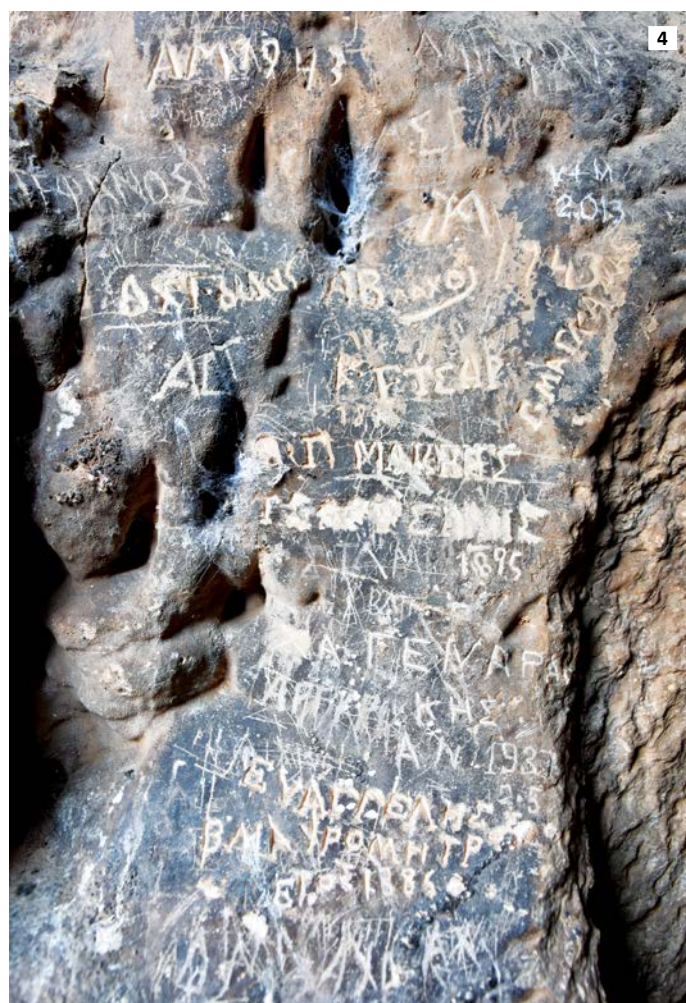
Ανάμεσα στους επώνυμους επισκέπτες βρίσκεται και το βασιλικό ζεύγος Όθων και Αμαλία, οι οποίοι, σύμφωνα με τον περιηγητή Ludwig Ross, βρέθηκαν στο σπήλαιο το 1843.

1856
ΒΑΣΙΛΕΙΣ
ΜΑΥΡΟΜΗΤΡΟΣ

Το ουσιαστικό ΒΑΣΙΛΕΙΣ λαξεύτηκε λίγο πιο πάνω και δεξιά των ονομάτων των Foucherot και Fauvel. Η χρονολογία 1856 πάνω από τους «βασιλείς» (οι οποίοι επισκέπτονταν συχνά τον χώρο), και το όνομα ΜΑΥΡΟΜΗΤΡΟΣ, που σκαλίστηκε από κάτω, υποδεικνύουν, ενδεχομένως, αντίστοιχα το έτος και το πρόσωπο, που πιθανώς συνόδευε το ζεύγος στη συγκεκριμένη εξόρμηση και φρόντισε για την αποτύπωση των ονομάτων στον βράχο.

Όλη η επιφάνεια του εκτεινόμενου προς βορρά φυσικού πετρώματος, είναι ασφυκτικά γεμάτη από ονόματα επισκεπτών, τα οποία χαραχθήκαν μεταξύ 19^{ου} και 21^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τη μόδα που εισήγαγαν οι γάλλοι περιηγητές το 1781 (εικ. 4).

Αλεξάνδρα Μαρή, αρχαιολόγος,
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

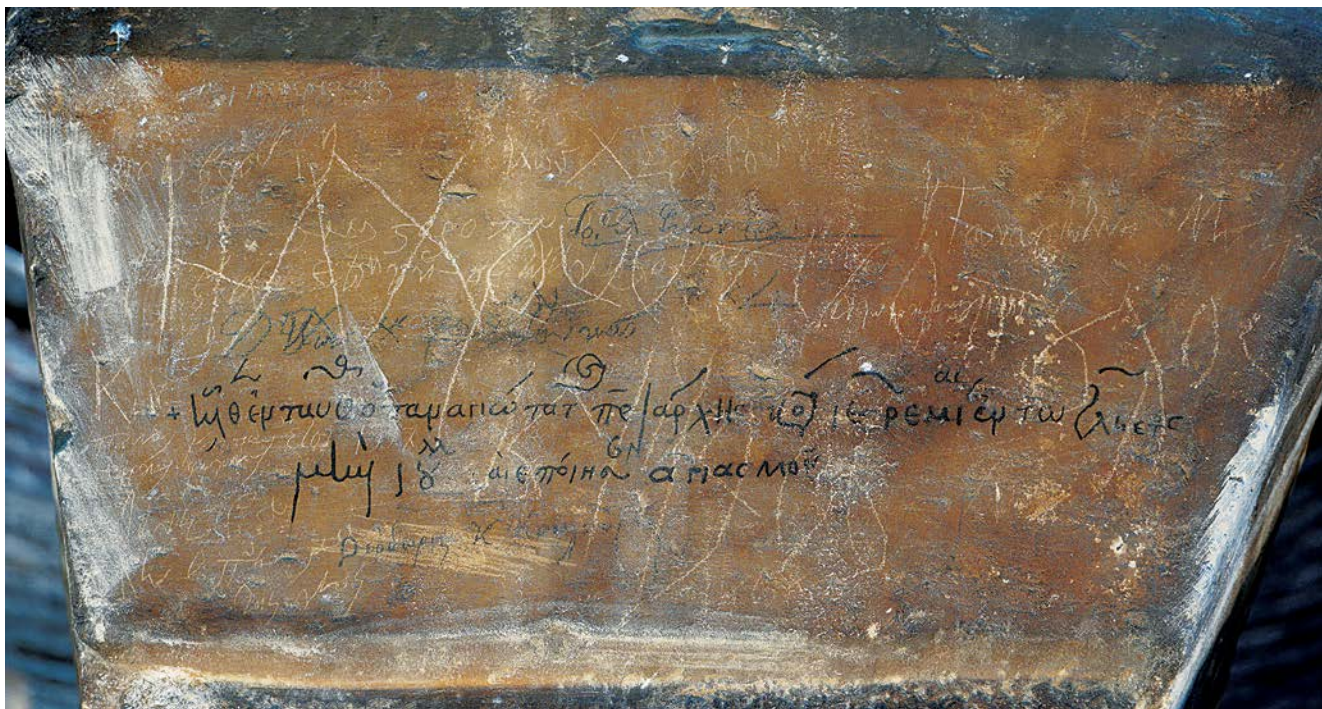

Βιβλιογραφία

Dodwell 1819· Ross 1848· Weller 1903: 263-288· Lowe 1936: 206-224· Wickens 1986· Schörner-Goette 2004· Mari 2019: 67-76

36.

Επιγραφή του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία Α΄ στον ναό Παναγίας Παρηγορήτισσας στην Άρτα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ: τέλη 13ου αι.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Ναός Παναγίας Παρηγορήτισσας, Άρτα

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Ο ναός της Παναγίας Παρηγορήτισσας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μνημεία των υστεροβυζαντινών χρόνων στην Ήπειρο, με πρωτότυπο αρχιτεκτονικό σχέδιο και πλούσιο ψηφιδωτό διάκοσμο. Παλαιότερα υπήρξε το καθολικό μεγάλου μοναστηριού. Η σημερινή του μορφή, που χρονολογείται στα τέλη του 13ου αι., αποδίδεται σε επισκευαστικές εργασίες, οι οποίες έγιναν από τον Νικηφόρο Α΄ Κομνηνό Δούκα και τη σύζυγό του Άννα Παλαιολογίνα, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή.

Σε επίθημα κιονοκράνου στον κίονα της νότιας πλευράς του γυναικωνίτη υπάρχει η επιγραφή:

ἤλθ(εν) ἔνταϋθα ὁ παναγιώτατος π(ατ)ριάρχης
κῦρ Ἰερεμίας
ἐν τῷ ζη ἔτος μηνί Ἰουλλί(ω) καὶ ἐποίησεν
ἀγιασμόν

Η επιγραφή αποδίδεται σε δύο στίχους με μαύρη μελάνη και καλλιγραφική γραφή. Η χρονολογία ζλη=7038 αντιστοιχεί στο έτος 1530.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η επιγραφή αποτελεί ενδιαφέρουσα μαρτυρία της επίσκεψης του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία Α΄ (1522-1545) στον ναό το 1530, όπου και πραγματοποίησε αγιασμό. Ο Πατριάρχης Ιερεμίας καταγόταν από τη Ζίτσα, οικισμό κοντά στα Ιωάννινα. Την εποχή αυτή, η γυναικεία τότε μονή της Παρηγορήτισσας είχε περιέλθει σε ένδεια, γεγονός που οδήγησε τον Ιερεμία να την προσαρτήσει ως μετόχι στη μονή Κάτω Παναγιάς, εκδίδοντας σχετικό πατριαρχικό σιγίλλιο.

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, Δρ αρχαιολόγος,
προϊσταμένη ΕΦΑ Άρτας

Βιβλιογραφία

Ορλάνδος 1963: 160-162, εικ. 154·
Παπαδοπούλου 2002: 132, εικ. 159·
Παπαδοπούλου 2008: 72

37.

Επιγραφή του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτας Αθανασίου στον ναό Παναγίας Παρηγορήτισσας στην Άρτα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ: τέλη 13^{ου} αιώνα
 ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Ναός Παναγίας Παρηγορήτισσας
 Άρτας

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Πολύστυλη εξίτηλη καλλιγραφική επιγραφή που βρίσκεται σε κίονα, στη βόρεια πλευρά του γυναικωνίτη του βυζαντινού ναού της Παρηγορήτισσας. Η επιγραφή αναφέρει:

+ ἦλθεν ἐνταῦθα [.....]
 μ(η)τροπολίτ(ης) ναυπάκτου ἄ(ρ)τ(ης)
 κύρ ἀθανάσιος ἔν ἔτει [....]
 ζμῆ* ἐν μηνί [..] ἰουνίῳ
 τήν ἡμέραν τῶν δώδεκα
 ἀποστόλ(ων) μου κ(αί) ὁ θεός
 νά τόν πολυχρονίσι
 κ(αί) νά ἔχουμε κ(αί) ἡμεῖς (;) τήν (;)
 εὐχήν του
 του ζαω

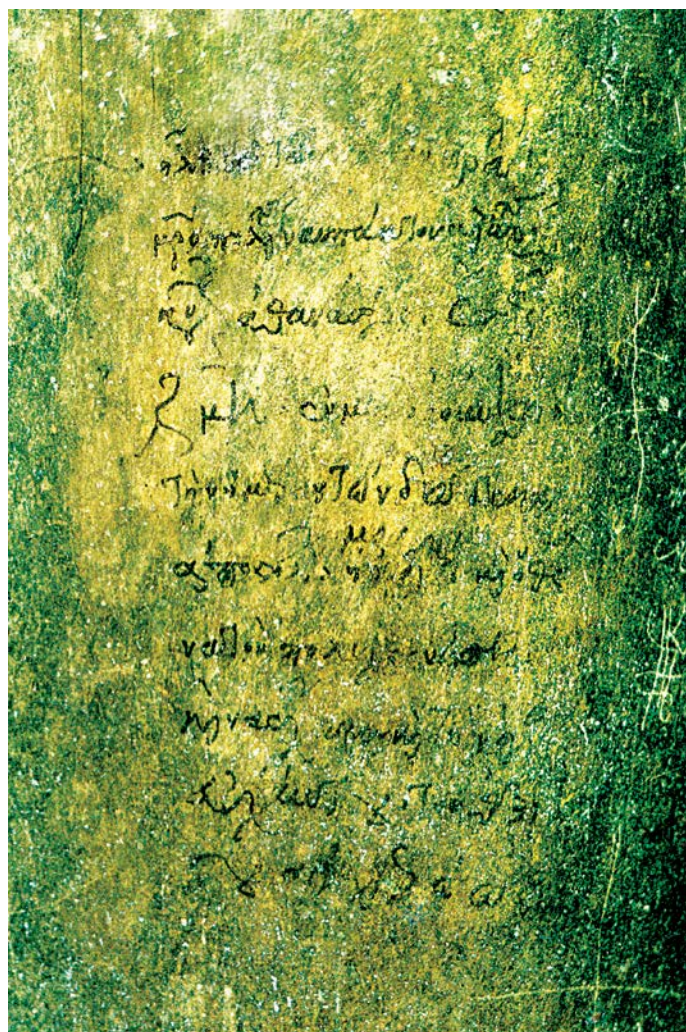
Η χρονολογία ζμῆ=7048 αντιστοιχεί στο έτος 1539/1540

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η επιγραφή αποτελεί ενδιαφέρουσα μαρτυρία της επίσκεψης του Αθανασίου, μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτας, στην Παρηγορήτισσα, το έτος 1539/40, την ημέρα των αγίων Αποστόλων. Ο Αθανάσιος υπήρξε μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης, σύμφωνα με τους επισκοπικούς καταλόγους, κατά τα έτη 1520-1540.

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, Δρ αρχαιολόγος,
 προϊσταμένη ΕΦΑ Άρτας

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη

38.

Εγχάρακτες μορφές στον ναό Παναγίας Παρηγορήτισσας στην Άρτα

Στον ναό Παναγίας Παρηγορήτισσας Άρτας, σε τοιχογραφία με θέμα την εξομολόγηση, που βρίσκεται στη δυτική όψη του τοίχου που φράζει τη βόρεια πτέρυγα του περιστώου του ναού, υπάρχουν χαράγματα με παραστάσεις ανθρώπινων μορφών. Τα χαράγματα βρίσκονται στο κατώτερο μέρος της τοιχογραφίας, σε καστανό κάμπο, όπου δεν υπήρχε μέρος της ζωγραφικής παράστασης, και καταλαμβάνουν έναν χώρο διαστάσεων περίπου 0,4x0,2μ. Εικονίζονται συνολικά έξι μορφές, που φαίνεται να κινούνται προς τα δεξιά. Η χάραξη είναι άτεχνη και πλατιά, οι ανθρώπινες μορφές έχουν αποδοθεί αδρά και σχηματικά —τα σώματα ως απλά γεωμετρικά σχήματα

(παραλληλόγραμμα και τρίγωνα) και οι κεφαλές ως κύκλοι. Τέλος, από τα άκρα των μορφών διακρίνονται με σαφήνεια μόνο τα πόδια (στις δύο πρώτες από δεξιά μορφές).

Αναλυτικά, από δεξιά προς αριστερά διακρίνονται οι παρακάτω μορφές: η πρώτη μορφή είναι η μεγαλύτερη της παράστασης, σχεδόν διπλάσια από τις υπόλοιπες. Το σώμα είναι τριγωνικό με κάθετες γραμμές εσωτερικά και φαίνεται πως καλύπτεται με ένα ποδήρες ένδυμα. Από τη βάση της κεφαλής ξεκινούν δύο γραμμές που κατευθύνονται προς τα πάνω. Η μορφή αυτή φαίνεται επίσης πως φέρει ένα τετράγωνο κάλυμμα κεφαλής.

Πίσω από την πρώτη μορφή, στην επόμενη, το σώμα της έχει αποδοθεί διμερές, ένα τετράγωνο το στήθος και ένα τρίγωνο για τα πόδια μέχρι τα γόνατα. Το κεφάλι είναι στρογγυλό και διακρίνεται καθαρά ένα μειδίαμα. Από το σώμα εκφύονται δύο γραμμές, χέρια ή όπλα, που κατευθύνονται προς τα δεξιά, προς την πρώτη μορφή.

Ακολουθούν τέσσερις ακόμη μικρότερες μορφές, που ομοιάζουν προς τη δεύτερη μορφή της παράστασης, με την οποία φαίνεται ότι αποτελούν μια ομάδα, αλλά έχουν αποδοθεί ακόμη αμελέστερα. Στη μια διακρίνεται παρόμοια τριγωνική απόδοση του κάτω μέρους του σώματος και σε μιαν άλλη ένα σταυροσχημο κόσμημα πάνω από το κεφάλι.

Σε επίπεδο ερμηνείας φαίνεται ότι οι πέντε μι-

κρότερες μορφές βρίσκονται σε αντιπαράσταση με τη μεγάλη, στην αρχή της παράστασης. Η μορφή αυτή, λόγω των διαστάσεων, του ποδήρους ενδύματος και του καλύμματος που φέρει, μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι εκπρόσωπος κάποιας αρχής. Επιπλέον, τα ανασηκωμένα χέρια μπορεί να αποδίδουν κάποια έκφραση παράδοσης ή ανησυχίας, σε αντιδιαστολή με τη μορφή που τον ακολουθεί, η οποία δείχνει σαφώς ικανοποιημένη και τείνει επιπλέον, ενδεχομένως απειλητικά, τα χέρια (ή όπλα) προς το μέρος του.

Συμπερασματικά, η παράσταση μπορεί να απεικονίζει μια πενταμελή ομάδα, η οποία οδηγεί στην αιχμαλωσία ή καταδιώκει έναν μεγαλόσχημο και δυνατό αξιωματούχο που έχει αποδεχθεί την ήττα του. Εάν δεχθούμε ότι η μορφή που οδηγεί τις μικρές φιγούρες είναι ένας φουστανελοφόρος αγωνιστής, μπορεί να υποθεθεί πως η εν λόγω εγχάρακτη παράσταση, που χωροθετήθηκε επιπλέον με σεβασμό προς το θέμα της αγιολογικής παράστασης, απαντάει σε κάποια περίπτωση, κατά την οποία Έλληνες επαναστάτες κατήγαγαν μια σημαντική νίκη εναν-

τίον των Οθωμανών. Είναι πιθανόν επίσης, η εν λόγω παράσταση να αποτελεί ένα είδος παραστατικής παράκλησης ή προσευχής για την ευόδωση κάποιας συγκεκριμένης προσπάθειας. Ενδεχομένως δε να μην ισχύει κάτι από τα παραπάνω.

Είναι άγνωστο εάν οι εγχάρακτες αυτές μορφές σχετίζονται με το γεγονός ότι η Παρηγορήτισσα σε κάποιες περιπτώσεις, και συγκεκριμένα κατά τα γεγονότα του 1821, χρησιμοποιήθηκε από τον τούρκικο στρατό ως προμαχώνας.

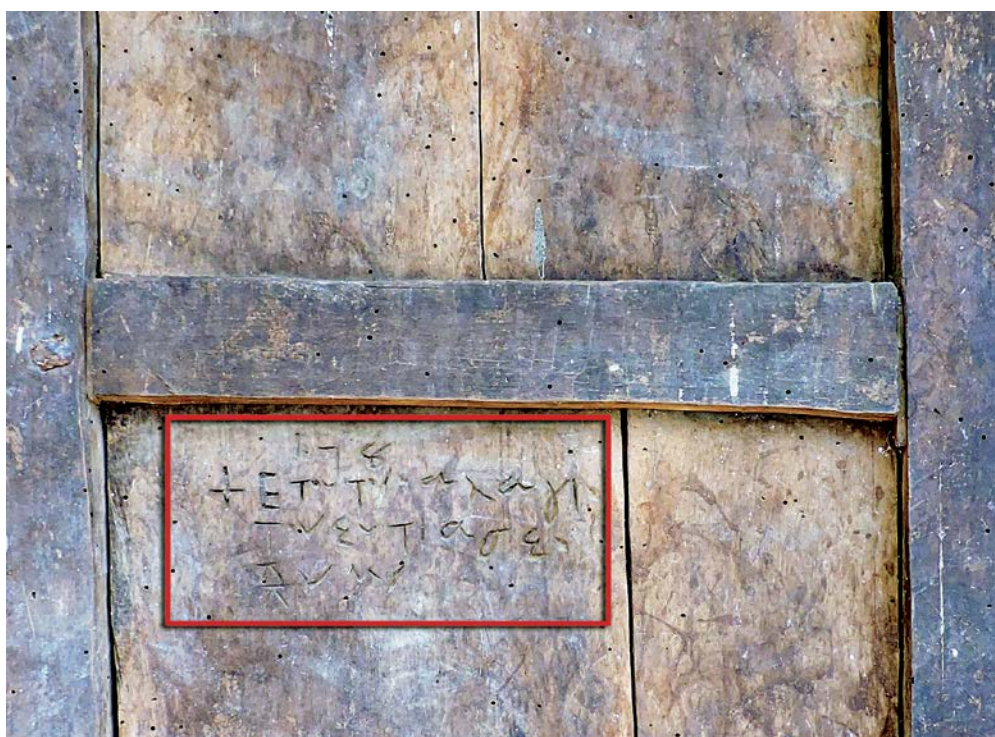
Βαρβάρα Παπαδοπούλου, Δρ αρχαιολόγος,
προϊσταμένη ΕΦΑ Άρτας

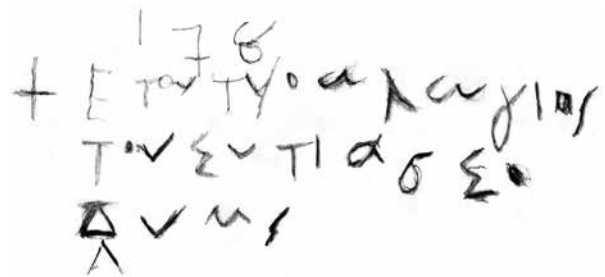
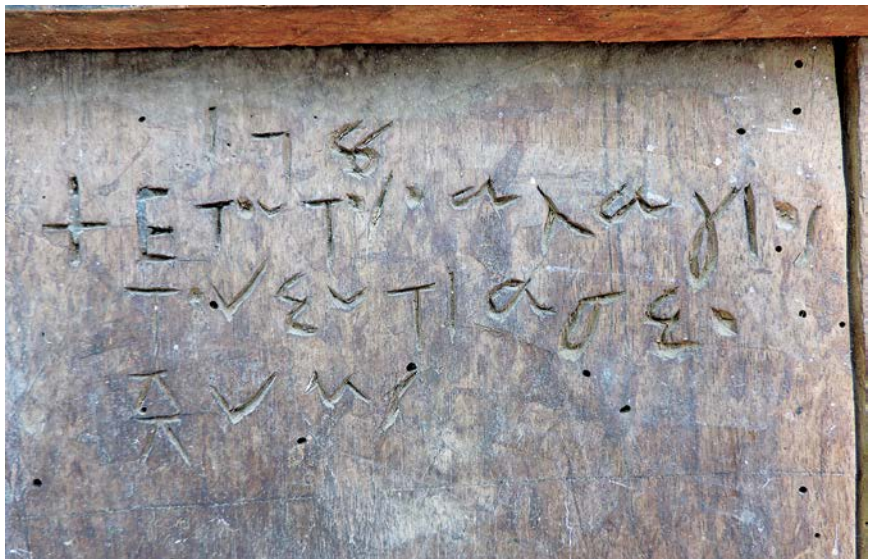
Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη
Για τη χρήση του ναού ως προμαχώνα το 1821:
Ορλάνδος 1963: 12, 163-164

39.

Αφιερωματικό χάραγμα σε ξύλινο αναλόγιο στον ναό Αγίου Γεωργίου στα Πιστιανά Άρτας

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΟΣ: 1780 (ή 1786)
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Ναός Αγίου
Γεωργίου, Πιστιανά Άρτας

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Ο Άγιος Γεώργιος Πιστιανών είναι ένας μικρός μονόχωρος ναός με μεταγενέστερο νάρθηκα στα δυτικά. Είναι λιθόκτιστος και φέρει ξυλοσκεπή, η οποία καλύπτεται με λίθινες πλάκες. Συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πιο σημαντικά γνωστά τοιχογραφημένα μνημεία του 17^{ου} αι. στην ευρύτερη περιοχή της Άρτας. Στο εσωτερικό του σώζεται ορθογώνιο ξύλινο αναλόγιο, στο οποίο είναι χαραγμένη η ακόλουθη αφιερωματική επιγραφή:

178 / + Ετουτ νοαλωγιος / τον ευτιασε ο / Δυμς / Λ.

Η επιγραφή μπορεί να συμπληρωθεί και να διορθωθεί ως εξής:

«178[0 ή 6] + Έτοῦτο τὸ ἀναλόγιο τὸ ἔφτιαξε ὁ Δῆμος Λ».

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το εν λόγω χάραγμα εντοπίζεται στην μπροστινή όψη του αναλογίου, αυτή που έχει μέτωπο προς τον θεατή, και προφανώς προοριζόταν να είναι ορατό από όλους τους εκκλησιαζόμενους και τους επισκέπτες του ναού, οι οποίοι έτσι θα αναγνώριζαν τον κα-

τασκευαστή. Είναι γραμμένο σε απλοϊκή γλώσσα, με γραμματικά και ορθογραφικά λάθη, και διατάσσεται σε πέντε σειρές, με άνιση κατανομή των λέξεων. Φαίνεται πως το κατασκεύασε για τις λειτουργικές ανάγκες του ναού κάποιος τεχνίτης ξυλουργός από το ίδιο το χωριό, ο οποίος πιθανότατα ονομαζόταν Δήμος, και με αυτό το χάραγμα διαίωνισε το έργο, την προσφορά και το όνομά του.

Κωνσταντίνος Κατσίκης, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Άρτας

Βιβλιογραφία:

αδημοσίευτο
Τριανταφυλλόπουλος 1977: 173-174· Τσιάπαλη 2003: 140-167· Παπαδοπούλου - Τσιάρα 2008: 115-116

40.

Ερυθροβαφές πινάκιο με graffito
ερωτικού περιεχομένου

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΓΕΙΟΥ: β' μισό 1ου αι. μ.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Νικόπολη,
22.08.1972, θέση Ασύρματος, ΝΑ Νεκρόπολη, τάφος 9 /
Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης, αρ. ευρ. 664.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος 4.5 εκ., διάμετρος χείλους: 17.8 εκ.,
διάμετρος βάσης: 9.1 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Ερυθροβαφές πινάκιο Italian Sigillata, αρρετινού εργαστηρίου. Συγκολλημένο από δύο τεμάχια και συμπληρωμένο σε μικρό τμήμα του χείλους και του σώματος. Πηλός καστανέρυθρος (κατά Munsell) με πορτοκαλέρυθρο γάνωμα.

Όρθιο χείλος, με ανάγλυφη διακόσμηση περιμετρικά από ερωτιδείς εναλλασσόμενους με σκύλους. Εσωτερικά, στο κέντρο του πυθμένα, έντυπη σφραγίδα του κατασκευαστή *P. Clod(ius) Proc(ulus)*, σε αποτύπωμα πέλματος (*planta pedis*). Εξωτερικά, στο κέντρο της αθέατης επιφάνειας της βάσης, χαραγμένη η απειλή:

ΟΛΥΜΠΑ / ΟΣΑΝΑΡΗ / ΠΥΓΙΣΘΗ / ΣΕΤΑΙ
Όλυμπά / Ός άν ἄρη / πυγισθή- / σεται

«Του Ολυμπά (ενν. το πινάκιο). Όποιος το κλέψει να κακοποιηθεί σεξουαλικά παρά φύσει». Φαίνεται πως το πινάκιο είχε ιδιαίτερη αξία για τον Ολυμπά, αφού, επιπλέον, τον συνόδευσε και μετά θάνατον – ως κτέρισμα – στο ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

Το όνομα Ολυμπάς αποτελεί υποκοριστικό του ονόματος Όλυμπος.

Το ρήμα *πυγίζω* προέρχεται από τη λέξη *πυγή-ῆς* (γλουτοί, σπίσθια) και αναφέρεται στην παρά φύσει συνουσία. Θεωρείτο άξεστη και απρεπής έκφραση, την οποία απέφευγαν οι συγγραφείς και ποιητές της αρχαιότητας.

Η ερωτική απειλή του πινακίου της Νικόπολης παραπέμπει στη συνουσιαστική στάση του *πυγίζειν* ή *πυγηδόν ὀχεύειν*, η οποία στους ομόφυλους έρωτες θεωρείτο υποτιμητική για τον παθητικό συμμετοχο. Υπονοούσε τον «υποβιβασμό» του τελευταίου στο επίπεδο της γυναίκας, αλλά και σε σεξουαλικό αντικείμενο. Ο ενεργητικός συμμετοχος, αντίθετα, όπως προκύπτει από τις αρχαίες πηγές, θεωρείτο τολμηρός. Στην περίπτωση ετερόφυλης συνουσίας, η συγκεκριμένη στάση χρησιμοποιείτο ως μέθοδος αντισύλληψης.

Μαρία Καραμπά, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Πρέβεζας-Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης

Βιβλιογραφία

SEG 27 1977, αρ. 240· Bain 1991: 51-77· Σαμσάρης 1994: 180-181, αρ. 35· Hubbard 2003· Τασούλας 2009: 241, αρ. 214· Parker 2014: 124-247

41.

Ιστορικά επιγραφικά χαράγματα στο μεγάλο θέατρο της ρωμαϊκής Νικόπολης

Οι περιηγητές της Νικόπολης, περιδιαβαίνοντας τον εκτεταμένο ερειπίωνα, κατέληγαν συνήθως στο μεγάλο θέατρο που βρίσκεται στα βόρεια της πόλης. Αρκετοί από αυτούς, σφράγισαν την επίσκεψή τους στο μνημείο χαράσσοντας τα ονόματά τους και την χρονολογία επίσκεψης στις οπτοπλίνθους του. Περίπου 30 περιπτώσεις ανάλογων χαράξεων εντοπίζονται στις όψεις των τοίχων της σκηνής και του ανατολικού παρασκηνίου προς το εσωτερικό του μνημείου και συγκεκριμένα στον βόρειο τοίχο του σκηνικού οικοδομήματος και στον δυτικό τοίχο του ανατολικού παρασκηνίου.

Η συνήθεια της χάραξης ονομάτων και χρονολογιών στο θέατρο της Νικόπολης ξεκίνησε, ως φαίνεται, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Ο Louis-François-Sébastien Fauvel, γάλλος ζωγράφος, διπλωμάτης και αρχαιολόγος – από τον οποίο διασώζεται μάλιστα η παλαιότερη γκραβούρα του θεάτρου που μας είναι σήμερα γνωστή – είναι μεταξύ των πρώτων που χάραξαν τα ονόματά τους πάνω στο σύστημα οπτοπλινθοδομής της σκηνής. Πολλοί περιηγητές των αρχών του 19^{ου} αι. αντιπροσωπεύονται με αυτόν τον τρόπο, ενώ η συνήθεια αυτή εδραιώθηκε και συνεχίστηκε στο β'

μισό του αιώνα, όπου μεταξύ άλλων υπογράφουν οι [H]R.SAUNDERS (1850), A. Coddington (1862), M. CREYKE (186[7]) κ.ά.

Πολλές παλαιότερες χαράξεις επικαλύπτονται από πιο σύγχρονες, ωστόσο στην περιοχή της σκηνής υπερτερούν αυτές του 18ου - 19ου αι., ενώ στον τοίχο του παρασκηνίου υπάρχουν πιο σύγχρονες χαράξεις ονομάτων. Πρόκειται για ονόματα στρατιωτών, τα οποία αντανakλούν τη χρήση του θεάτρου ως «αντιαεροπορική φωλέα πολυβόλων» κατά τον 20^ο αι., αλλά και Ελλήνων, κατοίκων της περιοχής και επισκεπτών του μνημείου.

Ευάγγελος Παυλίδης, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Πρέβεζας

Βιβλιογραφία

Φιλαδελφεύς 1928: 41-42· Ζημιαί των αρχαιοτήτων 1946: 55· Ζάχος 2015: 40-45· Ζάχος κ.ά. 2015: 34-39

42.

Graffiti σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς στο Δομένικο Ελασσόνας

Το φαινόμενο των γκράφιτι εντοπίζεται σε πληθώρα ναών στην περιοχή της Ελασσόνας. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις στο μαρτυρικό χωριό του Δομένικου Ελασσόνας (το χωριό έχει χαρακτηριστεί «μαρτυρικό» με προεδρικό διάταγμα, λόγω της σφαγής που έγινε εκεί από τις ιταλικές δυνάμεις κατοχής στις 16 Φεβρουαρίου 1943).

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, κοντά στην αρχαία ακρόπολη, αποτελεί μια τέτοια περίπτωση. Σύμφωνα με επιγραφή στο εσωτερικό του, ο ναός είχε χτιστεί πάνω σε ερείπια αρχαίου ναού του Ασκληπιού, ενώ οι πρώτες ιστορικές μαρτυρίες για την έδρα επισκοπής στο χωριό χρονολογούνται από τον 11^ο αι. Την ίδια περίοδο χρονολογείται και μία από τις κατασκευαστικές φάσεις του ναού. Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού χρονολογούνται στα 1611 και του νάρθηκα στα 1615, ενώ υπάρχουν και ίχνη παλαιότερου στρώματος.

Στο στρώμα τοιχογραφιών του 1611-1615 παρατηρούνται σχηματοποιημένες μορφές πλοίων, δένδρων και φυτών, που αποδίδονται με λεπτή χάραξη, ενώ στον δυτικό πεσσό του κυρίως ναού διακρίνουμε γραπτή μορφή καθιστού βούς (εικ. 1) πάνω σε γαλαζοπράσινο βάθος, που μιμείται ορθομαρμάρωση. Η μορφή πιθανόν ζωγραφίστηκε την ίδια περίοδο με την τοιχογράφηση, καθώς αποδίδεται με μία από τις αποχρώσεις, που έχει χρησιμοποιηθεί και για την τρίχρωμη ορθομαρμάρωση. Νεότερες εγχάρακτες ενθυμήσεις υπάρχουν διάσπαρτες σε όλα τα μέρη του ναού και συνήθως περιλαμβάνουν τα αρχικά ενός ονόματος και τη χρονολογία της χάραξης.

Στον ναό του Αγίου Βησσαρίωνα, στο ίδιο χωριό, υπάρχει στα βόρεια του ναού κλειστή στοά, το εσωτερικό της οποίας κοσμείται με τοιχογραφίες στρατιωτικών έφιππων αγίων σε παράταξη, των αρχών του 17^{ου} αι. Ανάμεσα στις παραστάσεις των αγίων συναντούμε ενδιαφέροντα χαράγματα άγνωστης χρονολόγησης (εικ. 2). Πλοία, ανθρώπινες μορφές, φυτά και φανταστικά πλάσματα είναι μερικά από τα είδη που παριστάνονται. Άλλα μοτίβα είναι οι απλές, ευθείες, τεμνόμενες γραμμές, αριθμητικές πράξεις, όπως μια κάθετη πρόσθεση (εικ. 3), ή το ανεστραμμένο γράμμα «σαμπί», σύμβολο του αριθμού 900. Πάνω στα λευκά σώματα των αλόγων των αγίων Ευσταθίου και Θεοδώρου του Τήρωνα γράφονται, με μαύρο μελάνι, δυσανάγνωστα κείμενα πολλών σειρών, σε μικρογράμματη γραφή (εικ. 4).

Τέλος, στον ναό Γεννήσεως της Θεοτόκου (Παναγία) στο Βρυζόστι, λίγο έξω από το Δομένικο, στις παραστάσεις του νάρθηκα συναντούμε μερικά πολύ νεότερα γκράφιτι, τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μια εποχή ιδιαίτερα δύσκολη για την περιοχή. Άνθρωποι του χωριού αφήνουν τα ονόματά

τους και μια χρονολογία, για να μην σβήσει η μνήμη τους στον χρόνο. Υπάρχουν απλές ενθυμήσεις, όπως:

Αθανάσιος Καλογήρου
γράφω το έτος 1926

Ιωάννης Καλογήρου
γράφω το έτος 1947 (εικ. 5),

ή χαράγματα που αναφέρονται σε ανακαινιστικές φάσεις του ναού, όπως:

Κυριάκος Β. Φούντας 9/1/58 επισκευή σκεπή της εκκλησίας και Παζιούλης Θωμάς (εικ. 6).

Οι επιγραφές είναι, στην πλειονότητά τους, χαραγμένες πάνω στον τοιχογραφημένο σοβά, και η τελευταία χρονολογικά αγγίζει το 1980.

Γραμμάτω Χρυσοβαλάντω Παπαναστασούλη,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Λάρισας

Βιβλιογραφία

Βέγκου 1980: 10· Πάσαλη 1994: 25, 183, 325
Για τον ναό του Αγίου Γεωργίου: Λαζαρίδης 1966: 259· ΑΔ 22 (1967): 309-310· Συθιακάκη 1995: 392, 401· Συθιακάκη 1997: 532, 542· Βογιατζής - Συθιακάκη-Κριτσιμιάλλη 2014: 19-42
Για τον ναό του Αγίου Βησσαρίωνα: Δεριζιώτης 1994: 354· Καραμίντζας 1997: 30 κ.ε.

43.

Graffiti στον ναό της Παναγίας στο Πύθιο Ελασσόνας

1

2

Το Πύθιο είναι ένας οικισμός με μακραίωνη ιστορία. Μαζί με την Άζωρο και τη Δολίχη συνιστούσαν την αρχαία Περραιβική Τρίπολη. Ο οικισμός του Πυθίου τον 16^ο αι. υπήρξε σημαντικός οικισμός, με πλήθος μεταβυζαντινών ναών. Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που βρίσκεται στο νεκροταφείο του χωριού, υπήρξε Καθολικό μονής, με πρώτη κατασκευαστική φάση στον 11^ο-12^ο αι. Ο ναός διαθέτει τοιχογραφίες του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αι.

Στον εξωνάρθηκα του ναού, στην επιβλητική τοιχογραφία της Δευτέρας Παρουσίας, που χρονολογείται στον 18^ο αι., συναντούμε πολλές επιγραφές, άλλοτε χαραγμένες και άλλοτε γραπτές με μαύρο χρώμα. (εικ.1). Κάποιες από αυτές είναι απλές χρονολογίες, από τον 18^ο ως και τον 20^ο αιώνα (εικ. 2). Η παλαιότερη

που έχει εντοπιστεί έως τώρα, είναι η χρονολογία 1792. Οι τελευταίες ενθυμήσεις φτάνουν μέχρι το 1950. Ακόμη, υπάρχουν αριθμοί που συνοδεύονται από δυσανάγνωστα κείμενα και ίσως αφορούν αγοραπωλησίες. Τέλος, συναντούμε και απλά ονόματα επισκεπτών με την αναγραφή του έτους της επίσκεψής τους.

Γραμμάτω Χρυσοβαλάντω Παπαναστασούλη,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Λάρισας

Βιβλιογραφία

Δεριζιώτης 1994: 354· Γιαλούρη, κ.ά. 2014: 25, εικ. 18

44. Μελαμβαφής σκύφος με graffito

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: α' μισό 5ου αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Φθιώτιδες
Θήβαι, Νότιο νεκροταφείο. Αρχαιολογικό
Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. ΒΕ: 47190.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος 8,60 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μελαμβαφής σκύφος τύπου Α. Κάτω από το χείλος και τη δεξιά λαβή, graffito:

Κροῖσος ὁ συποτικός

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η επιγραφή αποδίδει το όνομα του ιδιοκτήτη, αλλά και την ιδιότητά του ως «συμποσιαστή». Η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι, από τα 70 αγγεία που συνόδευαν τον νεκρό, μεγάλος αριθμός σχετίζεται με συμπόσια: 16 κύλικες, μία οινοχόη, δύο χόες, με σύμβολα διονυσιακής σκηνής, και έξι ακόμη σκύφοι τύπου Α. Σε έναν υπάρχει παράσταση με τον Διόνυσο, θεό που συνδέεται με την έξαρση της χαράς, της διασκέδασης και του έρωτα και αποτελεί εγγύηση για τη συνεύρεσή του με τον συμποτικό Κροῖσο σε ένα διαρκές συμπόσιο στον Κάτω Κόσμο.

Σταματία Αλεξάνδρου, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Μαγνησίας

Κροῖσος ὁ συποτικός

Βιβλιογραφία

Agora XII· Agora XXI· Johnston 1979

45.

Δεητικά χαράγματα σε σπηλαιώδη αίθουσα της Μονής Θεοτόκου Σπηλαιωτίσης παρά την Προσοτσάνη Δράμας

Πρόκειται για ένα σύνολο περίπου 200 χαραγμάτων —τα περισσότερα εκ των οποίων μεσοβυζαντινά (11^{ου}-αρχών 12^{ου} αι.), τα δε υπόλοιπα μεταβυζαντινά (18^{ου}-αρχών 20^{ου} αι.)— χαραγμένα επί του ασβεστολιθικού φλοιού αιθούσης σπηλαιώδους μονής, τιμωμένης αρχικώς στην Θεοτόκο Σπηλαιώτισσα, σήμερα γνωστής ως «Άγιος Μάρκος», σε υψόμετρο 800 περίπου μέτρων, επί του αντερείσματος «Μπαρτσιάνα» του Φαλακρού Όρους (Μπόζ-Ντάγ) (Νομός Δράμας, υπερθεν Προσοτσάνης).

Τα χαραγματα αυτά έχουν επικλητικό/δεητικό χαρακτήρα και εκκινούν, ως επί το πλείστον, ως εξής:

«+Κ(ύρι)ε [ή, Θ(εοτό)κε] βοήθει τον (δείνα)...».

Τα της βυζαντινής εποχής χαράσσονταν από τους μοναχούς του μονυδρίου, υπό τύπον γιγαντιαίας «Παρρησίας», στους υποθαλαμίσκους της αιθούσης αυτής του σπηλαίου. Μερικά παραδείγματα:

+Κ(ύρι)ε Βοήθ[η]/ τόν δ(ο)ῦλον Σ(ο)υ Μ(ι)χ(αήλ)/
ιερέ[α] κ(αί) νομ(ικόν)/Κάστρ(ο)υ Δράμ(ας) (πρω-
τόπαπ-) /παν τ[ὸ]ν Κ[α]λο(κ)τένηντ, Κ(ύρι)ε βοή-
θη τ(οῦ) δ(οῦ)- /λο Σ(ο)υ Ἀλέκσπον.../τόν δρα[μη-
νό]ντ (;), Κ(ύρι)ε βούθη [τ(οῦ)]/δ(οῦ)λ(ο)υ Σ(ο)υ
Νικο-/λά(ο)υ Σταυ-/ρήτ(ο)υ, Κ(ύρι)ε βοήθη / [τόν]
δ(οῦ)λον / Σ(ο)υ Δα(υῖ)δ, +Κ(ύρι)ε βοήθη τὸ δού-/
λο Σου Ἰω(άννην) Αναγ [νώστην], Κ(ύρι)ε βοήθη τὴν
δ(οῦ)λην [Σ(ο)υ] / Νιρῆα Ζοῆν κ(αί) Δηαλεκτῆ / [.]
Θ(εοτό)κε βοῦθη τόν δ(οῦ)λον Σ(ο)υ <Βασίλλης>
Βασίλλιον, Κ(ύρι)ε βοή-/θη τόν δ(οῦ)(λον) Σ(ο)υ
Νη-/κόλαον πρ(εσβύτερον).

Ἐνα εκ των χαραγμάτων μας αποκάλυψε την αρχική αφιέρωση του σπηλαίου και της μονής:

+Κ(ύρι)ε βοήθη τῇ δού[ου]λη σου Καλῆ, τῇ δούλη
σου[ου] Θ(εοτό)κε σπιληότησα.

Το σπήλαιο ταυτίστηκε με το πρώτο ενδιαίτημα του Οσίου Γερμανού, του ιδρυτού της Μονής της Κοσινίτζης, κατά την άφιξή του στην Ευρώπη (αρχές 7^{ης} δεκαετίας 9^{ου} αι.). Κατά τη μεσοβυζαντινή και παλαιολόγιο εποχή το σπήλαιο συνιστούσε μονή, γνωστή ως «η σεβασμία μονή τῆς υπεράγνου παρ-

θένου και θεομήτορος τῆς ἐπικεκλημένης Σπηλαιώ-
τίσης, τῆς ἐν τῷ κατεπανικῷ Ποπολίᾳ ἐν τῷ ὄρει
τῷ καλουμένῳ τοῦ Τίμτζου». Στον μυθό της σπηλαι-
ώδους αιθούσης των χαραγμάτων, εντοπίζεται ένα
εξαιρετικά ενδιαφέρον χάραγμα:

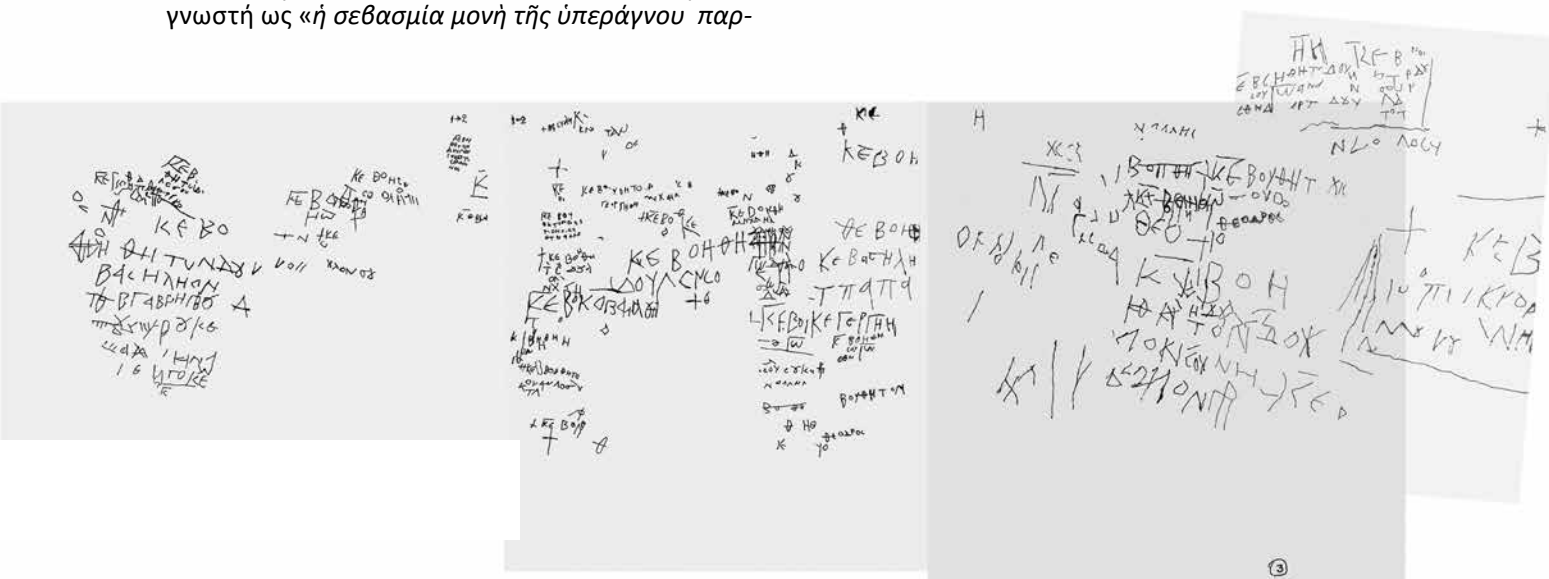
+ Κ(ύρι)ε βοήθη Πέτρον / τόν Ἀσπρακανῆας

που αναφέρεται στην παρουσία στην περιοχή του του καθολικού, ἡ πατριάρχη Ἀρμενίας Πέτρου Α' Gétadardz (διάρκεια θητείας: 1019-1058).

Ευάγγελος Παπαθανασίου, αρχαιολόγος,
ΕΦΑΠΕΘ

Βιβλιογραφία

Parathanassiou 2010-2015: 59-97·
Παπαθανασίου 2013: 301-380· Παπαθανασίου
2018: 90-91· Παπαθανασίου 2019: 58-95

46. Χάραγμα ανθρώπινης μορφής στην αρχαία Έδεσσα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: υστερορωμαϊκή περίοδος
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Αρχαία Έδεσσα. Νότια πύλη.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 20 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ:

Δεξιά της μνημειακής νότιας πύλης της αρχαίας Έδεσσας ανοίγεται μικρή τετραγωνική εσοχή, η οποία σχετίζεται με την παρουσία του πυλωρού, που έλεγχε την είσοδο και έξοδο από την πόλη. Εκεί, σε εντοιχισμένο μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος αποτυπώνεται χάραγμα που παριστάνει ανθρώπινη μορφή.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

Η μορφή αποδίδεται σε σχετική κίνηση, με ανοικτά τα πόδια και υψωμένα τα χέρια. Φορά κοντό χιτώνα και, ίσως, θώρακα, ενώ στο δεξί χέρι κρατά, μάλλον, όπλο. Δίνει την εντύπωση ότι παριστάνει στρατιώτη που ορμά στη μάχη.

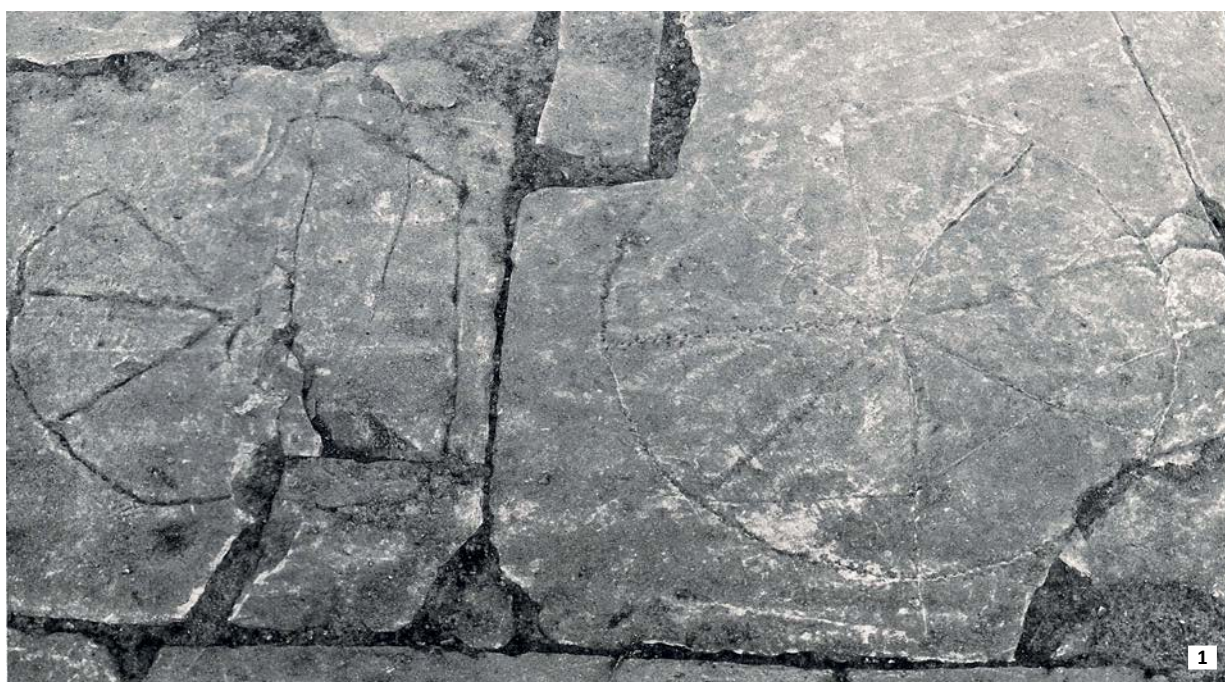
Γεώργιος Σταλίδης,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πέλλας

Βιβλιογραφία

Πελεκίδης 1923: 261· Πέτσας 1975: 203·
Χρυσοστόμου 2014: 382

47. Εγχάρακτα παιχνίδια από την παλαιοχριστιανική Έδεσσα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 5ος - 6ος αι. μ.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: αρχαιολογικός χώρος Έδεσσας
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 75x55 εκ., 105x59 εκ.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τα εγχάρακτα επιτραπέζια παιχνίδια (*tabula lusoria*) ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στις περισσότερες πόλεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Απαντούν συνήθως σε σημεία όπου συγκεντρώνονταν ή διέρχονταν άνθρωποι, σε δρόμους, πλατείες ή χώρους δημοσίων κτηρίων, θέσεις που υποδεικνύουν τη συχνή τους χρήση.

Στην Έδεσσα των πρώιμων χριστιανικών χρόνων, τέτοιου είδους παιχνίδια έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία, όπως π.χ. σε μαρμάρινες πλάκες κατά μήκος της κεντρικής οδού της πόλης, σε σχιστολιθι-

κές πλάκες της περίστυλης αυλής μιας κρήνης (εικ. 1), αλλά και σε μαρμάρινο κατώφλι (εικ. 2).

Αποτελούνται από χαράγματα κύκλων που διαιρούνται σε οκτώ διάχωρα. Τα χαράγματα αυτού του τύπου, γενικώς, αναγνωρίζονται ως μια κυκλική εκδοχή της τρίλιζας, ερμηνεία την οποία τμήμα της σύγχρονης έρευνας θέτει υπό αμφισβήτηση.

Γεώργιος Σταλίδης, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πέλλας

Βιβλιογραφία

Blümlein 1918: 101-102· Austin 1935: 76-82·
 Schädler 2013: 2843· Heimann - Schädler 2014:
 51-61

48. Graffito σε θραύσμα στρωτήρα από το τείχος της Βεργίνας

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΕΙΧΟΥΣ: τέλη του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: βρέθηκε στην επίχωση του ανατολικού σκέλους του τείχους της Βεργίνας, εσωτερικά του Νότιου Πύργου 3 και φυλάσσεται στην αποθήκη του Μουσείου της Βεργίνας.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 11 εκ. (πλάτος) x ύψος 7,8 εκ. (ύψος) x 2,9 εκ. (πάχος)

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Το graffito χαραχτηκε πάνω σε θραύσμα λακωνικού στρωτήρα, προερχόμενου από την κεράμωση του τείχους της Βεργίνας, η καταστροφή του οποίου χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Η χάραξη του graffito χρονολογείται στην τελευταία εικοσαετία

του 2^{ου} αι. π.Χ. Το graffito καταλαμβάνει όλες τις διαθέσιμες επιφάνειες του θραύσματος, λαμβάνοντας υπόψιν τις παρυφές του, στοιχείο που βεβαιώνει ότι το θραύσμα χρησιμοποιήθηκε για τη χάραξη της επιγραφής ήδη σπασμένο και μόνο χιλιοστά της περιμέτρου του έχουν έκτοτε φθαρεί. Στην κύρια όψη σώζεται η επιγραφή σε πέντε πλήρεις στίχους και μέρος ακόμη από δύο. Η επιγραφή συνεχίζεται και στον κρόταφο του θραύσματος, όπου σώζεται ένας στίχος, και καταλαμβάνει και την οπίσθια επιφάνεια του θραύσματος. Η χάραξη δεν είναι επιμελημένη και διακρίνονται επιχαράξεις. Διαβάζουμε επανειλημμένη αναγραφή του ονόματος:

Παρμενίων Αδύμου

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τα ονόματα *Παρμενίων* και *Άδυμος* απαντούν στη Μακεδονία και τον ευρύτερο μεσογειακό χώρο από τον 4^ο αι. π.Χ. έως τον 3^ο αι. μ.Χ. Το όνομα *Άδυμος* είναι γνωστό στη Βεργίνα από επιτύμβια στήλη του 330/320 π.Χ., που βρέθηκε στη Μεγάλη Τούμπα. Το όνομα *Παρμενίων* είναι η πρώτη φορά που εμφανίζεται στη Βεργίνα.

Το εύρημα αποτελεί ένα σπάνιο για τη Μακεδονία δείγμα ανεπίσημης ιδιωτικής επιγραφής, και μάλιστα πάνω σε ασυνήθιστο υλικό, συνιστώντας σοβαρή μαρτυρία της ελληνικής παιδείας και της ελληνικότητας των κατοίκων της πόλης. Φαίνεται ότι πρόκειται για μια πρόχειρη επιγραφή από τον, κατά τα άλλα άγνωστο, Παρμενίωνα, γιο του Αδύμου, που ίσως τη χάραξε απλώς για να περάσει την ώρα του ή για να εξασκηθεί.

Βασιλική Σταματοπούλου, αρχαιολόγος
ΕΦΑ Πόλης Θεσσαλονίκης / Πανεπιστημιακή
Ανασκαφή Βεργίνας ΑΠΘ/Ελληνικό Ανοικτό
Πανεπιστήμιο

Βιβλιογραφία

Φάκλαρης - Σταματοπούλου 2013:
173-180· Stamatopoulou 2021, 63-72·
LGPN IV, λ. Παρμενίων, 273-274, λ. Άδυμος, 7-8

49.

Συνθήματα της εποχής του Εμφυλίου
στον «Τάφο του Ρωμαίου» στη Βεργίνα

Πρόκειται για τον μνημειώδη διθάλαμο μακεδονικό τάφο με πρόσοψη ιωνικού ρυθμού, που αποκαλύφθηκε συλημένος από τον καθηγητή Κωνσταντίνο Ρωμαίο το 1938, στο νοτιοδυτικό πέρας του αρχαίου νεκροταφείου της Βεργίνας. Μνημειώδεις μαρμάρινες δίφυλλες θύρες οδηγούν στον προθάλαμο και τον θάλαμο. Στην πρόσοψη και τη γένεση της καμάρας του θαλάμου και του προθαλάμου, το μνημείο κοσμείται με γραπτές κοσμοφόρους που φέρουν φυτικό διάκοσμο. Στο βάθος του θαλάμου βρέθηκε πώρινη βάση για χρυσελεφάντινη κλίνη και μνημειώδης μαρμάρινος θρόνος με υποπόδιο και γραπτό διάκοσμο με φυτικά θέματα, αστέρια και συμπλέγματα ζώων. Ο τάφος χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.

Στην αρχή του Εμφυλίου, στο εσωτερικό του μνημείου, γράφτηκαν συνθήματα πολιτικού περιεχομένου, μεταξύ των οποίων αναφέρεται ως παράδειγμα το εξής:

Αυτά είναι μνημεία καπιταλιστικά και δεν έχουν αξία για μᾶς.

Δεν υπάρχει πληροφορία για το αν τα συγκεκριμένα γκράφιτι ήταν γραπτά ή εγχάρακτα, ούτε για τα ακριβή σημεία στα οποία γράφτηκαν. Φαίνεται ωστόσο πιθανότερο ότι γράφτηκαν χωρίς χάραξη, στον θάλαμο, όπου δέσποζε ο μαρμάρινος θρόνος, ο οποίος, με την εντυπωσιακή μεγαλοπρέπείά του, προκάλεσε ενδεχομένως αυτή την αντίδραση. Την εποχή εκείνη άλλωστε, ο «Τάφος του Ρωμαίου» ήταν

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
1η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Θεσσαλονίκη 10' Ιουλίου 1946.

Αριθ. πρωτ. 214.

Σχετ: 213, 169

Πρὸς
τὸ σ. Υπουργεῖον Παιδείας
Δ/σιν Αρχαιοτήτων
Ἀθῆνας.

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω, ὅτι ὁ νασιδῆς τάφος τῆς Βεργίνης, ὁ ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Κ. Ρωμαίου ἐρευνηθεὶς κατὰ τὰ ἔτη 1938-40, ἔχει ὑποστῆ τὰς ἐξῆς σημαντικὰς ζημίας:

(α) Κατεστράφησαν αἱ γύψινοι Σφίγγες τοῦ θρόνου, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀναστηλώσει καὶ συμπληρώσει ὁ Καθηγητὴς κ. Ρωμαίος.

(β) Μεγάλαι ποσότητες χωμάτων ἔχουν καλύψει τὸν "δρόμον", ὥστε ἡ εἰσοδος νὰ εἶναι δυσπρόσιτος.

(γ) Τὰ ὄμβρια ὕδατα εἰσερχόμενα ἐντὸς τοῦ τάφου καὶ φθάνοντα εἰς ὕψος $\frac{1}{2}$ μέτρου προκαλοῦν μεγάλας ζημίας.

(δ) Ἐπειδὴ τὰ ἀνοίγματα τῆς ὑπαρχούσης σιδηρᾶς θύρας εἶναι περισσότερο τοῦ δεόντος εὐρέα, εἰσερχονται ἐλευθέρως ἐντὸς τοῦ τάφου ἀσυνειδήτοι κατὰ τὸ μᾶλλον ἐπισκέπται, οἱ ὁποῖοι μὲ ἐκπληκτικὸν ζῆλον ἀσχολοῦνται εἰς τὴν δι' ἐπιγραφῶν διάδοσιν τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν τῶν θεωριῶν. Ἐνίοτε δόγματα τινά, ἀναφερόμενα εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ μνημεῖον καὶ ἀπευθυνόμενα εἰς ἄλλοικοὺς χωρικοὺς, καταντῶν ἐπικίνδυνα. Ἀνεγνώσα λ.χ. τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν: "Αὐτὰ εἶναι μνημεῖα καπιταλιστικά καὶ δὲν ἔχουν ἀξία γιὰ μας"!

Ἐκτὸς τῆς ἀνάγκης τοῦ διορισμοῦ φύλακος, περὶ ἧς ἡ ὑπ' ἀριθ. 213 ἀναφορά μου, προτείνω τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐξῆς συντηρητικῶν ἐργασιῶν:

- (1) Τὸν πλήρη καθαρισμὸν τοῦ μνημεῖου ἐσωτερικῶς.
- (2) Τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χωμάτων τοῦ "δρόμου" καὶ τὴν κατασκευὴν μικροαναλημμάτων.
- (3) Τὴν πύκνωσιν τῶν ράβδων τῆς μεγάλης διφυλλοῦ κιγκλιδωτῆς θύρας τῆς εἰσοδου καὶ
- (4) Τὴν κατασκευὴν παροχετευτικῆς τάφου περὶ τοῦ τάφου.

Τὰς δαπάνας ὑπολογίζω ἐν συνόλῳ εἰς 900,000 δραχ., ἢτοι δι' ἡμερομίσθια δραχ. 300,000, διὰ σιδηρουργικᾶς ἐργασίας δραχ. 350,000 καὶ δι' ὀδοπορικὰ ἐξοδα καὶ ἡμερησίαν ἀποζημίωσιν δραχ. 250,000.-

Εὐπειθέστατος
Ὁ Ἐφορος τῆς ΙΑ' Αρχαιολογικῆς
Περιφερείας ἁ.α.

Χ. Μακερῆς

ο μεγαλοπρεπέστερος γνωστός μακεδονικός τάφος.

Μόνη πηγή για τα συγκεκριμένα γκράφιτι αποτελεί το έγγραφο με αρ. πρωτ. 214/10-7-1946, που απευθύνει ο Χαράλαμπος Μακαρόνας, έφορος της ΙΑ' Αρχαιολογικής Περιφέρειας, στη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Παιδείας, αιτούμενος χρηματοδότηση για την αποκατάσταση αυτής και άλλων βλαβών που είχε υποστεί το μνημείο, τις οποίες περιγράφει επιγραμματικά, παραθέτοντας ενδεικτικά και το κείμενο ενός από τα γκράφιτι, ως υπογράμμιση του επείγοντος χαρακτήρα του αιτήματος. Η χρηματοδότηση εγκρίθηκε (έγγραφο 65087/413/30-9-1946) και τα γκράφιτι απαλείφθηκαν.

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, ο «Τάφος του Ρωμαίου» χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο ανταρτών της περιοχής των Πιερίων από τον μετέπειτα υποστράτηγο του Δημοκρατικού Στρατού, Αλέξη Ρόσιο (καπετάν Υψηλάντη), ο οποίος υπήρξε φοιτητής του Κ. Ρωμαίου και γνώριζε καλά το μνημείο.

Βασιλική Γ. Σταματοπούλου,
αρχαιολόγος
ΕΦΑ Πόλης Θεσσαλονίκης /
Πανεπιστημιακή Ανασκαφή
Βεργίνας ΑΠΘ/
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Βιβλιογραφία

Ρωμαίος 1951· Μακαρόνας
1953: 631

50.

Επιμήκης δόμος με χαραγμένα στην κύρια όψη του επιτραπέζια παιχνίδια

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 2ος - 4ος αι. μ.Χ. ή μετά τον 7ο αι. μ.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Ανασκαφή νεκροταφείου Ευαγγελίστριας, έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης / Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΑΓ 3014
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: συνολικές διαστάσεις δόμου: 146x58x24 εκ., διάμετρος βάσης κίονα: 45 εκ., διαστάσεις μεγάλου πίνακα: 83x33 εκ., διαστάσεις μικρού πίνακα: 25x13 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μαρμάρινος, λειασμένος δόμος από άγνωστο κτίσμα που μέρος της πίσω όψης του μετασκευάστηκε - πιθανόν στον 6^ο αι. μ.Χ. - σε αδρή, απλοποιημένη βάση κίονα με τετράγωνη πλίνθο. Με αυτή τη μορφή επαναχρησιμοποιήθηκε σε προστώο κτίσματος, πιθανόν στο παλαιοχριστιανικό λατρευτικό κτίριο του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας που καταστράφηκε γύρω στον 7^ο αι.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το πρώτο παιχνίδι, που είναι ο μεγαλύτερος πίνακας (άβακας), ταυτίζεται με το *duodecim scripta*, δημοφιλές ρωμαϊκό παιχνίδι τύχης - στρατηγικής για δυο παίκτες, γνωστό στους βυζαντινούς ως ταβλίον, ο πρόγονος δηλαδή του σημερινού τάβλι. Ο πίνακάς του αποτελείται από τρεις παράλληλες σειρές, με 12 τετράγωνους σταθμούς στην καθεμία, διατεταγμένους σε έξι ομάδες των έξι. Η ονομασία *duodecim scripta* οφείλεται στους 12 σταθμούς της κάθε σειράς, οι οποίοι μπορεί να είναι κυκλικού ή τετράγωνου σχήματος ή ακόμη να σχηματίζουν λέξεις με έξι γράμματα. Το παιχνίδι παίζεται με ζάρια (*κύβους*) και μετακινούμενα πιόνια (*πεσσούς*). Νικητής είναι ο παίκτης που τερματίζει πρώτος, έχοντας διατρέξει με τα πιόνια του τους σταθμούς του πίνακα, σε προκαθορισμένη διαδρομή.

Το δεύτερο παιχνίδι, σε μορφή μικρού πίνακα, ίσως ταυτίζεται με ένα από τα αρχαιότερα επιτραπέζια παιχνίδια - που απαντά σε αρκετές παραλλαγές - γνωστό με την ονομασία *mankala*. Ο πίνακάς του αποτελείται από δυο οριζόντιες σειρές με πέντε μικρές, ρηχές κοιλότητες - σταθμούς στην καθεμία. Κάθε παίκτης έχει πέντε κοιλότητες στις οποίες μετακινεί διαδοχικά τα πιόνια του, όπως σπόρους, χαλίκια, σε συγκεκριμένη διαδρομή. Κάτω δεξιά υπάρχουν άλλες τέσσερις μικρές κοιλότητες.

Graffiti αυτών των παιχνιδιών έχουν βρεθεί σε Αθήνα, Δήλο, Έφεσο, Αίγυπτο κ.α. Τα περισσότερα χαραχτηκαν πάνω σε μαρμάρινα μέλη σε πολυσύχναστους και δημόσιους χώρους των πόλεων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, όπως δημόσια κτήρια, ιερά, λουτρά, θέατρα, πλατείες, πεζοδρόμια κ.α.

Τα συγκεκριμένα graffiti παιχνιδιών είναι τα πρώ-

τα αυτού του είδους που εντοπίζονται στη Θεσσαλονίκη. Δεν γνωρίζουμε αν χαραχτηκαν κατά την πρώτη χρήση του μαρμάρινου δόμου σε κτίσμα του 2^{ου} - 4^{ου} αι. μ.Χ. ή μετά την καταστροφή του παλαιοχριστιανικού λατρευτικού κτηρίου.

Δρ Αντιγόνη Τζιτζιμπάση, αρχαιολόγος,
 Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Βιβλιογραφία:

αδημοσίευτο
 Για το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας: Πελεκανίδου 1993: 373-381.
 Για τα επιτραπέζια παιχνίδια: Κουκουλές 1948: 202· Schädler 1995: 74, εικ. 2, 5b· Schädler 1998: 12-13, A3, 15, εικ. 3· Schädler 2008, 177, εικ. 2· Angelkou 2019: 250, εικ. 1-3· de Voogt 2019, 90-98, εικ. 2, 4-6

51.

Χαράγματα στους μολυβδοσκεπάστους
τρούλους του Μπεζεστενίου

Το Μπεζεστένι (εικ. 1), ένα κτήριο με ορθογώνια κάτοψη και έξι μολυβδοσκεπάστους τρούλους που καλύπτουν τους θόλους της στέγης, κατά μια εκδοχή χρονολογείται στο τέλος του 15^{ου} αι. (1481-1512). Η ονομασία του κτηρίου έλκει την καταγωγή της από την αραβική λέξη *Bez*, που σημαίνει βαμβακερό ή λινό ύφασμα, και σχετίζεται με τη χρήση του κτηρίου ως σκεπαστής αγοράς ή αλλιώς «κλειστής αγοράς», που συνήθως απαντά στο εμπορικό κέντρο μιας οθωμανικής πόλης.

Κατά τη διάρκεια εργασιών στερέωσης από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, αποκαλύφθηκαν χαράγματα ή αλλιώς ακιδογραφήματα τα οποία έγιναν με κάποιο αιχμηρό αντικείμενο, ένα καρφί ή ένα αιχμηρό εργαλείο πάνω στα μολυβδόφυλλα των τρούλων. Στο σύνολό τους τα χαράγματα είναι 21, από αυτά τα 5 είναι ελληνικά και τα 12 ξενόγλωσσα, από τα οποία τα περισσότερα τα συναντάμε σ' έναν τρούλο.

Εδώ παρουσιάζονται ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά, που φωτίζουν την κοινωνική και οικονομική ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον 19^ο αι., καθώς και ζητήματα πολιτισμικής μνήμης.

1. Εικονιστικό ακιδογράφημα στον τρούλο Ε. Μέγιστο ύψος χαράγματος 66 εκ. (εικ. 2)

Κάτω από τον μιναρέ και το δέντρο, σύμβολα της θρησκευτικής ταυτότητας του χαρακτή, απεικονίζονται τα σύνεργα της δουλειάς του μάστορα. Είναι το ψαλίδι για το κόψιμο του μολυβιού και τα εργαλεία για το «κουρμπάρισμα», το δίπλωμα δηλαδή των φύλλων του μολυβιού και το χτύπημα επάνω στις επιφάνειες των τρούλλων. Δυο χρονολογίες συνοδεύουν το εικονιστικό αυτό ακιδογράφημα: η πρώτη αναφέρει το έτος 1321 που αντιστοιχεί στο έτος 1903, ενώ η δεύτερη το 1361 που αντιστοιχεί

στο έτος 1945. Ίσως βέβαια η δεύτερη χρονολογία να οφείλεται σε λάθος χάραξη του τεχνίτη.

2. Χαράγμα στον τρούλο Ζ. Μέγιστο ύψος χαράγματος 15 εκ. (εικ. 3)

*Κωνσταντίνος Μαβροδή
1874*

Το όνομα *Κωνσταντίνος Μαβροδή* και η χρονολογία *1874* χαράχθηκαν με καλλιγραφικά γράμματα μέσα σε πλαίσιο που θυμίζει κάλυμμα κεφαλής, στο πάνω μέρος της οποίας διακρίνεται μια ελληνική σημαία, υποδηλώνοντας την εθνική ταυτότητα του χαρακτή.

3. Χαράγμα στη σερβομακεδονική διάλεκτο στον τρούλο Ε. Συνολικό ύψος χαράγματος 42 εκ. (εικ. 4)

1895 Ο Στάβρε, που τζάμπα και χρεώνεται αυτό το μπεζεστένι, είδε πολλούς μαστόρους· και όποιος θεωρήσει τον εαυτό του για καλύτερο μάστορα ας μη ζει από το σήμερα ως το αύριο αντί για να εργάζεται. Όταν θα διαβάσεις αυτή τη γραφή ας είναι οι τρούλοι αυτοί ορθοί μπροστά σου κι είπα ας το βρει απ' το θεό όποιος με επικρίνει.

Φαίνεται ότι το χαράγμα αυτό αποτελεί δείγμα της ματαιοδοξίας του τεχνίτη, ο οποίος θεωρεί τον εαυτό του τον καλύτερο μάστορα. Συμπληρώνεται από τη χρονολογία *1895*.

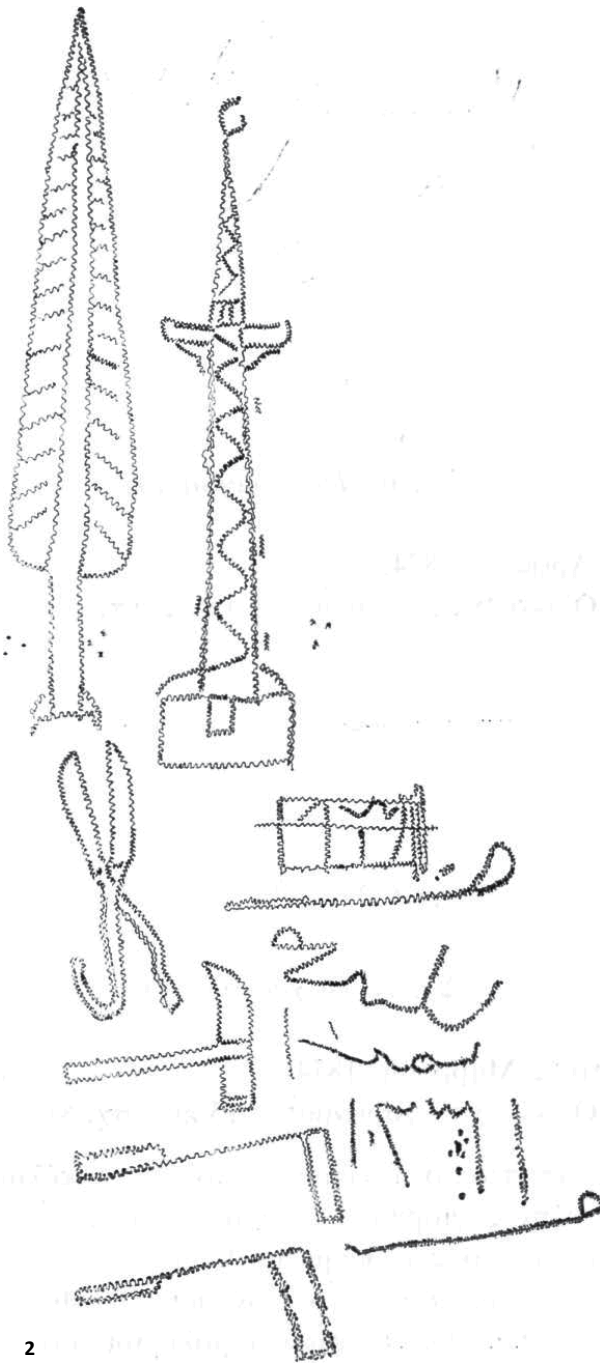
4. Χαράγμα στη γαλλική γλώσσα στον τρούλο Ε. Συνολικό ύψος χαράγματος 32 εκ.

*1874-1927
REPA[RA]TION APRES L'INCENDIE. 1927 B. ANGEL*

στα ελληνικά: Επισκευή μετά την πυρκαγιά. *1927 B. Angel*

Η χρονολογία *1874* πιθανώς αναφέρεται στη χρονιά γέννησης του μάστορα, ενώ το έτος *1927* ίσως υποδηλώνει τη χρονιά επισκευής του Μπεζεστενίου, μετά την πυρκαγιά του 1917, που σημάδεψε την πόλη της Θεσσαλονίκης. Από το όνομα, συμπεραίνουμε ότι ο χαρακτήρας ήταν εβραϊκής καταγωγής, ενώ η γλώσσα του χαράγματος, τα γαλλικά, ήταν η γλώσσα που κυριαρχούσε στον κόσμο της εμπορικής διπλωματίας στα τέλη του 19^{ου} αι., σε μια ευημερούσα πόλη, με έντονη οικονομική και εμπορική δραστηριότητα, όπως η Θεσσαλονίκη.

Τα χαράγματα στο Μπεζεστένι παρουσιάζουν ποικιλία ως προς το περιεχόμενο, τη χρονιά χάραξης, τη γλώσσα, αλλά και τον τρόπο χάραξης. Οι χρο-

2

3

СТАВРЕА ЦАВАЖЕ
 ЗАВОРЪЕ
 УВА БЕЖИСТАНЪ ВДЕЛЪ
 МНОГЪИ МАСТОРИ
 И КОЃЕ Е ПРАИ ДА СЕ ПОМАСТОРА
 КЪПИ ДЕНЕ ДА ПОНИ НЕ ПРАЕ
 НАМЕСТА РАБОТА
 КАГА ЃЕ ИСПЕЕШЪ УВЕ ПИСМО
 УВНЕ КЪБИ НА УС(Т)РВО
 ИМА И КО ЃЕ КАРАТЪ
 ПО ВОГЪ
 РЕКОФЪ

4

νολογίες που τα συνοδεύουν αναφέρονται προφανώς σε επιδιορθώσεις του μνημείου. Αποτελούν ένα χρονικό των επισκευών και παράλληλα ένα χρονικό της πόλης. Αποδεικνύεται ότι τα χαράγματα αυτά έγιναν από τεχνίτες, οι οποίοι ανήκαν σε *συντεχνίες* ή, *αλλιώς*, *εσνάφια*, όπως ονομάζονταν οι επαγγελματικές οργανώσεις στα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στην περίπτωση του Μπεζεστενίου, που ήταν βακουφικό κτίσμα, όπως και σε όλα τα δημόσια κτίσματα, η ανέγερση και η συντήρησή του ήταν αρμοδιότητα της Ένωσης Αρχιτεκτόνων Κωνσταντινούπολης, η οποία συνεργαζόταν, όχι μόνο με μουσουλμάνους, αλλά και με άλλες θρησκευτικές και εθνικές ομάδες.

Τα χαράγματα αυτά αποτελούν έναν διάλογο ή, αλλιώς, μian αντιπαράθεση ετερογενών εθνικών

ομάδων —Τούρκων, Ελλήνων, Σλαβομακεδόνων, Εβραίων—, φωτίζοντας τη σύνθετη, πολύμορφη και πολυπολιτισμική Θεσσαλονίκη του 19^{ου} αι.

Ειρήνη Χατζοπούλου,
 αρχαιολόγος-μουσειολόγος,
 ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK

Βιβλιογραφία

Βακαλόπουλος 1978: 103-142· Αστρεϊνίδου-Κωτσάκη 1984: 168-187, αρ. 9, 12, 16, 21· Αστρεϊνίδου-Κωτσάκη 1999: 286-289· Mazower 2006

52.

Βραχογραφίες στην περιοχή Κοινότητα
Λοφίσκου Λαγκαδά

Ο βράχος με τα χαράγματα.

Σε λοφώδη περιοχή νοτιοδυτικώς του χωριού «Λοφίσκος» Επαρχίας Λαγκαδά, Π.Ε. Θεσσαλονίκης, και μεταξύ των χωριών Λοφίσκου και Ανάληψης, εντοπίζεται ριζιμαίος βράχος, περίπου κυβικός, υπεργείων διαστάσεων: περ. 3,80 X 3,40 μ., ύψους δε περ. 1,80 μ., η επιφάνεια του οποίου γέμει χαραγμάτων προϊστορικών χρόνων.

Στις κάθετες πλευρές του βράχου μετρούμε περί τα σαράντα ζώα, στυλιζαρισμένα, ιδίου είδους, πολλά εν σειρά, που θυμίζουν Πρώιμη Γεωμετρική Τέχνη. Πρόκειται για άλογα, ελάφια και ζαρκάδια, με αρκετά μακρείς λαιμούς, μερικά με κέρατα, τα οποία αναπαρίστανται μεμονωμένα, ή κατά σειρές, σε διάφορες στάσεις (άλλα προχωρούν, άλλα σκύβουν, ή θηλάζουν τα μικρά τους). Στις κάθετες επίσης επιφάνειες εντοπίζουμε ορθογώνιες «παγίδες» και σειρές στιγμών σε τετραγωνισμένα, ή κυκλικά πλαίσια.

Πάνω στη ράχη, ή την οριζόντια επιφάνεια, του βράχου, αντιθέτως, τα ζώα εξαφανίζονται και ανιχνεύονται άλλα μοτίβα γεωμετρικά, όπως ομόκεντροι κύκλοι, ή «συστήματα κοιλοτήτων», τα λεγόμενα «cup-marks», των οποίων η επικρατέστερη ερμηνεία είναι ότι αφορούν σε «ημερολόγια», ή

«αστρονομικά σύμβολα». Παρατηρούνται, επίσης, «πολύγωνα» που το εσωτερικό τους τέμνεται από πέντε (περίπου) παράλληλες γραμμές («παγίδες»);. Τρεις ομάδες, στην οριζόντια επιφάνεια του βράχου, δίπλα η μία στην άλλη, 40-45 η κάθε μία ρηχών στιγμάτων, πυκνά διατεταγμένων παριστούν είτε «κοπάδια ζώων», ή τον «γαλαξία»: στην 1η ομάδα τα στίγματα είναι ελεύθερα και απεριόριστα, στη 2^η ομάδα περιορίζονται με ευθεία γραμμή από τα δεξιά, στην 3^η ομάδα εγγράφονται εντός κύκλου, το εσωτερικό του οποίου διαιρείται από ακτίνες σε τριγωνικά τμήματα, και στον οποίον οδηγεί σαφώς οριζόμενος εκατέρωθεν διάδρομος (ομοιάζει με ελεγχόμενο «μάνδρισμα», παρά με «κομήτη με ουρά»). Στο πεδίο, διακρίνονται θηλυκά σύμβολα γονιμότητας.

Πλησίον του βράχου αυτού, σε απόσταση 700 μ. στα δυτικά-βορειοδυτικά, εντοπίζεται, στην ανατολική όχθη ρέματος, προϊστορικός οικισμός-τούμπα, ονόματι: «Καστράκι», με επιχώσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Τα χαράγματα αυτά ομοιάζουν με κάποια από τα αντίστοιχα που έχουν επισημανθεί κατά καιρούς στο Παγγαίον Όρος και στην περιοχή των Φιλίππων, και

Ζώα εν σειρά και άλλα σύμβολα στην κάθετη επιφάνεια του βράχου.

Άλογο, «παγίδα» και σύμβολο γονιμότητας, στην κάθετη επιφάνεια του βράχου.

Cup-Marks, στην οριζόντια επιφάνεια του βράχου.

Θα ήταν τα δυτικότερα του είδους εάν δεν είχαν εντοπισθεί παρόμοια και στην περιοχή των Πιερίων. Θα πρέπει να χρονολογηθούν στο τέλος της Υστερης Εποχής του Χαλκού και στη Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Και σήμερα η περιοχή είναι κυνηγότοπος και θηρεύονται αγριογούρουνα και ζαρκάδια.

Ευάγγελος Παπαθανασίου-Μουσαντάμη Χριστίνα, αρχαιολόγοι,
ΕΦΑ Αρχαιοτήτων
Περιφέρειας Θεσσαλονίκης

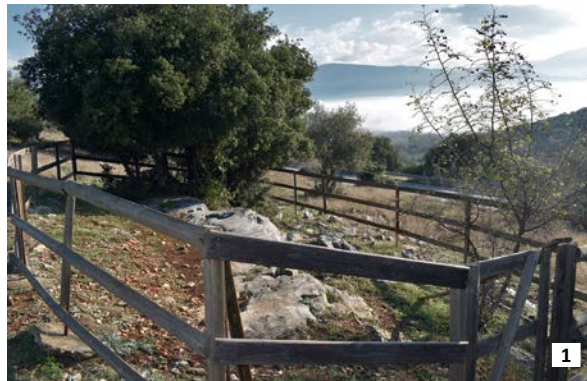

Ομάδες στιγμάτων, οργανωμένων σε σχέδια, στην οριζόντια επιφάνεια του βράχου.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτα.

53. Βραχογραφίες του νομού Καβάλας

Στα όρη που περικλείουν την πεδιάδα των Φιλιππων, στους νομούς Σερρών και Καβάλας, είναι γνωστές 18 συνολικά υπαίθριες θέσεις με 100 βραχογραφημένες επιφάνειες και πέντε βραχοσκεπές, όπου έχουν καταγραφεί περισσότερα από 1.300 ακιδογραφήματα. Πιο συγκεκριμένα, στον νομό Καβάλας εντοπίζονται στο όρος Παγγαίο, στο όρος Σύμβολο και στα όρη της Λεκάνης. Οι λαξευμένοι βράχοι, από σκληρό ασβεστόλιθο ή γρανίτη, είναι συνήθως οριζόντιοι ή ελαφρώς κεκλιμένοι και βρίσκονται, στην πλειονότητά τους, σε θέσεις που κατοπτρεύουν πεδιάδες ή κοιλάδες, πηγές νερού και περάσματα ανθρώπων και ζώων (εικ.1).

Χαρακτηριστική είναι η μεγάλη πυκνότητα των απεικονίσεων πάνω σε έναν βράχο (εικ.2). Επικρατεί η μέθοδος της χάραξης, της διάνοιξης, δηλαδή, σπών πάνω στον σκληρό βράχο, που στο τέλος ενώνονται μεταξύ τους και σχηματίζουν γραμμές. Την ίδια τεχνική χρησιμοποιούν μέχρι σήμερα και οι ποιμένες, οι οποίοι συχνά χαράζουν τα ονόματά τους πάνω στους ίδιους βράχους.

Η απουσία συνήθως αρχαιολογικών ευρημάτων, δεδομένου ότι πρόκειται για ορατά υπαίθρια μνημεία, καθιστά αδύνατη την απόλυτη χρονολόγησή τους. Ωστόσο είναι αποδεκτό, από τη σχετική βιβλιογραφία, ότι οι παλαιότερες ανάγονται στην όψιμη Εποχή του Χαλκού (2η χιλιετία περίπου π.Χ.), ενώ οι νεότερες χρονολογούνται στους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους. Παράμετροι για τη σχετική χρονολόγηση των βραχογραφημάτων αποτελούν τόσο η εξέταση της διάβρωσης του βράχου και η τεχνική χάραξης λόγω του υπαίθριου χαρακτήρα του μνημείου, όσο και η θεματολογία, η εικονογραφική ανάλυση, ο συσχετισμός του αρχαιολογικού περιβάλλοντος και η σύγκριση με ανάλογα ελληνικά και διεθνή, κυρίως, βραχογραφήματα, τα οποία είναι χρονολογημένα με άλλους τρόπους.

Συνήθη θέματα είναι άγρια ζώα, όπως ελάφια, αλεπούδες, χελώνες, φίδια, αλλά και γεωμετρικά, δυ-

σερμήνευτα μοτίβα. Επίσης, απεικονίζονται άροτρα, τόξα, ακόντια, αλλά και ανθρώπινες μορφές, έφιππες, στον τύπο του κυνηγού ή πολεμιστή, και πεζές, σε στάση δέησης (εικ. 3, 4).

Η ερμηνεία πολλών απεικονίσεων είναι προβληματική, ωστόσο, αναμφίβολη είναι η θεμελιώδης ανάγκη του ανθρώπου για επικοινωνία. Μπορούν, δηλαδή, τα βραχογραφήματα να θεωρηθούν, όπως εύγλωττα επισημαίνει ο Λ. Χατζηλαζαρίδης, «ως τα πρώτα εναπομείναντα εργαλεία σκέψης». Τα βραχογραφήματα, πιθανόν, αποτελούν μαρτυρίες του πολιτισμού θρακικών φύλων, όπως οι Ήδωνες, που ήταν εγκατεστημένα, από την απώτερη αρχαιότητα, στις περιοχές στις οποίες εντοπίζονται οι βραχογραφίες.

Πιο συγκεκριμένα, για τη θέση Προφήτης Ηλίας, μεταξύ των οικισμών Κρουονέρι– Φίλιπποι, προτείνεται η ταύτιση με υπαίθριο τόπο λατρευτικών τελετουργιών προς τιμήν του «ιπέα», ο οποίος έγινε σύμβολο που συνέχισε να χρησιμοποιείται σε μεταγενέστερες εποχές, με τη διαμόρφωση μιας τοπικής λατρευτικής παράδοσης, αυτής του «Θράκα ιπέα», που τεκμηριώνεται από το πλήθος των αναγλύφων της αρχαίας πόλης των Φιλίππων και της ευρύτερης περιοχής της.

53α. Άγρια και οικόσιτα ζώα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: τέλος Εποχής Χαλκού – πρώιμη Εποχή Σιδήρου

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: θέση Προφήτης Ηλίας, συντεταγμένες: 41° 01' 676''N/24ο 01' 822'' E (Φίλιπποι 6, σύμφωνα με τη Διδ. Διατριβή Λ. Χατζηλαζαρίδη, 2000)

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ:

- i) Υποζύγιο: ύψος: 10,1 εκ., πλάτος: 21,2 εκ.
- ii) Χελώνα: ύψος: 3,4 εκ., πλάτος: 4,2 εκ.
- iii) Βοοειδές: ύψος: 3,2 εκ., πλάτος: 7,1 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Τα ζώα απεικονίζονται άλλοτε ανεξάρτητα και άλλοτε σχετιζόμενα με ανθρώπινες δραστηριότητες.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η απόδοση είναι σχηματική. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια απεικόνιση υποζυγίου. Πιθανώς να πρόκειται για βοοειδή, αν κρίνουμε από τα κέρατα στο κεφάλι τους (εικ.1). Σε άλλη περίπτωση παρατηρείται παράθεση απεικονίσεων άγριων και οικόσιτων ζώων, όπως της χελώνας (εικ.2) και του φορτωμένου βοοειδούς, όπως υποδηλώνουν οι εγχαράξεις. Μάλιστα, στην περίπτωση αυτή εικονίζεται και ο ιδιοκτήτης του ζώου, ο οποίος το κρατά από ένα είδος χαλινού (εικ. 3). Τα τελευταία δύο σχέδια μάλλον χαράχθηκαν μεταγενέστερα των ανθρώπινων μορφών που απεικονίζονται μπροστά από το ζώο.

53β. Ιππέας-ηγέτης

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: τέλος Εποχής Χαλκού – πρώιμη Εποχή Σιδήρου

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: θέση Προφήτης Ηλίας, συντεταγμένες: 41° 01' 676''N/24ο 01' 822'' E (Φίλιπποι 1 σύμφωνα με τη Διδ. Διατριβή Λ. Χατζηλαζαρίδη, 2000)

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 15,1 εκ., πλάτος: 16,8 εκ. σε βράχο συνολικών διαστάσεων 187x70 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Ιππέας που φέρει σύμβολα

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο ιππέας αποδίδεται σχηματικά, με ενιαία γραμμή, η οποία ξεκινά από το ένα πέλμα και καταλήγει στο άλλο. Πάνω από την κεφαλή υπάρχουν κάθετες εγχαράξεις. Από τα χέρια, που αποδίδονται γραμμικά, φύονται 14 διαφορετικά στελέχη, που απολήγουν σε διάφορα στοιχεία, όπως τόξο, πέλεκυς, βέλος, λόγχη, σφαίρες (:), και κάποια αδιάγνωστα.

Το άλογο αποδίδεται με ζεύγος παράλληλων

γραμμών. Η εγχάραξη στο οπίσθιο μέρος αποδίδει το φύλο του ζώου, ενώ η διακεκομμένη εγχάραξη, μπροστά από τον λαιμό, πιθανώς να αποδίδει χαλινό. Στη ράχη του αλόγου αποδίδονται δύο ημικυκλικά σχέδια, που ίσως υποδηλώνουν τη σέλα.

Η συγκέντρωση τόσων αντικειμένων σε μία μορφή, πιθανώς να σχετίζεται με την κοινωνική/στρατιωτική θέση που κατείχε ο ιππέας, μιας και η πληθώρα συμβόλων μάλλον θέλει να του αποδώσει διαφορετικές ιδιότητες και εξουσίες.

53γ. Σκηνή κυνηγιού

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: τέλος Εποχής Χαλκού – πρώιμη Εποχή Σιδήρου

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: θέση Προφήτης Ηλίας, συντεταγμένες: 41° 01' 676''N/24ο 01' 822'' E (Φίλιπποι 1, σύμφωνα με τη Διδ. Διατριβή Λ. Χατζηλαζαρίδη, 2000)

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: συνολικό πλάτος παράστασης: 60,7 εκ. σε βράχο συνολικών διαστάσεων 110x147 εκ.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΙΧΕΙΑ:

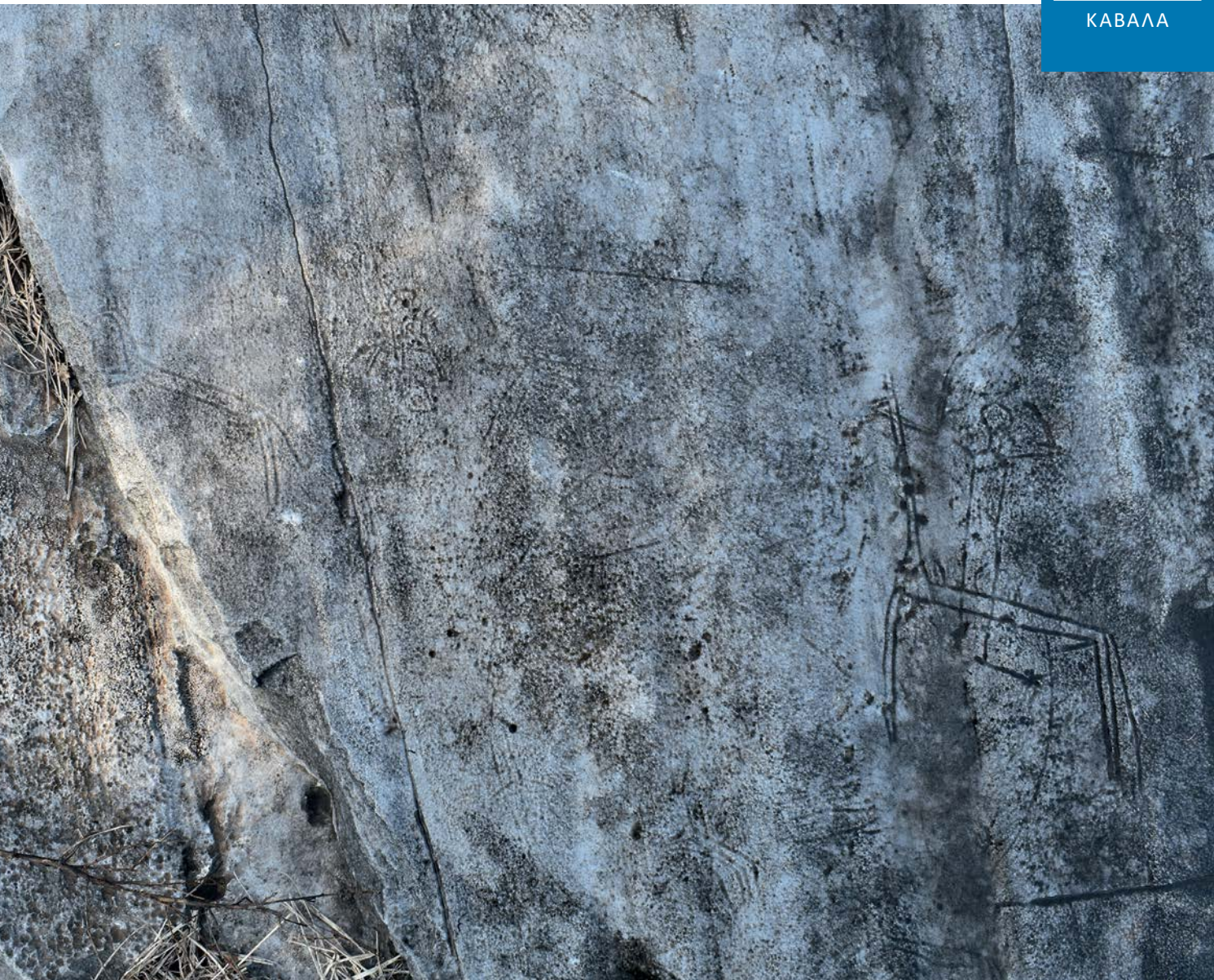
i) Ιππέας: ύψος: 23,5 εκ., πλάτος: 12,7 εκ.

ii) Βέλος: μήκος: 6,3 εκ.

iii) Ζώο: ύψος: 7,3 εκ., πλάτος: 15,4 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Σκηνή κυνηγιού αποτελούμενη από τρία στοιχεία:

τον ιπέα-κυνηγό, το βέλος και το άγριο ζώο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το σώμα του ιπέα αποδίδεται σχηματικά, με ενιαία γραμμή. Το ένα πέλμα απολήγει σε έναν σχηματισμό αστερίσκου. Ίσως, πρόκειται για εξάρτημα που χρησίμευε για το κέντρισμα του ζώου. Ο λαιμός και το κεφάλι αποδίδονται γραμμικά και διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Στο ένα χέρι κρατά τόξο, ενώ το άλλο κάμπτεται πάνω από το κεφάλι του ιπέα και αποδίδει τη στιγμή της ρίψης του βέλους.

Το άλογο αποδίδεται με ζεύγος παράλληλων γραμμών. Στη ράχη του τα δύο ημικυκλικά σχήματα πιθανόν υποδηλώνουν τη σέλα. Στο οπίσθιο μέρος του ζώου αποδίδεται με εγχάραξη το φύλο και η ουρά του, ιδιαιτέρως μακριά.

Το βέλος αποδίδεται σε τροχιά προς το άγριο ζώο, που αποτυπώνεται σε διασκελισμό. Πρόκειται, πιθανόν για ελάφι, δεδομένου ότι δηλώνονται τα κέρατα.

Μεταξύ του άγριου ζώου και του ιπέα παρεμ-

βάλλονται άλλα χαράγματα, που, μάλλον, δεν σχετίζονται με την εν λόγω παράσταση, επειδή αποδίδονται σε άλλη κλίμακα. Ωστόσο, η λεπτομερέστερη μελέτη των εν λόγω χαραγμάτων μπορεί να δώσει στοιχεία σχετικά με το ποιο ακιδογράφημα είναι προγενέστερο. Σχετικά με τη χρονολόγηση, πρβλ. το γενικό κείμενο των Βραχογραφιών νομού Καβάλας.

Στέλλα Ποιμενίδου, αρχαιολόγος,
νυν ΕΦΑ Λέσβου (πρώην ΕΦΑ Καβάλας)
Διαλεκτός - Δημήτριος Μεγγίδης,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Καβάλας

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Μουτσόπουλος 1969· Collart-Ducrey 1975·
Χατζηλαζαρίδης 2000· Pilavaki 2014: 71-87·
Dimitriadis 2016· Λυμπεράκης 2016·
Pilavaki 2016: 104-109

54. Επιτύμβια στήλη με ιστορικό χάραγμα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑΣ ΣΤΗΛΗΣ: β' μισό

2ου αι. μ.Χ.

ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Αρχαιολογικό Μουσείο

Άργους Ορεστικού, αρ. ευρ. 39 (στη βιβλιογραφία
η εν λόγω στήλη συναντάται κυρίως ως ΕΑΜ 196)

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 148×55×22 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Ακέραια, λίθινη, παραλληλεπίπεδη ενεπίγραφη στήλη με εγγεγραμμένη αετωματική επίστεψη. Το σύνολο της διακόσμησης αποδίδεται εγχάρακτα. Στην κύρια όψη, παραστάδες δηλωμένες με ταινίες επιστέφονται από αέτωμα με επιστύλιο και ακρωτήρια. Στις άνω γωνίες της οριζόντιας απόληξής της υπάρχουν σχηματοποιημένες παλάμες. Εσωτερικά της κορυφής του αετώματος εγγράφεται σε δακτύλιο εξάφυλλος ρόδακας. Αριστερά και δεξιά του δακτυλίου έχουν χαραχθεί τα δύο πρώτα και τα δύο τελευταία, αντίστοιχα, ψηφία του έτους 1898, ενώ κάτω από αυτόν το όνομα:

18 (ρόδακας) 98
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

Η αρχαία επιγραφή με το όνομα της νεκρής και το πατρωνυμικό απαντά κάτω από το γείσο, σε αβαθές ορθογώνιο αρχιτεκτονικό διάχωρο που δημιουργεί διπλή ταινία:

Φίλα Παρμε | νίωνος ἥρω | [ι]ς χαῖρε^{vac}

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το 1898 ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ χαραχθηκε από τον ιδιοκτήτη της οικίας στην οποία ήταν εντοιχισμένη η στήλη. Πράξη, εκτός από εκδήλωση κτήσης, ενδεικτική της διαχρονικής ανάγκης του ανθρώπου να εγγράφει στοιχεία της ταυτότητάς του και να αποτελεί μέρος της ιστορίας και της συλλογικής μνήμης. Το εν λόγω επιγραφικό χάραγμα αποτελεί ιστορικό τεκμήριο, καθώς μαρτυρά μέρος της βιογραφίας του μνημείου πριν από την έκθεσή του στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους Ορεστικού.

Πολυτίμη Αντωνιάδου,
αρχαιολόγος – μουσειολόγος, ΕΦΑ Καστοριάς

Βιβλιογραφία

Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985: 187, ΕΑΜ αρ. 196· Ριζάκης - Τουράτσογλου 1993: 1292· Ριζάκης - Τουράτσογλου 2000: 251· Σβέρκος 2000: 120, σημ. 469, 126, σημ. 526 και 528· Σβέρκος 2001: 26

55.

Οθωμανικά χαράγματα στο παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά

Στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, στη Μαυριώτισσα Καστοριάς (ανεγέρθηκε περί τα μέσα του 16^{ου} αι. και τοιχογραφήθηκε στα 1552) σώζονται έντονα τα σημάδια της αναγκαστικής συνύπαρξης ή του συγκρητισμού, μεταξύ δύο κόσμων, κατά την τουρκοκρατία: του μουσουλμανικού και του χριστιανικού. Εδώ παρατηρεί κανείς πληθώρα οθωμανικών, αραβικής γραφής, ακιδογραφημάτων, χαραγμένων, κατά κανόνα, μεταξύ των μορφών των ολοσώμων αγίων της κατώτερης ζώνης, προκειμένου αυτά να καθίστανται ευληπτότερα επί του μονοχρώμου βάθους. Εντοπίζονται 187 τουλάχιστον ακιδογραφήματα. Η πλειονότητα των χαρακτήρων αποδίδονται γραμμικά και καλλιγραφικά, ή περιγραμμικά. Κάποτε η καλλιγραφική έξαρση οδηγεί στον σχηματισμό στυλιζαρισμένων διακοσμητικών μορφών.

Τα περισσότερα χαράγματα είναι του τύπου:

Ah Sahim Affenti mu!
 Ah padisahim!
 Ah Şahim benim ve hem pahışahim!
 Ah Şahim padişahim!
 Ah Şahim padişahim aşiki Muhammed!
 Ah Şahim!
 Ah Şahim Hizir Aşiki!
 Ah Şahim Ali!
 Ah Şahim aşiki!
 Ah Hasan!
 Ah şahim aşiki Ah Ali!
 Ah şahim Mustafa Hizir aşiki!
 Ah Musa Musa Şahim!.

Φράσεις, όπως *Ah Şahim padişahim aşiki Muhammed!*, ή *Ah Şahim Efendim Muhammed aşiki!*, αφορούν στον Προφήτη Μωάμεθ. Εναλλακτικά του Προφήτη είναι και τα ονόματα *Μουσά* και *Μουσταφά*, ενώ τα: *Αλή*, *Χασάν*, *Χουσεΐν* και *Φατιμά*, αφορούν στην οικογένεια του Προφήτη, την *Ahl al Bayt*, (Φατίμα είναι η κόρη του, Αλή ο εξάδελφος και γαμπρός του και πρώτος μιάμης των Σιϊτών, Χασάν και Χουσεΐν τα εγγόνια του).

Η φράση:

Hüner-i aşk Derviş
 (Μπελαλίδικος ο έρωσ του Δερβίση!)

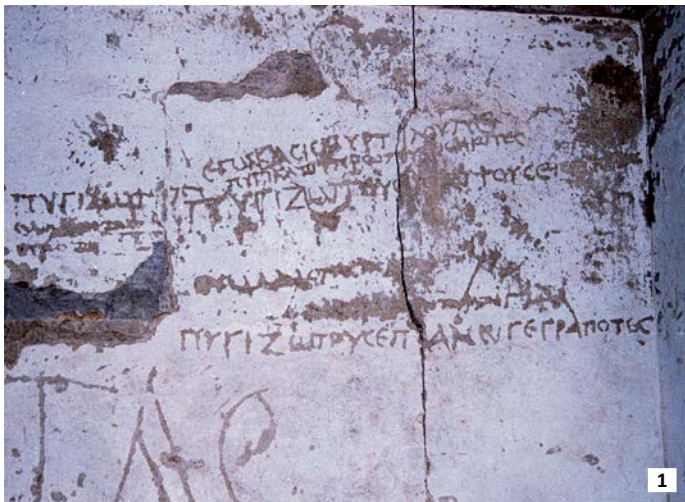
αποκαλύπτει τον σουφικό, μυστικιστικό χαρακτήρα των χαραγμάτων. Η κατάληψη αυτή της μονής από τους δερβίσηδες της Καστοριάς – του μπεκτασικού ίσως τεκκέ του Κασίμ Μπαμπά – έλαβε χώρα, σύμφωνα με το μοναδικό χρονολογικό χάραγμα, το έτος 1018 Εγίρας (1609-1610), από κάποιον Osman. Termini ante για την απαλλαγή της μονής από αυτούς θα μπορούσαν να τεθούν τα έτη 1683 και 1684, οπότε γίνονται δωρεές χρημάτων και προσηλώσεις σταυροπηγιακών χωριών της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος στη μονή.

Ευάγγελος Παπαθανασίου,
 αρχαιολόγος,
 ΕΦΑ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης

Βιβλιογραφία

Μουτσοπούλου 1967, 27-29· Παπαθανασίου 2018· Papathanassiou-Ioannidou 2021.

56.

Γραπτές και εγχάρακτες επιγραφές
από τον διθάλαμο Μακεδονικό Τάφο Δ
του Ανατολικού Νεκροταφείου Πέλλας

Οι γραπτές και εγχάρακτες, ελληνικές και λατινικές, επιγραφές καταλαμβάνουν τους τοίχους του διθάλαμου Μακεδονικού Τάφου Δ, στο Ανατολικό Νεκροταφείο Πέλλας. Έγιναν από τυμβωρύχους της αρχαιότητας, στον προθάλαμο και στον θάλαμο του τάφου, και χρονολογούνται στο τέλος του 2^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Κάποιες χαράχτηκαν με άγνωστο αιχμηρό αντικείμενο, ενώ άλλες έγιναν με χρήση ασβεστόλιθου, πάνω στα κονιάματα των τοίχων του θαλάμου και του προθαλάμου.

Χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, τις αισχρολογικές και τις αναμνηστικές:

Οι αισχρολογικές, σε ελληνική γραφή, καταλα-

βάνουν τον βόρειο τοίχο του θαλάμου και είναι μονόστιχες, δίστιχες και μια τρίστιχη. Τρεις από αυτές, διαδοχικά χαραγμένες, πιθανότατα σε κοντινό χρονικό διάστημα, αποτελούν έναν ιδιότυπο «διάλογο» ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες τυμβωρύχων, που αλληλεπιδρούν μέσω υβριστικών μηνυμάτων (εικ. 1):

ἐγὼ Κάσις Μυρτίλου πε-/πύγικα τοὺς πρώτους
τεθηκότες
πυγίζω τοὺς πρώτους εἰσελθότες
ἐγὼ Διονύσιος [πυγίζω]
Ποσειδώνιος π[υγίζω]
Φίλις ἐγὼ π[υγίζω]
πυγίζω τοὺς γεγραπότες
πυγίζω τοὺς ἐπαναγεγραπότες

Οι αναμνηστικές, ελληνικές και λατινικές, αρκετά αποσπασματικές και δυσανάγνωστες, καταλαμβάνουν το βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου του θαλάμου και τον ανατολικό τοίχο του προθαλάμου και αποτελούνται από έναν έως δύο στίχους η καθεμία.

Από τον ανατολικό τοίχο του προθαλάμου (εικ. 2):

Ἀλεξάνδρω ἦροι [..]ἐπ' ἀγαθῶ καὶ Ἑρακ[λεῖ]

Αλεξάνδρα Σκίτσα,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Πέλλας

Βιβλιογραφία

Χρυσοστόμου 2019: 286-322, εικ.78-89

57.

Ο σκύφος του Ακέσανδρου
από τη Μεθώνη Πιερίας

1

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 730-720 π.Χ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Μεθώνη Πιερίας, από το λεγόμενο «Υπόγειο», αρ. ευρ. ΜΘ 2248.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΘΕ ΤΜΗΜΑΤΟΣ:

σωζόμενο ύψος: 8,2 εκ. / 6,5 εκ., σωζόμενη διάμετρος: 13,5 εκ. / 9,8 εκ., σωζόμενη διάμετρος χείλους: 6,8 εκ. / 8,8 εκ., ύψος γραμμάτων: 0,3-0,6 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ:

Ευβοϊκός σκύφος, συγκολλημένος από πολλά όστρακα (εικ. 1). Σώζονται δύο τμήματα από το σώμα και το χείλος. Οι λαβές, η βάση και περίπου το μισό τμήμα του σώματος και του χείλους ελλείπουν. Εξωτερικά, στο ύψος των λαβών, διακοσμητική ζώνη με κάθετες και τεθλασμένες γραμμές διατρέχει το αγγείο. Το κάτω μέρος του αγγείου καλύπτεται με καστανέρυθρο αραιό γάνωμα (εικ. 2-3).

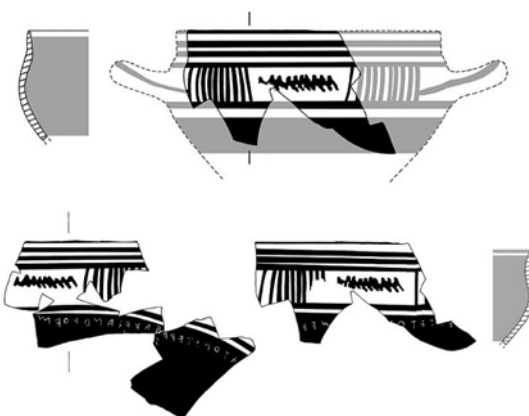
Περιμετρικά του αγγείου, κάτω από τη διακοσμητική ζώνη, σώζεται αποσπασματικά εγχάρακτη επιγραφή με φορά *επί τα λαιά* σε ευβοϊκό αλφάβητο της Ερέτριας:

ΗΑΚΕΣΑΝΔΡΟΕΜ[.....c.22.....]ΕΙΤΕΤΟ[.c.6.]
ΜΕΚ[.c.6.]ΑΤΟΝΣΤΕΡΕ
Σ[ΕΤ]ΑΙ

hAκεσάνδρο εμ[ιc.22.....]ειτετο[.c.6.]
μεκ[.c.6.]ατον στερέ-
σ[ετ]αι

2

3

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η Μεθώνη Πιερίας ιδρύθηκε από τους Ερετριείς το 733/2 π.Χ. Τα ευρήματα από το λεγόμενο «Υπόγειο», μεταξύ των οποίων και ο σκύφος του

Ακέσανδρου, ανήκουν στην αρχική φάση ίδρυσης της πόλης. Το κείμενο της επιγραφής σύμφωνα με τον Α. Ματθαίου μπορεί να αποκατασταθεί ως εξής:

Ακεσάνδρου είμι ... μηδείς (ἄν)κλεττέτω (> ρ. ἀνακλέπτω). Ὅς δ' ἄν μέ κλέψει ὀμμάτων (ἢ χρημάτων) στερήσεται.

«Του Ακέσανδρου είμαι (το ποτήρι/αγγείο; . . . κανείς να μην το κλέψει, (γιατί ὅποιος) μου το κλέψει, τα μάτια του (ή τα χρήματά του) θα στερηθεί».

Η επιγραφή ξεκινά με πεζό λόγο και καταλήγει σε ἔμμετρο ιαμβικό στίχο.

Η χρήση ἔμμετρου στίχου, αλλά και η αναντιστοι-

χία της «βαριάς» ποιησής με την ευτελή αξία του πήλινου αγγείου, θυμίζουν αστεϊσμούς μεταξύ φίλων και παραπέμπουν στα σκόλια, στιχάκια που εκτελούσαν οι συμποσιαστές κατά τη διάρκεια των συμποσίων εν είδει παιγνίου ή διαγωνισμού.

Ο σκύφος του Ακέσανδρου αποτελεί το πιο πρώιμο παράδειγμα αντίστοιχων επιγραφών πάνω σε αγγεία με δήλωση ιδιοκτησίας και κατάρες προς επίδοξους κλέφτες [πρβλ. επιγραφή από Κύμη Ιταλίας, λίγο μεταγενέστερη (675-650 π.Χ.) η οποία σύμφωνα με την απόδοση στα νέα ελληνικά αναφέρει:: «Της Ταταίης είμαι η λήκυθος: ὅποιος με κλέψει θα τυφλωθεί» (IG XIV 865)].

Θάλεια Σπυριδάκι, αρχαιολόγος-μουσειολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK

Βιβλιογραφία

Τζιφόπουλος 2012

58.

Έξι από τα graffiti του περιβόλου του τύμβου Καστά της Αμφίπολης

Τα graffiti χαραχτηκαν πάνω σε μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που ανήκαν στον περίβολο του τύμβου Καστά. Πρόκειται για 375 μέλη με τουλάχιστον 42 graffiti με ονόματα προσώπων. Μερικά από τα ονόματα είναι ελληνικά, ένα είναι λατινικό και τα υπόλοιπα θρακικά. Εδώ αναφέρονται ενδεικτικά έξι από αυτά, ένα ελληνικό και πέντε θρακικά:

Νίκων
Διζάλκου
Ζίπας Δέη
Δαρόκου
Δουληβισίζε
Αδιδάλκου

Τα graffiti μελέτησε το 1940 ο καθηγητής Γεώργιος Μπακαλάκης, ο οποίος χρονολόγησε τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη περί τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. περίπου, χωρίς να γνωρίζει ότι προέρχονταν από τον, άγνωστο τότε, περίβολο του τύμβου Καστά. Η απόδοσή τους στον περίβολο έγινε μετά την εύρεσή του από τους Μιχάλη Λεφαντζή και Κατερίνα Περιστέρη, το 2012. Τα μέλη αυτά είχαν χρησιμοποιηθεί σε φράγμα του Στρυμόνος κατά τον Μεσαίωνα και ανασύρθηκαν το 1930-1931. Πρόκειται για ορθογώνια μέλη με περιτένεια, καθώς και γείσα με συμφυείς κεράμους κορινθιακού τύπου, χωρίς υδρορροή σίμη. Έχουν μήκος 1,189 μ., πλάτος 66-82 εκ. και πάχος 25-35 εκ.

Τα ονόματα έχουν ύψος 4-10 εκ. και η χάραξή τους πρέπει να έγινε στο πρώτο τέταρτο του 1^{ου} αι. π.Χ., το έτος 88 π.Χ. και τα αμέσως επόμενα έτη, όταν οι Θράκες, υποκινούμενοι από τον Μιθριδάτη, κατέλαβαν την Αμφίπολη και προκάλεσαν καταστροφές στην ακμάζουσα πόλη. Μερικά ονόματα έχουν χαραχθεί στις πλάγιες και μη ορατές πλευρές των μαρμάρων. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι τα ονόματα χαραχτηκαν όταν τα αρχιτεκτονικά μέλη του περιβόλου είχαν ήδη αποσπασθεί από την αρχική τους θέση.

Η ασφαλής χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών μελών του περιβόλου από τον Γ. Μπακαλάκη, με βάση τα τεχνοτροπικά στοιχεία του γείσου, ενισχύει, εκτός των άλλων, τη χρονολόγηση της δεύτερης φάσης του λαμπρού μακεδονικού τάφου του τύμβου Καστά. Όπως δείχνουν όλα τα έως τώρα γνωστά στοιχεία, ο μακεδονικός τάφος του τύμβου Καστά πρέπει να ιδρύθηκε στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και να επαναχρησιμοποιήθηκε με προσθήκες (γλυπτά, μαρμάρινες επενδύσεις στο εσωτερικό του και περίβολος στον τύμβο), στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Παναγιώτης Φάκλαρης,
καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας

Βιβλιογραφία

Μπακαλάκης 1940: 5-32· Βακαλάκης 1974: 261-279· Περιστέρη - Λεφαντζής 2012: 535-538

59.

Επιτύμβιο ανάγλυφο μακεδονικού τύπου
με νεότερα χαράγματα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΝΑΓΛΥΦΟΥ: β' μισό 3ου αι. μ.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: εντοπίστηκε
σε δεύτερη χρήση εντοιχισμένο στην εκκλησία
των Αγίων Αναργύρων στο Sveti Vrač (ΝΔ
Βουλγαρία). Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο,
αρ. ευρ. 3239.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 47 εκ., πλάτος: 42 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Επιτύμβιο ανάγλυφο ακανόνιστου τετράγωνου σχήματος με αποστρογγυλεμένες γωνίες. Απεικονίζονται τέσσερις προτομές μιας οικογένειας, στο άνω μέρος οι γονείς και, κάτω από αυτούς, τα παιδιά. Εκατέρωθεν των κεφαλών των παιδιών χαραχθηκε στη δεύτερη χρήση του έργου, το 1861, επιγραφή, που ταυτίζει τις μορφές της με τους Αγίους Αναργύρους. Το έργο στάλθηκε στο Μουσείο το 1866 από τον υποπρόξενο Σερρών.

ΕΤΟΥΣ 1861

Η ΑΓΙΗ	ΑΡΧΙΝΩΜΑ	ΚΟΣΜ
ΑΝΑΡ	ΤΗΣ ΕΚΚΛΗ	Α ΚΑΙ
ΓΙΡΗ	ΣΙΑΣ ΤΟΥΣ ΑΓΙΟΣ	ΔΑΜΙΑ
	ΑΝΑΡΓΙΡΟΥΣ· ΦΕ	ΝΟΥ
	ΥΡΟΥΑΡΙΟΥ 20	
	1861	

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

Το έργο αποτελεί δείγμα της επανερμηνείας αρχαίων μνημείων από τους χριστιανούς. Η παράσταση του ρωμαϊκού ζεύγους και των παιδιών του ερμηνεύτηκε ως παράσταση των Αγίων Αναργύρων και το ανάγλυφο επαναχρησιμοποιήθηκε για να μνημονεύσει τη θεμελίωση της ομώνυμης εκκλησίας τον Φεβρουάριο του 1861, ταυτίζοντας επιγραφικά τις παιδικές μορφές με τους αδελφούς Κοσμά και Δαμιανό. Πέρα από την εικονογραφική αντιστοιχία, η χριστιανική ερμηνεία πρέπει να βασίστηκε και στην προέλευση του αρχαίου μνημείου από τη συγκεκριμένη περιοχή, όπου, εξαιτίας των ιαματικών πηγών, η λατρεία των θεραπευτών Αγίων Αναργύρων είχε μακρότατη παράδοση.

Δρ. Χρυσάνθη Τσούλη, αρχαιολόγος,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Βιβλιογραφία

Heydemann 1874: 313, αρ. 833· Σταυρίδη
1984: 174, πίν. 17β· Δεσπίνης 1991-1992: 57-62·
Καλτσάς 2001: 359-360, αρ. 768

60.

Επιγραφικά χαράγματα στο εξωκκλήσι
του Ταξιάρχη της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών

Το εξωκκλήσι του Ταξιάρχη βρίσκεται 1.500 μ. βορειο-ανατολικά της Μονής Τιμίου Προδρόμου, η οποία ιδρύθηκε από τον ιερομόναχο Ιωαννίκιο, τα έτη 1270-1275, στο όρος Μενοίκιο, ανατολικά της πόλης των Σερρών. Το εξωκκλήσι διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες το έτος 1637, σύμφωνα με χρονολογία στην παράσταση του αρχάγγελου Μιχαήλ στη νότια ανοιχτή στοά. Το έτος 1721 κτίστηκαν κατοικία, αποθήκες, ληνοί, όπως πληροφορεί ο «Νέος Μέγας Κώδικας» (375) της Μονής. Μαρμάρινη επιγραφή (1848) αναφέρει καλλιέργεια αμπελοελαιώνα.

Γύρω από τη μορφή του αρχάγγελου Μιχαήλ καταστρώνεται ομάδα επιγραφικών χαραγμάτων, τα οποία σχηματίστηκαν από την εμφάνιση του υποστρώματος λευκού κονιάματος στη μαύρη ζωγραφική επιφάνεια. Το χάραγμα:

Ι¹του π[α]πὰ ΜΑΛΛΑΜΑΣ. Ι²τῷ 1748 (εικ. 1)

φανερώνει προσκυνητή, ενδεχομένως προερχόμενο από το γειτονικό χωριό Λάκκος ή τις Σέρρες. Άλλος επισκέπτης κατέλιπε προσωπική ανάμνηση:

Ι¹θὲμ[ε]λης Ι² 1755.

Νεότερο χάραγμα έγινε από οικείο πρόσωπο της Μονής:

Ι¹ 1767: ἰουλιου: 24: Ι² ΔΔΔ Ι³ Π(ΡΟ)Δ(ΡΟ)Μ(ΟΥ)
(εικ. 2)

Ακολουθως, φιλοξενούμενος παρέθεσε όνομα και χρόνο επίσκεψης:

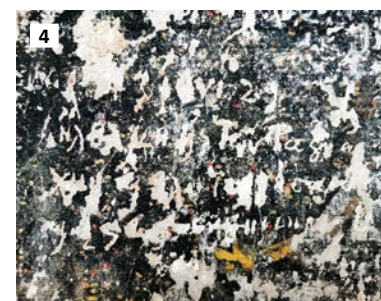
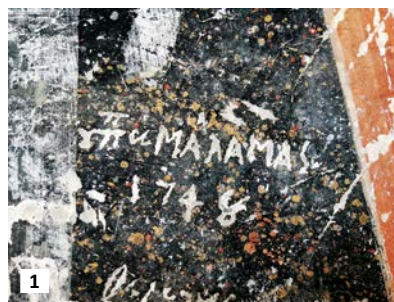
Ι¹ἀθανάσις- Ι² 1768<8> (εικ. 3).

Νεότερο χέρι με αφορμή συμμετοχή σε λιτανεία, οργανωμένη από την αδελφότητα της Μονής έγραψε:

Ι¹ 1773 ἰουνίου 29 Ι² ἤλθαμη εἰς τῶν ταξιάρ Ι³ χην
καὶ ἔλυτανεύσαμεν Ι⁴ καὶ ἔστω εἰς σημείωσιν (εικ. 4),

Σε άλλο χάραγμα αναφέρεται ίσως το όνομα κάποιου προσκυνητή:

Ι¹ [Θε]οφάνης Ι² ἱερομόναχ(ος)

Τα χαράγματα μαρτυρούν επισκέψεις κοσμικών και κληρικών τον 18^ο αιώνα, στο εξωκκλήσι του Ταξιάρχη. Η πλησιόχωρη θέση του στη Μονή Τιμίου Προδρόμου, η λιτανευτική πομπή και τα εξωμοναστικά κτίσματα (εξωκκλήσια, αποθήκες, γεφύρια, βρύσες) καταγράφονται στη χαλκογραφία με την πανοραμική άποψη της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, τους προστάτες αγίους Τίμιο Πρόδρομο, Ιωάννη τον κτήτορα και την οικογένεια του Σέρβου ηγεμόνα Στέφανου Δουσάν, η οποία έγινε το έτος 1761, στη Βιέννη.

Δρ. Νικόλαος Μ. Μπονόβας,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Σερρών

Βιβλιογραφία

Στρατή 1989, 332· Χριστοφόρος 1904, 3, 10, 63· Κουντιάδης 1976, 7-13· Στράτης 1926, 12· Κατσαρός, Παπαστάθης 1992, 190, αρ. 20· Σαββοπούλου-Κατσίκη 1993-1994, 57-72· Παπαστράτου 1986, II, 498-499, αρ. 535

61. Επιγραφικό χάραγμα στον ναό του Αγίου Νικολάου Ελαιώνα Σερρών

Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται 11 χλμ. βορειοανατολικά από την πόλη των Σερρών, στο κέντρο του οικισμού Ελαιώνα (Ντουτλή), που ιδρύθηκε στον αρχαίο εμπορικό δρόμο από τις Σέρρες προς τη Νικόπολη του Νέστου. Το μνημείο κτίστηκε στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, απλού τετρακίονιου ναού. Χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 12^{ου} αιώνα. Μικρό τμήμα του στρώματος βυζαντινών τοιχογραφιών με μορφές αγίων σώζεται στο διακονικό. Το έτος 1851 κτίστηκε νέος νάρθηκας, όπου σώζεται η επιγραφή:

|¹ Η ΔΕΗCΙC ΤΩΝ |² ΔΟΥΛΟΝ ΣΤΕ |³ ΡΓΙΟΥ ΣΤΟΓΙ |⁴
ΑΝ, 1888

η οποία χρονολογεί το νεότερο στρώμα τοιχογραφιών που εκτείνεται σε όλο τον ναό. Χαράγματα 18^{ου} αιώνα αποκαλύφθηκαν στο αρχικό στρώμα τοιχογραφιών του διακονικού. Διακρίνεται η παράκληση προς όφελος πιστού:

|¹ 1772 |² ιερεάς |³ Έπ' εϋχής έλέους δημήτρον
άμαρτολώ.

Δρ. Νικόλαος Μ. Μπονόβας,
άρχαιολόγος, ΕΦΑ Σερρών

Βιβλιογραφία

Σαμσάρης 2006, 740· Μπακιρτζής, Δαδάκη 1996, 347-348· Κάππας 2009, 355, 389, πίν, V, αρ. 120· Τσιγαρίδας 1971, 54-57· Παπαθεοφάνους-Τσουρή 2016, 152-157.

62.

Χαράγματα στον πύργο του Αγίου Σάββα
της Μονής Χελανδαρίου στο Άγιο Όρος:
έργο ευσεβών προσκυνητών

Στο πλαίσιο των τεκμηριωτικών ερευνών της 10^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (σήμερα ΕΦΑ Χαλκιδικής και Αγίου Όρους), στον πύργο του Αγίου Σάββα της Μονής Χελανδαρίου, εντάχθηκε και η καταγραφή των ακιδογραφημάτων στο παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου, που βρίσκεται στον παραπάνω πύργο.

Ο πύργος του Αγίου Σάββα (εικ. 1) ορθώνεται στο μέσον του ανατολικού τείχους της Μονής και είναι ένα από τα εξέχοντα μνημειακά κτήρια του Αγίου Όρους, καθώς διασώζει αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις από τη μεσοβυζαντινή εποχή (10^{ος}-12^{ος} αι.) ως και την όψιμη τουρκοκρατία. Το μέγιστο ύψος του είναι 27,50 μ. και δεσπόζει στο κτηριακό σύνολο της Μονής, τόσο με τον όγκο του όσο και με την επιβλητική μορφή του. Αποτελείται από έξι ορόφους, από τους οποίους ο τελευταίος περιλαμβάνει το παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου, για το οποίο η υπάρχουσα βιβλιογραφία αναφέρει ως χρόνο ανοικοδομήσεως το 1681/2.

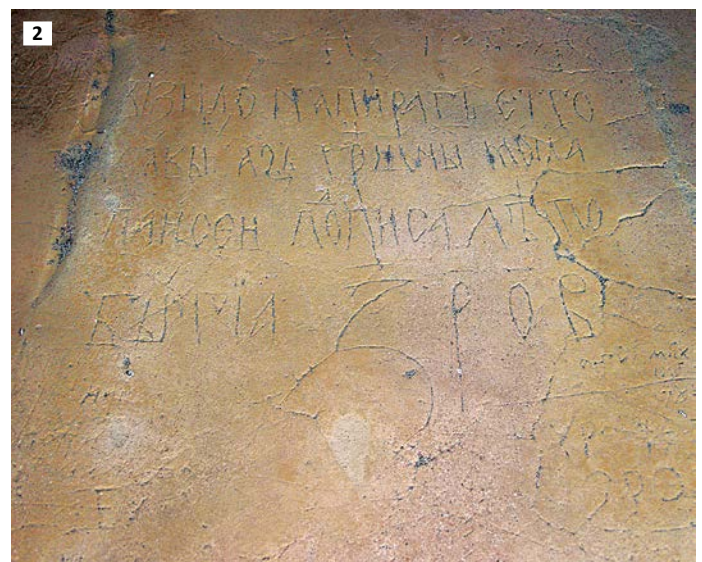
Στο μέσον του στεγασμένου ορόφου των επάλξεων εξέχει η δίρριχτη στέγη του παρεκκλησίου, καλυμμένη με υδραυλικό κονίαμα. Πάνω σε αυτό το κονίαμα υπάρχουν πλήθος ακιδογραφημάτων (εικ. 2), αποτέλεσμα των μεταφυσικών ανησυχιών των ευσεβών προσκυνητών από τα εδάφη της βόρειας βαλκανικής χερσονήσου. Σημειώνουμε ότι χαράγματα υπάρχουν επίσης στους τοίχους και στις πόρτες των δωματίων του ορόφου, όπου και το παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου, καθώς και στις αγιογραφημένες επιφάνειες του νάρθηκα του παρεκκλησίου (εικ. 3).

Μετά τις πρώτες εργασίες στερέωσης-συντήρησης του κονιάματος της στέγης, πάνω στο οποίο είναι χαραγμένες οι εν λόγω επιγραφές, πραγματοποιήθηκε η καταγραφή τους στις 23-24 Απριλίου 1999. Σε πρώτη φάση καταγράφηκαν 103 επιγραφές-χαράγματα, από τα οποία τα 101 με κυριλλική γραφή και τα 2 με ελληνική. Χρονολογικά εκτείνονται από το 1656 έως και τον 20^ο αι.

Τα χαράγματα είναι λακωνικά και αναφέρουν συνήθως το όνομα του προσκυνητή, τον τόπο καταγωγής του και τη χρονολογία της χάραξης (εικ. 4). Η χάραξη των προσωπικών στοιχείων των προσκυνητών επάνω σε τοιχογραφίες, είναι ένα φαινόμενο γνωστό και πολύ συνηθισμένο για τα αγιορειτικά μοναστήρια (Μονές Ξενοφώντος, Ζωγράφου κ.ά.).

Παραθέτω δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα, ένα σε κυριλλικό και ένα σε ελληνικό αλφάβητο:

α) ВЪ зидѡ на пирагъ сѣгѡ савкѡ аз гршнн
монахъ Пαισει подписа лѣто зрѡк.

Μετάφραση: «Στον τοίχο του πύργου του Αγίου Σάββα εγώ ο αμαρτωλός μοναχός Παΐσιος υπέγραψα έτος ζροβ (=1664)» (η μετάφραση είναι του συγγραφέα).

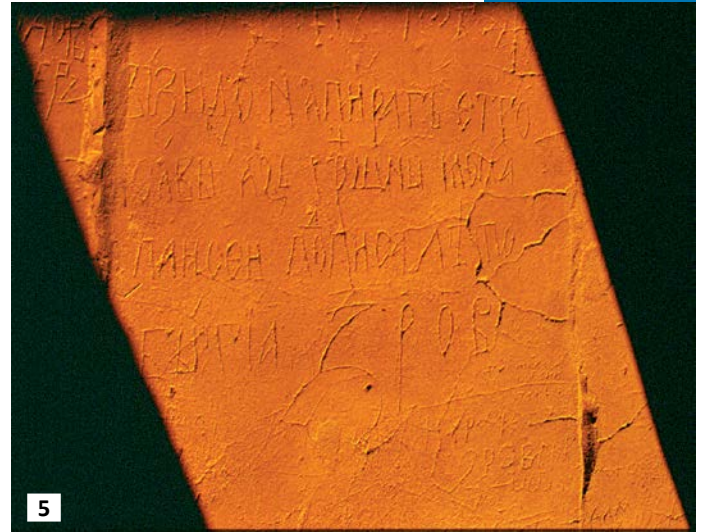
β) Γιαννάκης χριστοδούλου Γερογιάννης λιαριγκοβινός 1881.

Λιαρίγκοβη ή Λιαρίγκοβα είναι το παλαιό όνομα της κωμόπολης Αρναίας Χαλκιδικής.

Νικόλαος Μερτζιμέκης, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

Βιβλιογραφία

Nenadović 1974: 161-163· Σμυρνάκης 1988: 485-492· Theocharidis 1989: 60-63· Nenadović 1998: 168-169· Θεοχαρίδης 1999: 317-325

63.

Χαράγματα στο παρεκκλήσι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Μονής Ζωγράφου στο Άγιο Όρος: ιστορική πηγή γνώσης

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (εικ. 1) αποτελεί ανεξάρτητο παρεκκλήσιο της αθωνικής Μονής Ζωγράφου, το οποίο βρίσκεται εσωτερικά του περιβόλου, βόρεια του καθολικού ναού. Ο ναός ανήκει στον λεγόμενο αγιορείτικο τύπο, είναι, δηλαδή, σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος τετρακίδιος με πλάγιους χορούς.

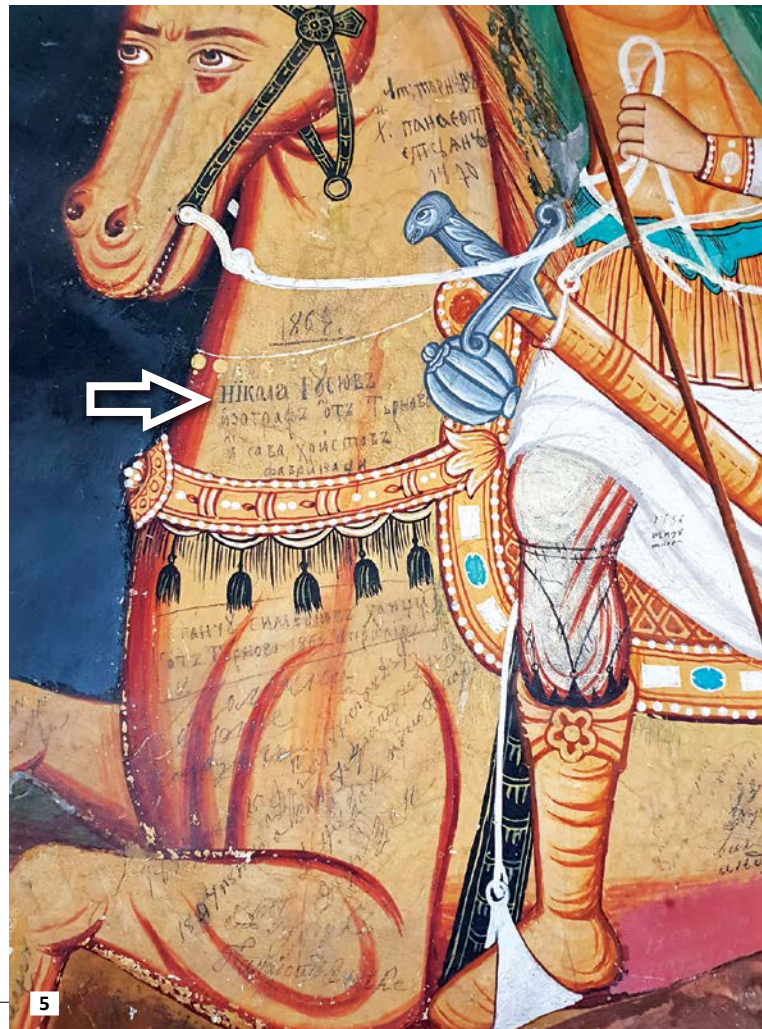
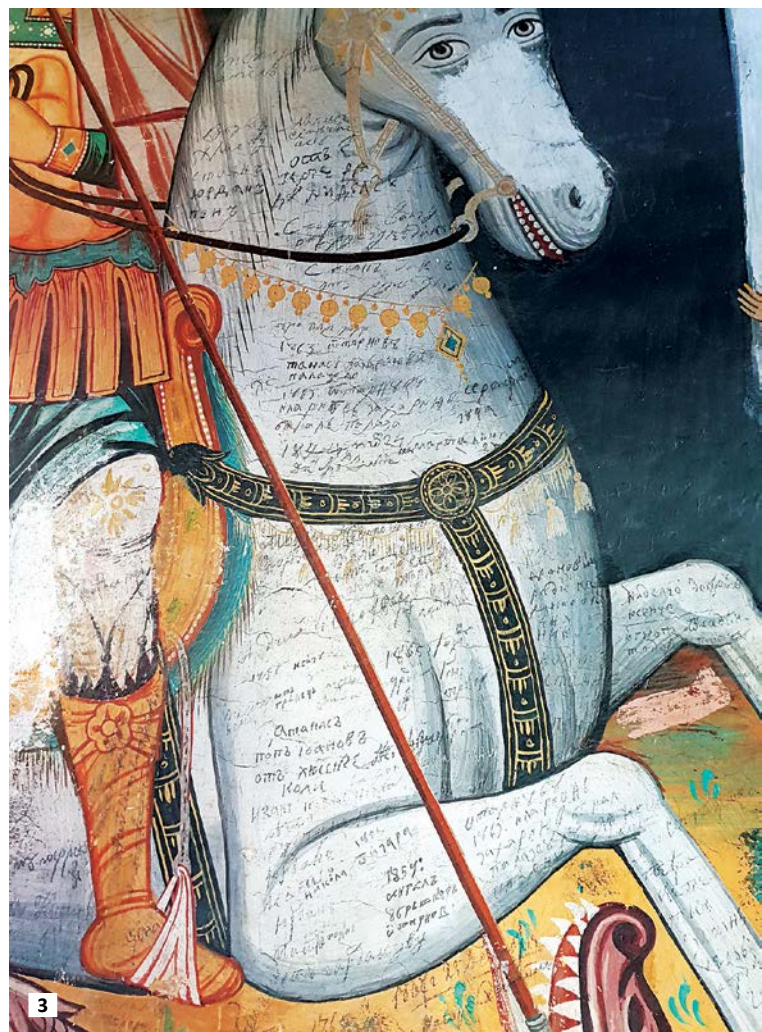
Σύμφωνα με την κυριλλική κτητορική επιγραφή του ναού που βρίσκεται στον νάρθηκα, πάνω από το μαρμάρινο περιθύρωμα της εισόδου, το παρεκκλήσιο κτίστηκε με έξοδα και δαπάνες του Χατζή Βούλτσου, από το Βανσκο της Βουλγαρίας το 1764, ενώ η ελληνική αφιερωματική επιγραφή, που βρίσκεται στο υπέρθυρο του κυρίως ναού, μας πληροφορεί ότι η αγιογράφηση του ολοκληρώθηκε το 1780.

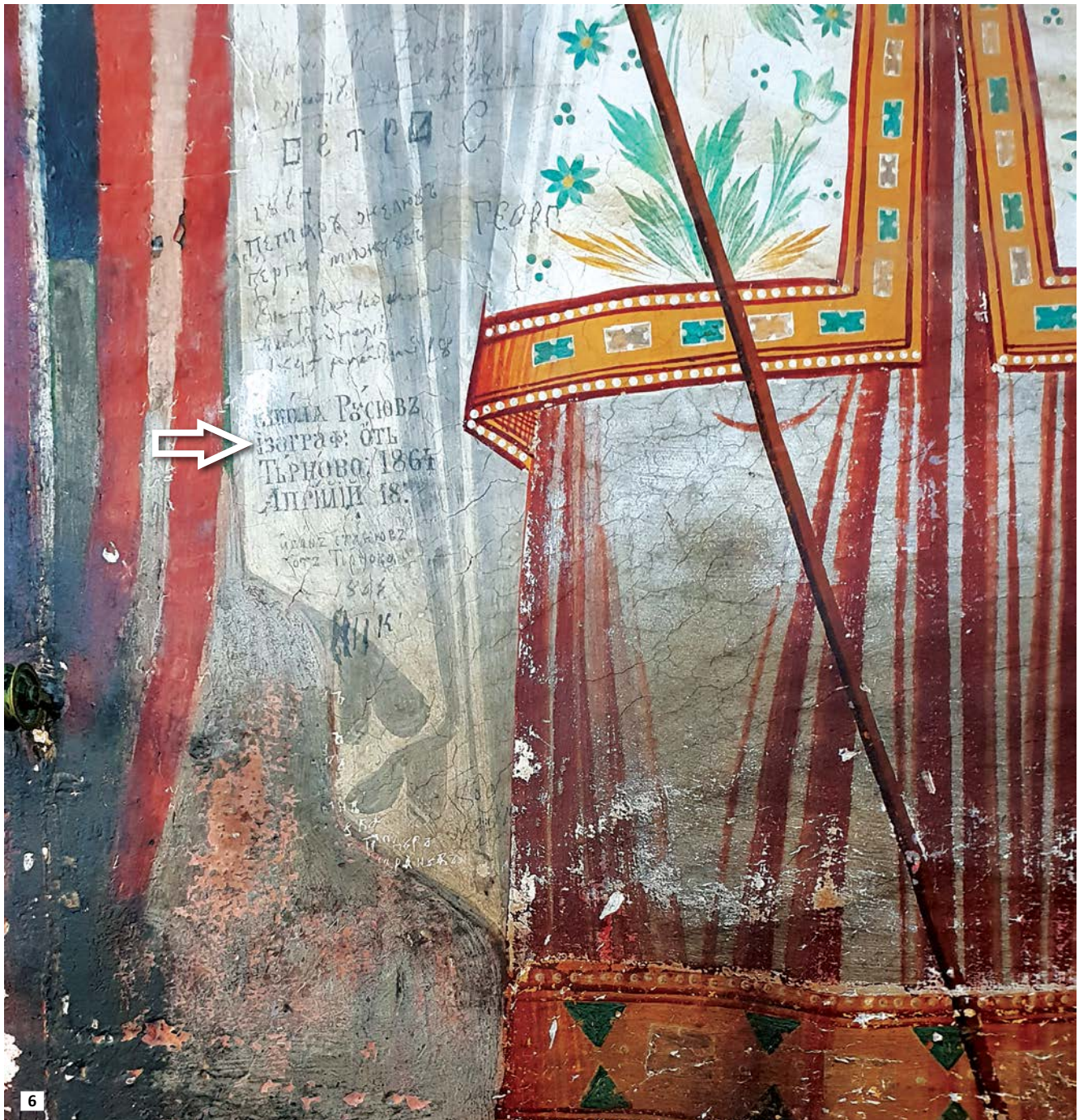
Το παρεκκλήσιο, από τους αρχαιότερους ναούς της μονής, στεγάζει θαυματουργή εικόνα της Παναγίας, γνωστή με την επωνυμία η Θεοτόκος του «Χέροβου», ή του Ακαθίστου ή και η Προαγγελομένη. Η εικόνα, ευρισκόμενη αρχικά σε κελί γέροντα, ο οποίος έψαλλε συνεχόμενα έμπροσθεν αυτής τον Ακάθιστο Ύμνο, παρενέβη με θαυματουργό τρόπο καλώντας τον γέροντα να προειδοποιήσει τους πατέρες της μονής για επικείμενη ληστρική επιδρομή. Η εικόνα της Θεοτόκου, η οποία με θαυματουργό τρόπο προπορεύτηκε της άφιξης του γέροντα στη μονή, κατέχει σήμερα τιμητική θέση στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού.

Σημαντικό στοιχείο στο παρεκκλήσι είναι τα δε-

κάδες χαράγματα σε κυριλλικό αλφάβητο στις αγιογραφημένες επιφάνειες του νάρθηκα (εικ. 2), τα οποία παρέχουν πλούσιες ιστορικές πληροφορίες στον ερευνητή για την παρουσία προσκυνητών από τη βόρεια Βαλκανική (εικ. 3). Αναγραφές ονομάτων, τίτλοι και επαγγέλματα (εικ. 4), που πολλές φορές συνοδεύουν τα ονόματα αυτά, προσευχές και επι-

6

κλήσεις, συμπληρώνουν τα κενά των πηγών για την ιστορία του ναού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το παρακάτω χάραγμα, το περιεχόμενο του οποίου επαναλαμβάνεται σε δυο διαφορετικά σημεία της αιογραφημένης επιφάνειας του νάρθηκα:

НИКОЛА РУСИЮВЪ ИЗОГРАФ: ОУТЪ ТЪРНОВО:
1864 АПРѢЛІЙ 18: (εικ. 5-6).

Μετάφραση: «*Νικόλα Ρουσιούβ Ζωγράφος: από το Τάρνοβο: 18 Απριλίου 1864*» (η μετάφραση είναι του συγγραφέα).

Νικόλαος Μερτζιμέκης, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

Βιβλιογραφία

Kovačev 1942: 120· Božkov - Vasiliev 1981: 129, 136· Σμυρνάκης 1988: 555-562· Enev 1994: 337-346

64.

Ακιδογραφήματα στο Ιμαρέτ Κομοτηνής

Το Ιμαρέτ ιδρύθηκε από τον Γαζί Εβρενός, την περίοδο που ζούσε στην Κομοτηνή (1364/1365 με 1382/1383). Ήταν ένα πτωχοκομείο, το οποίο παρείχε δωρεάν τροφή και στέγη στους ταξιδιώτες. Φιλοξένησε αρκετούς οθωμανούς περιηγητές που το αναφέρουν, ανάμεσά τους και τον Εβλιγιά Τσελεμπί. Η λειτουργία του ήταν αδιάκοπη ως τις αρχές του 20ού αι.

Το κτήριο συνθέτουν τρεις τετράπλευροι τρουλαίοι χώροι, διαταγμένοι παρατακτικά στον άξονα ανατολής-δύσης, με συνεχές το βόρειο μέτωπό τους. Ο κεντρικός χώρος, που είναι ο μεγαλύτερος και φέρει τον ψηλότερο τρούλο, έχει ανοιχτή τη βόρεια πλευρά, ενώ η νότια εξέχει των δύο πλευρικών δωματίων, δίνοντας στο κτήριο σχήμα Ταυ. Από τον κεντρικό χώρο γινόταν η πρόσβαση στα δυο μικρότερα, σχεδόν ίσα πλευρικά δωμάτια. Τα δωμάτια είχαν τζάκι και χρησίμευαν είτε ως χώροι παρασκευής φαγητού είτε ως χώροι φιλοξενίας.

Αρχικά επιχρίσματα του Ιμαρέτ σώζονται στις δύο όψεις ενός μόνο τοίχου, αυτού που χωρίζει το ανατολικό δωμάτιο από τον κεντρικό ημιυπαίθριο χώρο.

Στην εσωτερική όψη του τοίχου, αυτήν που βλέπει στο δωμάτιο και σώζει τη μικρότερη επιφάνεια επιχρίσματος, διακρίνονται τμήματα μιας μεγάλης, σύνθετης παράστασης (εικ. 1-2). Στην αριστερή γωνία εικονίζεται μια οχυρωμένη πόλη, με τρεις πύργους στην κύρια όψη. Στη δεξιά γωνία του τείχους στέκει ένας πολυώροφος πύργος, με δώμα γύρω από τον τελευταίο όροφο και επάλξεις. Στην αριστερή, δύο μικρότεροι πύργοι προφυλάσσουν ανάμεσά τους πύλη με ξύλινα καρφωτά θυρόφυλλα.

Δίπλα στον ψηλότερο πύργο είχε αρχίσει να σχεδιάζεται ένας άλλος, που θα βρισκόταν στην πίσω πλευρά της οχύρωσης, αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Μέσα στην πόλη διακρίνεται μέρος από ένα θολωτό τέμενος με μιναρέ και τέσσερα κυπαρίσσια.

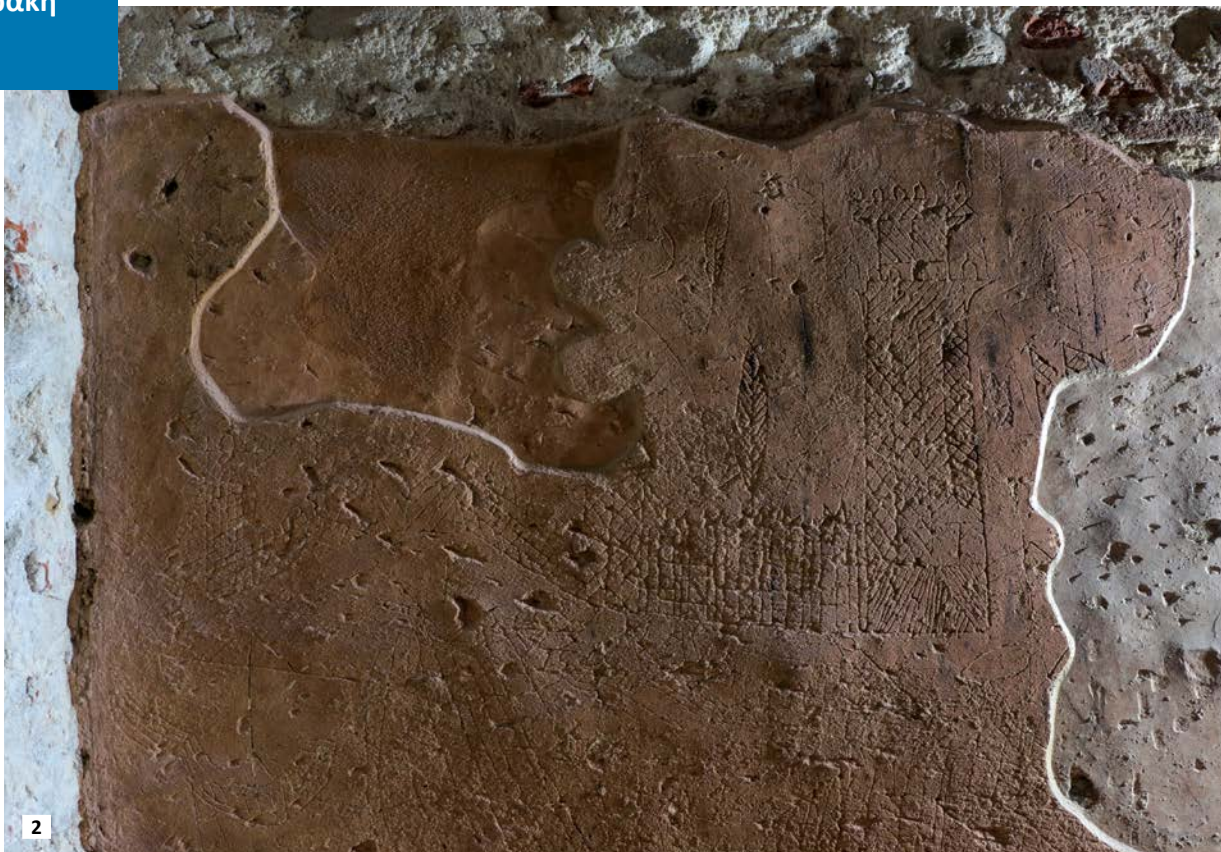
Μπροστά, εκτείνεται θάλασσα, γεμάτη καράβια διαφόρων μεγεθών, άλλα αποδοσμένα σε πρώτο επίπεδο κι άλλα στο βάθος. Διακρίνονται καλά τουλάχιστον πέντε καράβια με πανιά, κάποια και με κουπιά.

Δεξιά της οχυρωμένης πόλης, φαίνεται πως είχε αρχίσει να σχεδιάζεται μια άλλη, από την οποία διακρίνονται πύργοι, δέντρα και δυσσερμήνυτες κατασκευές, ανάμεσά τους και σύντομη οθωμανική επιγραφή.

Η σύνθεση θυμίζει πανόραμα της Κωνσταντινούπολης, κυρίως λόγω του θαλάσσιου μετώπου και του ψηλού γωνιακού πύρ-

2

3

4

γου, που θυμίζει αυτόν του Γαλατά.

Στην άλλη όψη του ίδιου τοίχου, αυτήν που βλέπει προς τον κεντρικό χώρο, το τμήμα επιχρίσματος που σώζεται είναι μεγαλύτερο αλλά επιβαρυνόμενο από πετρελαιοκηλίδα, καθώς στον χώρο αυτό, όπως και στο δυτικό δωμάτιο, λειτούργησε για δεκαετίες μονάδα παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος. Τα σωζόμενα χαράγματα (εικ. 3-6) εδώ έχουν αυτόνομο χαρακτήρα. Κυριαρχούν και πάλι τα πλοία, ένα από τα πιο αγαπημένα θέματα των γκράφιτι διαχρονικά, εντοπίζουμε όμως επίσης τσεκούρια, ένα πνευστό όργανο (κλαρίνο ή ζουρνά), ένα φίδι με ανθρώπινο κεφάλι (Shahmeran), ένα ζώο με κέρατα (μάλλον κατσίκια), δέντρα, πύργους και παπούτσια. Τα σχέδια

είναι εδώ πολύ πυκνότερα, και συχνά χαραγμένα πάνω σε παλιότερα.

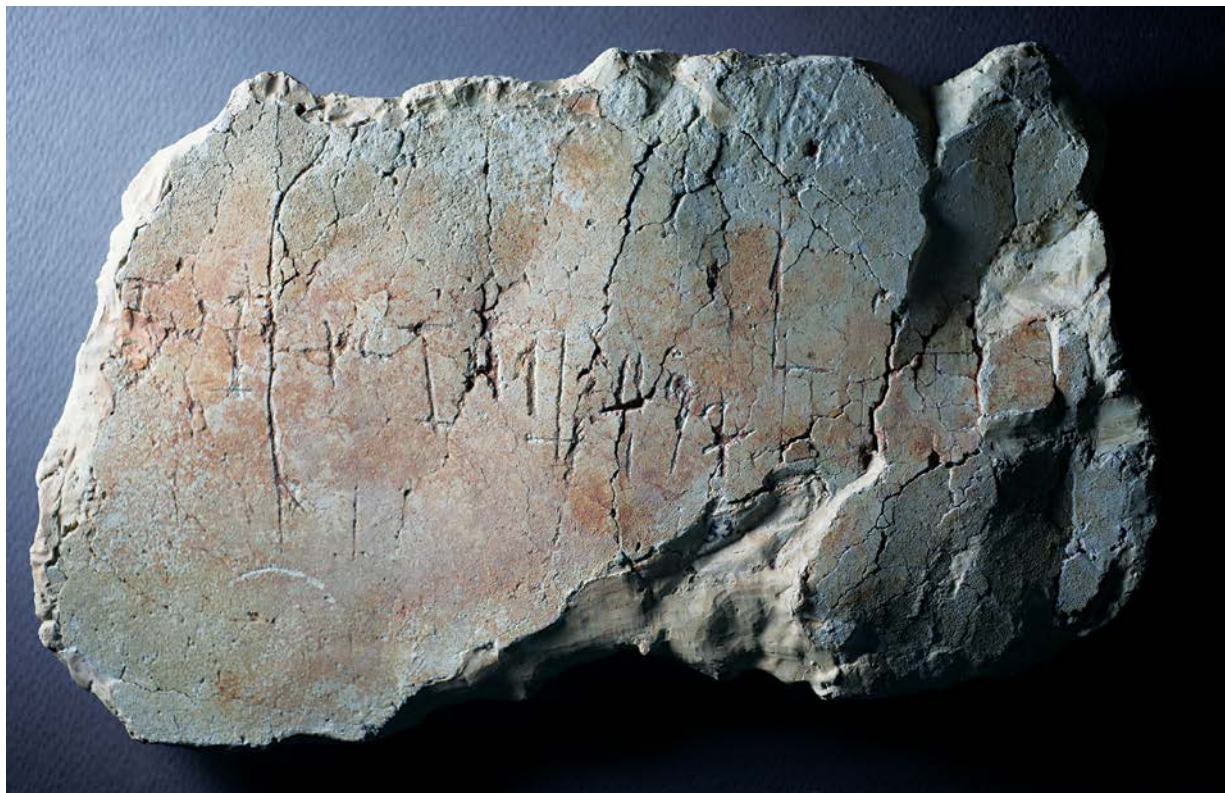
Σοφία Ακριβοπούλου,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Ροδόπης

Βιβλιογραφία

Μπακιρτζής - Ξύδας 1999: 294-295· Δουκατά 2009: 324-326· Lowry 2010: 80-84 (λήμμα *Gümülcine*), 85-90 (λήμμα *Sélanik*)· Μπάζας 2013: 151-170

65. Μινωικά graffiti με Γραμμική Α

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ GRAFFITI: 1500 π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Αγία Τριάδα, Κρήτη. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. ευρ. T52, T53, T54.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΠΑΡΑΓΜΑΤΩΝ: ΥΨΟΣ: 15-16 εκ. T52: πλάτος: 20 εκ., T53: πλάτος: 25 εκ., T54: πλάτος: 18 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο αρχαιολογικός χώρος της Αγίας Τριάδας, ο οποίος πήρε το όνομα από παρακείμενη ομώνυμη εκκλησία, βρίσκεται 60 χλμ. νότια του Ηρακλείου, δίπλα στη Φαιστό. Στις αρχές του 20ού αι. η Ιταλική Αρχαιολογική σχολή αποκάλυψε τη «Βασιλική Έπαυλη», με πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα, όπως λίθινα αγγεία με ανάγλυφη διακόσμηση (θεριστών, πυγμάχων), πήλινες πινακίδες με Γραμμική Β, τη λίθινη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδος, με πλούσιο ζωγραφικό διάκοσμο, και θραύσματα τοιχογραφιών, τα οποία συντηρήθηκαν και αποκάλυψαν θαυμάσιες τοιχογραφίες, όπως αγριόγατους, γυναικείες μορφές, πομπή ιερέων κ.ά.

Τα «Μινωικά Graffiti» εντοπίστηκαν σε τοίχο με κονίαμα, δίπλα σε μια σκάλα του αρχαιολογικού χώρου. Ο Μινωίτης, που έκανε τη χάραξη, πιθανώς καθόταν χαμηλά στη σκάλα. Τα σύμβολα της Γραμμικής Α έχουν χαραχθεί με αιχμηρό εργαλείο. Εξετάζοντας τις κάθετες ακμές των εσοχών, παρατηρείται απώλεια κονιάματος μικρής έκτασης, περιμετρικά σε κάθε σύμβολο. Η ανομοιογένεια στις κάθετες πλευρές των συμβόλων, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εγχάραξη πραγματοποιήθηκε μετά την

ολοκλήρωση της διαδικασίας σταθεροποίησης του ασβεστοκονιάματος. Συνεπώς δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τεχνική Sgraffito, η οποία γίνεται συνήθως σε νωπό κονίαμα ή πηλό, ακολουθώντας ένα συγκεκριμένο σχέδιο. Η κατάσταση διατήρησης των εγχάρακτων συμβόλων δεν είναι πολύ καλή, ενώ διατηρούνται ίχνη κόκκινης χρωστικής, αλλά με ελάχιστη συνοχή / πρόσφυση στο κονίαμα. Το κονίαμα με τα «Μινωικά Graffiti» αφαιρέθηκε από τον τοίχο σε τρία τμήματα, εκ των οποίων το ένα εκτίθεται στην αίθουσα V, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Τα σπαράγματα, μετά την αποκόλλησή τους από την τοιχοποιία, έχουν ενσχυθεί με γύψο στην πίσω πλευρά. Έχουν γίνει προσπάθειες ερμηνείας των συμβόλων, αλλά οι μελετητές δεν έχουν καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα. Τα εγχάρακτα σπαράγματα αποτελούν μοναδική ιστορική μαρτυρία Γραμμικής Α πάνω σε ένα διαφορετικό υλικό, όπως το κονίαμα, καταδεικνύοντας τη διαχρονικότητα της ανθρώπινης συνήθειας γραφής σε δημόσιους χώρους, από το 1500 π.Χ.

Έφη Τσίτσα,
 συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης,
 Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

Βιβλιογραφία

Halbherr 1977: 13-342· Stieglitz 1978: 127-132· Godart-Olivier 1982: 132-133· Younger 2000· Younger 2007: 71-78· Tsitsa 2018: 416

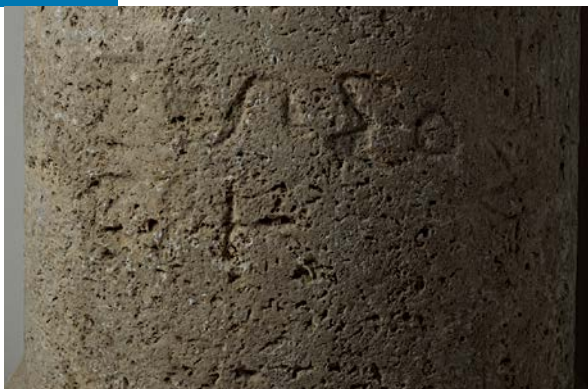

66. Ενεπίγραφος κίονας με ονόματα προσκυνητών

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΙΟΝΑ: 2ος αι π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: αρχαία Πολυρρήνια (ιδιοκ. Δ. Μυλωνάκη-υπόδειξη Γ. Σφακιανάκης), πιθανότατα σε θέση ιερού αφιερωμένου στη θεά Ήρα. Αρχαιολογικό Μουσείο Κισάμου, αρ. ευρ. E33.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 102 εκ., διάμετρος: 35 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

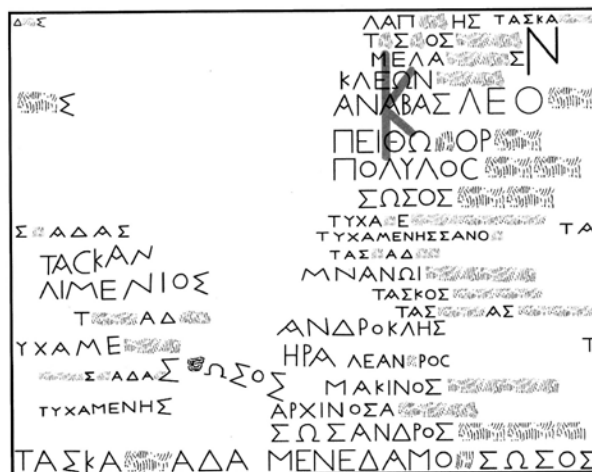
Η αρχαία Πολυρρήνια βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο της Κρήτης και αναπτύσσεται εκτός και, κυρίως, εντός του σύγχρονου ομώνυμου παραδοσιακού οικισμού. Υπήρξε μια από τις σημαντικές πόλεις της Κρήτης κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής.

Η λατρεία της Ήρας επιβεβαιώνεται στην περιοχή από επιγραφικές και νομισματικές μαρτυρίες και προκύπτει από τον στίχο (γραμμή 16) της επιγραφής:

Ήρα
(στην Ήρα).

Ο σπόνδυλος προέρχεται από αρράβδωτο κίονα από γκρι ασβεστόλιθο. Φέρει επιγραφή με ανθρωπωνύμια πιστών στο ιερό της θεάς Ήρας. Τα ονόματα έχουν χαραχθεί στην περίμετρο του κίονα. Η πλειονότητα αυτών συναντώνται στην πρόσθια επιφάνεια. Τα υπόλοιπα, στην πίσω πλευρά του κίονα, εί-

να χαραγμένα πιθανώς σε μεταγενέστερο χρόνο. Τα ονόματα απαντούν, είτε με γράμματα μεγαλύτερου μεγέθους, είτε με μια ελαφρά κλίση, και άλλα πάνω σε ονόματα προγενέστερης χάραξης. Ένα όνομα είναι χαραγμένο με συντετμημένο τρόπο, ενώ αρκετά επαναλαμβάνονται, όπως *Τασκάδας*.

Μαρία Σκόρδου, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Χανίων

Βιβλιογραφία

Martinez Fernandez 2012: 169-171, αρ. 76α-ζ

67.

Λίθινη ενεπίγραφη βάση με ονόματα προσκυνητών

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΒΑΣΗΣ: 2ος-1ος αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: ναός των 99 Αγίων Πατέρων, ακρόπολη Πολυρρήνιας
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 46 εκ., πλάτος: 60 εκ., πάχος: 42,5 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ – ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η ενεπίγραφη βάση ανήκει σε μια σειρά 27 επιγραφών, οι οποίες βρίσκονται εντοιχισμένες στον ναό των 99 Αγίων Πατέρων, κτισμένο στα τέλη του 19ου αι., που συναντάμε ανεβαίνοντας στην ακρόπολη της Πολυρρήνιας. Ιδιαιτερότητα του ναού αποτελεί η δόμηση από αρχαίους λίθους και οι επιγραφές από τιμητικά ψηφίσματα ή ονόματα προσκυνητών, οι οποίες χρονολογούνται από τον 3ο αι. μέχρι και τον 1ο αι. π.Χ. Στη θέση αυτή το 1938, ο Β. Θεοφανείδης έφερε στο φως κατάλοιπα ναού του 4ου αι. π.Χ.

Η συγκεκριμένη βάση είναι εντοιχισμένη στον δυτικό τοίχο της εκκλησίας. Διακοσμείται στο άνω μέρος με κυμάτιο. Η ενεπίγραφη επιφάνεια έχει πολλές φθορές, που μόλις μπορούν να αναγνωρι-

στούν τα γράμματα. Φέρει ονόματα των προσκυνητών, τα οποία χάραζαν για να τιμήσουν τη θεότητα, μεταξύ των οποίων τα ονόματα:

Αρισ[το]μένης, Ναυσιτέλης, Κλήβωλος, Θεάγεος, Τασκαινάδας, Θεαγένεος, Πεισύλος, Τασκάδας, Ποτῖτος, Ἄπουλος, Μελάνω.

Το όνομα *Τασκαινάδας* είναι χαραγμένο, με γράμματα μικρότερα και χαραγμένα αμυδρά, επάνω από το *Θεάγε*. Περιλαμβάνονται ονόματα που εμφανίζονται στην Κρήτη, μόνο στην Πολυρρήνια, αλλά

είναι γνωστά και σε άλλες ελληνικές επιγραφές (*Κλήβωλος*) ή χρησιμοποιούνται συχνά στη Δυτική Κρήτη (*Τυχαμένης*) ή απαντούν μόνο στην Κρήτη (*Μέλανος*).

Μαρία Σκόρδου, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Χανίων

Βιβλιογραφία

de Sanctis 1901: 480, αρ. 9· Guarducci 1939: 257, αρ. 30· Gondicas 1988: 2.25 κ.ε., αρ. 59· Martinez Fernandez 2012: 139-140, αρ. 35α-β

68.

Λίθινη επιγραφή με χαραγμένα ανθρωπωνύμια

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ: 1ος αι. π.Χ.-
1ος αι. μ.Χ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ:

αρχαία Πολυρρήνια, θέση Καππαδόκι (υπόδειξη Β. Μυλωνάκη). Αρχαιολογικό Μουσείο Κισάμου, αρ. ευρ. Ε32.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 68 εκ., πλάτος: 46 εκ.,
πάχος: 15 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ – ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

Η επιγραφή σώζει χαραγμένα κύρια ονόματα κατά ασαφή και ακατάστατο τρόπο, από διάφορα χέρια μεταξύ των οποίων τα ονόματα:

Ανδροκλής, Τάσκος, Σάνος, Αίμιλιανός, Τασκάδας,
Σώσανδρος, Σῶσος, Θόρσος, Αναγόρας, Σῶσος,
Θεόδωρος, Ἄνδρόθεμις, Κλήβωλος.

Η προχειρότητα με την οποία χάραξαν αυτά τα ονόματα, δυσκολεύει την ανάγνωσή τους. Τα ονόματα απαντούν, είτε με χαρακτηρισ μικρότερου μεγέθους, επάνω από άλλα γράμματα, είτε με γράμματα μεγαλύτερου μεγέθους, πάνω σε ονόματα προγενέστερης χάραξης. Ορισμένα ονόματα είναι ελλιπή, σε μορφή αποσπασματική.

Μαρία Σκόρδου, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Χανίων

Βιβλιογραφία

de Sanctis 1901: 484-485, αρ. 19· Guarducci 1939: 260-261, αρ. 37· Gondicas 1988: 2.29, αρ. 76·
Martinez Fernandez 2012: 147-149, αρ. 42α-β

69.

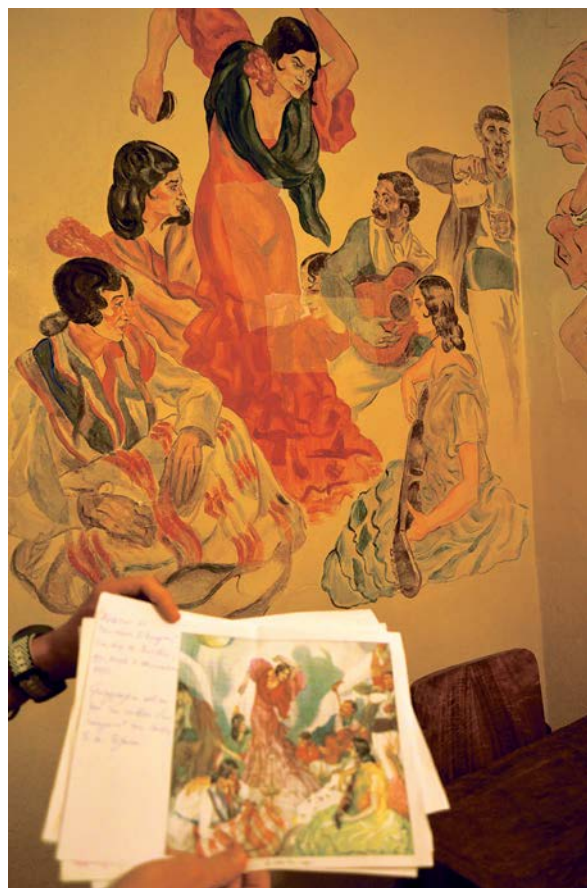
Το δωμάτιο των γερμανικών τοιχογραφιών στην οικία - μουσείο Βενιζέλου

Η δουλειά του ιστορικού είναι να κάνει τον ντετέκτιβ του παρελθόντος και, όπως όλοι οι ντετέκτιβ, χρειάζεται στοιχεία και τύχη. Όταν ξεκίνησα να ερευνώ τις τοιχογραφίες που βρίσκονται στο οικία-μουσείο Ελευθερίου Βενιζέλου στη Χαλέπα Χανίων, είχα ελάχιστα στοιχεία: τις ίδιες τις τοιχογραφίες και μια επιγραφή Α.Δ. 1942, που δηλώνει πως ζωγραφίστηκαν το 1942, όταν το σπίτι ήταν επιταγμένο από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής.

Την έλλειψη στοιχείων βοήθησε η τύχη. Μια απρόσμενη ανακάλυψη σε ένα τεύχος ενός γαλλικού περιοδικού ("Pèlerins et Pénitents D'Espagne", *L'illustration*, Noël) του 1932 μιας εικόνας, ίδιας με μία από τις τοιχογραφίες (εικ.1), οδήγησε στην υπόθεση πως οι στρατιώτες ενδεχομένως ξεφύλλισαν κάποια από τα περιοδικά της βιβλιοθήκης Βενιζέλου και αποτύπωσαν με τον δικό τους τρόπο ό,τι έβλεπαν.

Συνολικά οι παραστάσεις είναι έξι – όλες ζωγραφισμένες με ελαιοχρώματα – και αποτυπώνουν όλες ένα εξιδανικευμένο παρελθόν. Οι καλλιτέχνες, οι οποίοι δεν φαίνεται να επηρεάστηκαν πολύ από την περιρρέουσα πολεμική ατμόσφαιρα, χρησιμοποιώντας ένα αρκετά γκροτέσκο στυλ που παραπέμπει και σε καρικατούρες, παρουσιάζουν παραστάσεις που αφορούν χαρτοπαιξία, χορό, χρήση αλκοόλ και ερωτικά θέματα, κάτι που μας παραπέμπει και στη χρήση του χώρου ως μπαρ των Γερμανών.

Σπύρος Νταουντάκης, ιστορικός,
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών
«Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»

70.

Θραύσμα επιστυλίου από κόκκινο μάρμαρο (rosso antico) με ανάγλυφο διάκοσμο και νεότερα graffiti

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: γύρω στο 1300 π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙ Β1 περίοδος)
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: από τη διακόσμηση της πρόσοψης του Θησαυρού του Ατρέα στις Μυκήνες. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αποθήκη), ΕΑΜ Π 1481.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: σωζόμενο μήκος: 45,5 εκ., σωζόμενο ύψος: 18,1 εκ., σωζόμενο πάχος: 11,7 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Πρόκειται για μεγάλο τμήμα λιθόπλινθου, που σώζει την εξωτερική, την άνω και την κάτω επιφάνεια έδρασης. Συγκολλημένο από δύο μεγάλα τεμάχια με συνολικά τρεις σιδερένιους συνδέσμους στην άνω, στην κάτω και στην πίσω όψη. Βαθύς δακτυλιόσχημος τόρμος στην άνω πλευρά της έδρασης. Διασώζονται στη διακοσμητική επιφάνεια δύο αντίνωτοι ημιρόδακες, παραπληρωματικές ενάλληλες καμπύλες και ένα πλήρες τρίγλυφο. Η μισή επιφάνεια της πίσω όψης είναι προσεκτικά λειασμένη και η άλλη μισή αδρά κομμένη, μια διάκριση που ενδεχομένως να εξυπηρετούσε στην προσαρμογή του λιθόπλινθου στο μέτωπο του μνημείου.

Σε έξι πέταλα του αριστερού ημιρόδακα διασώζονται graffiti με πρώτα ονόματα σε μικρογράμματη γραφή και παραπληρωματικά αστεροειδή μοτίβα στην άκρη. Η χάραξη είναι ελαφρά και έχει γίνει με αιχμηρό μεταλλικό αντικείμενο. Διακρίνονται τα ονόματα κατά σειρά:

Ελένη
 Μαρία (?)
 αναστασ...
 Μαριγώ
 αδρηανο (?)
 παναγιώτη

Σε κεντρικό πέταλο του διπλανού ημιρόδακα η επιγραφή:

παπαν...

Μέσα στις ενάλληλες καμπύλες του ενός παραπληρωματικού κοσμήματος αναγράφεται:

1758
 ήρθα
 εγο ω παπα

Πυκνά τεμνόμενα ελαφρά χαράματα στην επιφάνεια του τριγλύφου περνούν πάνω από graffiti, που μοιράζεται σε τρεις σειρές και αναγράφει με διαφορετικό γραφικό χαρακτήρα:

1797
 χ α χ χ
 ω π

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το επιστύλιο κατέγραψε και δημοσίευσε πρώτος ο Gell το 1805, αναφέροντας πως το είδε σε ένα ερειπωμένο εκκλησάκι κοντά στο χωριό των Μυκηνών. Ο Gell δεν σχολίασε τα χαραγμάτα, τα οποία φαίνεται πως πρόσεξε πρώτος ο Παναγιώτης Σταματάκης, τον Ιανουάριο του 1878. Ο Σταματάκης απέσπασε το λίθινο θραύσμα από το ναΐδριο του Αγίου Γεωργίου και το έφερε στην Αθήνα, μαζί με τα ευρήματα της ανασκαφής του στον Θησαυρό του Ατρέα.

Το επιστύλιο φαίνεται πως περισυνελέγη από τον ιερέα της περιοχής το 1758, με την άφιξή του στην τοπική ενορία. Το χάραγμα *παπαν* θα μπορούσε να είναι η συντομογραφία του ονόματός του. Η αναγραφή των υπόλοιπων ονομάτων στα πέταλα του αριστέρου ημιρόδακα και η εκ των υστέρων χάραξη σταυρού πάνω στο όνομα *αναστας* (εικ. 3, 4) θυμίζει τη συνήθεια της αναγραφής σε εικονίσματα, των ονομάτων των παιδιών μιας οικογένειας με τη σειρά γέννησης και τη σημείωση του έτους θανάτου εκ των υστέρων.

Η χάραξη της δεύτερης χρονολογίας και τα αιγιματικά σύμβολα στο τρίγυφο έχουν γίνει από διαφορετικό χέρι.

Κώστας Πασχαλίδης,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

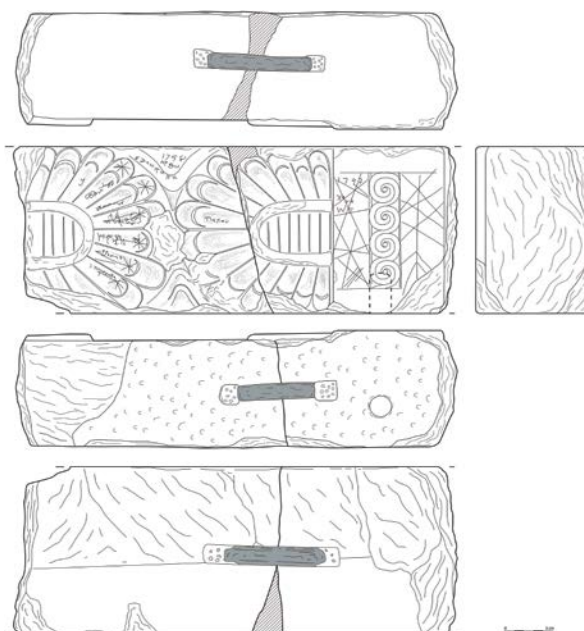
Βιβλιογραφία

Για το επιστύλιο και τα graffiti: Πασχαλίδης-Κοντάκη 2019: 102-131, 382-383

Για το επιστύλιο χωρίς τα graffiti:

Gell 1810: 28, 183, εικ. 6· Perrot - Chipiez

1894, τ. 2: 66, εικ. 273· Warren 2014: 237-246

71.

Τμήμα αρχαίας κεραμίδας με μεταγενέστερο χάραγμα φτερωτής μορφής

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΟΣ: 7ος- 9ος αι.(;) ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Τίρυνθα, Κάτω Ακρόπολη, βόρειο τμήμα, συστηματική ανασκαφική έρευνα Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας, αρ. ευρ. 398.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΕΡΑΜΙΔΑΣ: 27,5x20,5x4,4 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Στη μία επιφάνεια της κεραμίδας έχει χαραχτεί, με συνοπτικό και αδέξιο ύφος, ολόσωμη μετωπική φτερωτή μορφή που πιθανώς κρατά σπαθί με υψωμένο το δεξί της χέρι. Τα φτερά αποδίδονται με επάλληλες καμπυλωτές γραμμές και τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά με απλές γραμμές (κάθετη για τη μύτη, κοφτή οριζόντια για το στόμα, μικρό τρίγωνο για τα γένια), ενώ έμφαση δίνεται στα μάτια.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η παράσταση διακρίνεται αμυδρά, λόγω της αβαθούς και λεπτής της χάραξης. Δεδομένου ότι η μορφή είναι φτερωτή, αποδίδει άγγελο, ίσως αρχάγγελο λόγω του σπαθιού. Παρότι η χάραξη είναι απλοϊκή, χαρακτηρίζεται από την αμεσότητα των εκφραστικών της μέσων. Πρόκειται για εξαιρετικά ενδιαφέρον και σπάνιο εύρημα, δηλωτικό της ευλάβειας ενός χριστιανού ή μιας χριστιανής, που θα κατοικούσε ή θα πέρασε από την περιοχή. Η παράσταση, βάσει άλλων ευρημάτων, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 7ο-9ο αι. Ομοιότητες ως προς τον τρόπο απόδοσης της μορφής παρατηρούνται σε εγχάρακτη απεικόνιση του Χριστού σε λίθινη πλάκα από την Ελεύθερα της Κρήτης, η οποία χρονολογείται στον 7ο αι.

Αναστασία Βασιλείου,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αργολίδας

Βιβλιογραφία

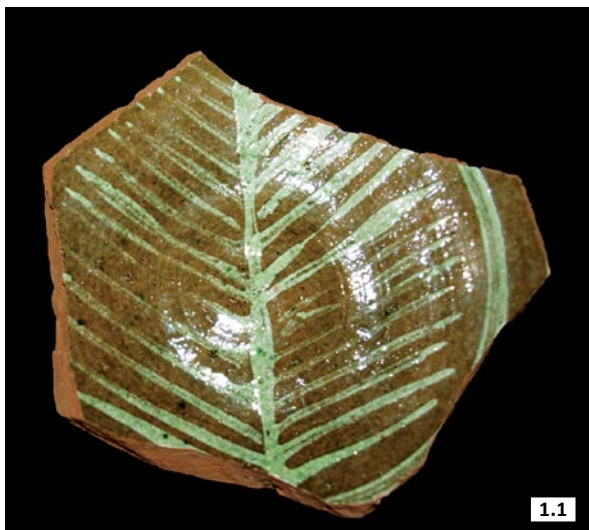
Σταμπολίδης 2004: 187 αρ. 88 (Π. Θέμελης)·
Magan 2008: 83-84, εικ. 79-80· Αθανασούλης -
Βασιλείου 2016: 217, αρ. 348 (Α. Βασιλείου)

72.

Χαράγματα στη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική της Αργολίδας

Στη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική της Αργολίδας χαράγματα εντοπίζονται κατ' εξοχήν στο εσωτερικό της βάσης των ανοιχτών αγγείων, ενίοτε και στην εξωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων τους, σε

αντίθεση με τις επιγραφές που καταλαμβάνουν την εσωτερική (κύρια) επιφάνεια των ανοιχτών αγγείων. Στην πλειονότητά τους φαίνεται ότι είχαν χαραχτεί από τους χρήστες τους, όχι κατ' ανάγκην τους αρ-

1.1

1.2

χικούς, και γι' αυτό συνήθως χαρακτηρίζονται από προχειρότητα.

Στο έως τώρα καταγεγραμμένο υλικό της Αργολίδας, τα χαράγματα δεν αριθμούν πολλά παραδείγματα, σίγουρα όμως είναι πολύ περισσότερα από τις επιγραφές. Στην πλειονότητά τους έχουν εντοπιστεί σε κεραμικά του 12ου-13ου αι., σε κατηγορίες όπως

Θ Ε Η Η

2.1

2.2

η γραπτή με λευκό επίχρισμα (Slip Painted Ware / Light on Dark) (εικ. 1-2), η λεπτεγχάρκτη (Fine Sgraffito Ware) (εικ. 3) και η επιτεδόγλυφη κεραμική (Champlevé Ware) (εικ. 4). Δεν λείπουν βέβαια και οι περιπτώσεις οψιμότερων δειγμάτων, ιδίως στην ύστερη εγχάρκτη κεραμική (Late Sgraffito Ware).

Γενικά, η εύρεση χαραγμάτων σε εφυσωμένα κεραμικά που φέρουν διακοσμήσεις δεν προκαλεί εντύπωση, γιατί το συγκεκριμένο είδος κεραμικής, ιδίως ως τα τέλη του 12ου - αρχές του 13ου αι., αποτελούσε ένα περιζήτητο απόκτημα, το οποίο, ακόμα και όταν είχε αχρηστευτεί η αρχική του χρήση, συνέχιζε να έχει αξία ως προσωπικό συλλεκτικό αντικείμενο.

2.3

Ως προς το θεματολόγιο των χαραγμάτων, συχνά απαντά το σύμβολο του σταυρού (εικ. 4) και τα μεμονωμένα γράμματα (Χ, Λ κ.ά.) (εικ. 3). Σε δύο αγγεία που χρονολογούνται στα μέσα – γ' τέταρτο του 12ου αι. και ανήκουν στη γραπτή με λευκό επίχρισμα κεραμική, έχουν χαραχτεί περισσότερα γράμματα:

ΔΘNH[;] (εικ. 1)

ΧΡ/ΝΝ[;] (εικ. 2).

Δεν αποκλείεται τα συγκεκριμένα γράμματα να αντιστοιχούν σε αριθμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους ενδέχεται να είχαν μαγικό συμβολισμό.

Αναστασία Βασιλείου,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αργολίδας

Βιβλιογραφία

Aanavi 1968: 356· Verreth - Goldfus 1999: 151-152· Βασιλείου 2021: τ. Ι, 210-211

73.

Βάση βυζαντινού εφυαλωμένου αγγείου με εγχάρακτη «επιγραφή»

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΓΕΙΟΥ: α΄ μισό 13ου αι.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Άργος, σωστική ανασκαφική έρευνα της 5ης ΕΒΑ στο οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη. Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. [δεν έχει αρ. ευρ.]
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μέγιστο σωζόμενο ύψος: 3,3 εκ., διάμετρος βάσης: 5,5 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Τμήμα βάσης και σώματος ανοιχτού εφυαλωμένου αγγείου με αποσπασματικά σωζόμενη παράσταση ζώου στην εσωτερική του επιφάνεια, αποδοσμένη με την επιπεδόγλυφη τεχνική (Champlévé Ware). Παριστάνεται μακρύλαιμο ζώο (ίσως άλογο), στραμμένο προς τα δεξιά. Ο κάμπος ποικίλλεται με γραμμικά και φυτικά μοτίβα, ενώ το σώμα του ζώου φέρει στο κέντρο πράσινη υαλώδη κηλίδα. Επάνω στο σώμα του έχουν χαραχτεί σύμβολα, καθώς και πεζά και κεφαλαία γράμματα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τα συγκεκριμένα γράμματα και σύμβολα δεν φαίνεται να συνιστούν επιγραφή. Σε δύο αγγεία της Αρχαίας Αγοράς Αθηνών (μία κούπα και ένα κλειστό αγγείο), που χρονολογούνται στην εποχή της τουρκοκρατίας, εικονίζεται πτηνό και δίπλα του ή από πάνω του έχουν χαραχτεί γράμματα και σύμβολα. Οι μελετητές τους εικάζουν ότι αποδίδουν την ακατάληπτη γλώσσα των πτηνών. Από την άλλη πλευρά, δεν αποκλείεται τα συγκεκριμένα γράμματα και σύμβολα να έχουν μαγικό συμβολισμό (voces

magicae) ή να πρόκειται για κάποιου είδους ξόρκι. Επιγραφές μαγικού περιεχομένου (ξόρκια ή κατάρες) μας είναι γνωστές από την πρωτοβυζαντινή κεραμική.

Αναστασία Βασιλείου,
 αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αργολίδας

Βιβλιογραφία

Lamberton-Rotroff 1985: 27, εικ. 53-54· Verreth - Goldfus 1999: 150-152· Onur - Papagiannaki 2008: 147-160· Foskolou 2014: 334-336· Βασιλείου 2021, τ. II : 237, αρ. 712

74.

Βάση βυζαντινού εφυαλωμένου αγγείου με εγχάρακτη σκωπτική επιγραφή

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΓΕΙΟΥ: 13ος αι.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Άργος, σωστική ανασκαφική έρευνα της 5ης ΕΒΑ στο οικόπεδο Σελλή. Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. [δεν έχει αρ. ευρ.]
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μέγιστο σωζόμενο ύψος: 2,3 εκ., διάμετρος βάσης: 9 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Τμήμα βάσης και σώματος ανοιχτού εφυαλωμένου αγγείου (πιθανώς πινακίου), με αποσπασματικά σωζόμενη εικονιστική παράσταση στην εσωτερική του επιφάνεια, αποδοσμένη με αδρή χάραξη και σποραδικές καστανές κηλίδες (Incised / Coloured Sgraffito Ware). Εικονίζεται ανθρώπινη μορφή, ίσως γυναικεία, από την οποία σώζεται μόνο το κεφάλι, που είναι στραμμένο προς τα αριστερά, με αδιάγνωστο αντικείμενο μπροστά της (ίσως φαλλό). Πάνω

από τη μορφή υπάρχει μικρογράμματη εγχάρκτη επιγραφή σκωπτικού χαρακτήρα, από την οποία διαβάζονται τα εξής:

... μεν κωμεν... / ψωλη / ...πα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η Α. Οικονόμου-Laniado, που δημοσίευσε το εύρημα, δεν αποκλείει η παράσταση να συνδέεται με την αποκοπή του ανδρικού μορίου, που αποτελούσε ποιμή για το αδίκημα της κτηνοβασίας.

Οι σκωπτικές επιγραφές δεν ήταν άγνωστες στη βυζαντινή εφυσωμένη κεραμική, αλλά αριθμούσαν ελάχιστα, γνωστά τουλάχιστον, παραδείγματα. Η πιο γνωστή επιγραφή προέρχεται από γραπτό πολύχρωμο πινάκιο από λευκό πηλό, που έχει βρεθεί στην Αρχαία Κόρινθο, με ανδρική μορφή αποδοσμένη μετωπικά και με τα χέρια υψωμένα σαν να δέεται, όπου εκατέρωθεν της υπάρχει η γραπτή επιγραφή:

«Πολά τὰ ἔτη τὸν κ[ε]ρατάδ[ω]ν».

Λόγω της σπανιότητας και της ακραίας θεματικής τους, τα συγκεκριμένα αγγεία είναι πιθανό να αποτελούσαν ειδικές παραγγελίες.

Αναστασία Βασιλείου,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αργολίδας

Βιβλιογραφία

Morgan 1942, 68, 211 αρ. 369, πίν. XVlb, XVII c· Οικονομου-Laniado 1998, 259-260· Βασιλείου 2021, τ. II, 219, αρ. 652

75.

Graffiti σε δύο πήλινα αγγεία από το ιερό του Απόλλωνος Τυρίτα στην Κυνουρία

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: α) τέλη βου αι. π.Χ.,
β) α' μισό του 5ου αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Ιερό
Απόλλωνος Τυρίτα. Αρχαιολογικό Μουσείο
Άστρους. [δεν έχει αρ. ευρ.]
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: α) διάμετρος χείλους: 16 εκ.,
β) διάμετρος χείλους: 9 εκ., ύψος: 8 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

α) Μελαμβαφής λακωνική κύλικα με στιλπνό γάνωμα, από την οποία σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του σώματος. Αποτελείται από επτά επί μέρους θραύσματα. Από τη φωτογραφία λείπει το έβδομο μικρό θραύσμα, το οποίο έφερε τη συλλαβή ΝΙ, από τη λέξη *Ἀπόλωνι*, το οποίο δεν έγινε εφικτό να εντοπιστεί για τη φωτογράφιση. Η επιγραφή είναι χαραγμένη στην εσωτερική επιφάνεια του αγγείου περιμετρικά κάτω από το χείλος:

Γ]ειτονίδας ανέθεκε τῷ Ἀπόλωνι παρ' Δοριέος δόρον.

β) Μελαμβαφής λακωνική πρόχους, από την οποία λείπει το μεγαλύτερο τμήμα όπως ταινιωτής λαβής. Η επιγραφή είναι χαραγμένη στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος όπως πρόχου:

Πόλις.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τα αγγεία βρέθηκαν στο ιερό του Απόλλωνος Τυρίτα, το οποίο βρίσκεται στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία Μελάνων, μεταξύ των χωριών Τυρός και Μέλινα της Κυνουρίας. Το ιερό άκμασε στην αρχαϊκή περίοδο. Ερευνήθηκε ανασκαφικά από τον Κ. Ρωμαίο το 1911. Το πρώτο όνομα στο graffiti της κύλικας έχει διαβαστεί και ως *[Εύ]γειτονίδας* και αλλού ως *Πειτονίδας*. Τα σωζόμενα στοιχεία συνηγορούν στο ότι το

πρώτο γράμμα είναι πιθανότερα το Γ. Πρόκειται για αναθηματική επιγραφή που δηλώνει τον Γειτονίδα ως αναθέτη στον Απόλλωνα της κύλικας, που του είχε χαρίσει ο Δωριεύς. Επίσης, το όνομα Πόλις στην πρόχου, προφανώς δηλώνει το όνομα του αναθέτη.

Τα αναγραφόμενα ονόματα και στα δύο αγγεία πρέπει να ανήκουν σε Λάκωνες. Σε αυτό συνηγορούν α) ότι τα παραπάνω ονόματα απαντούν στη λακωνική, β) ότι στη χρονική περίοδο, στην οποία χρονολογούνται τα αγγεία, η περιοχή του ιερού του Τυρίτα ανήκε στην επικράτεια της Σπάρτης και γ) τα παραπάνω αγγεία, και τα περισσότερα αναθήματα που βρέθηκαν στην ανασκαφή του ιερού, προέρχονται από λακωνικά εργαστήρια.

Παναγιώτης Φάκλαρης, καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας

Βιβλιογραφία

Ρωμαίος 1911: 266-269, εικ. 8· Φάκλαρης 1990: 175, εικ. 77α, 77γ· IG V.1: 1521,1522· Stibbe 1996: 241-246, εικ. 129-130

76.

Graffito σε πήλινο σκύφο από το Ξεροκάμπι Κυνουρίας

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: αρχές 4ου αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: επιφανειακό εύρημα από το Ξεροκάμπι Κυνουρίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, χωρίς αριθμό ευρετηρίου.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 3x4,5 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Τμήμα μελαμβαφούς σκύφου επαρχιακού εργαστηρίου. Στην εξωτερική του επιφάνεια υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή με το όνομα:

[Ἔ]ριφος

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο σκύφος με το graffito βρέθηκε το 1970 σε επιφανειακή μου έρευνα στη θέση Λεπίδα Αγίου Ιωάννου, στο Ξεροκάμπι. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις (τμήμα από μαρμάρινο περιρραντήριο, τέσσερα θραύσματα μελαμβαφών αγγείων με graffiti, τμήματα αττικού ερυθρόμορφου κωδωνόσχημου κρατήρα κ.ά.) οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο σκύφος ήταν ανάθημα

σε κάποιο άγνωστο ιερό που υπήρχε στη Λεπίδα.

Παναγιώτης Φάκλαρης,
καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας

Βιβλιογραφία

Φάκλαρης 1985: 138, εικ. 106· Φάκλαρης 1990: 118, σχ. 65,5

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΝΑΓΛΥΦΟΥ:

α' μισό 4ου αι. π.Χ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: πιθανότατα από τη Λουκού Κυουρίας. Το έργο φυλασσόταν στη Μονή Λουκούς. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1402.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 51 εκ., πλάτος: 75 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Αναθηματικό, ναόσχημο ανάγλυφο με παράσταση του Ασκληπιού και της οικογένειάς του, στους οποίους προσέρχεται οικογένεια σεβιζόντων λατρευτών. Στο επιστύλιο, η επιγραφή:

ΔΩΡΕΙ Ι. ΜΟΝΗ ΛΟΥΚΟΥ 1872

τεκμηριώνει ότι το γλυπτό παραχωρήθηκε στο Μουσείο από τη Μονή Λουκούς το 1872.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στη Μονή της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Λουκού φυλάσσονταν στις αρχές του 19^{ου} αι. πληθώρα γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών, προερχόμενων από τη γύρω περιοχή και τον χώρο της παρακείμενης έπαυλης του Ηρώδη του Αττικού. Ο διοικητής Αγίου

Πέτρου και Πραστού, Μάρκος Δαμιράλις, μεσολάβησε στον ηγούμενο της Μονής για να μεταφερθούν αρκετά από τα γλυπτά αυτά στο Εθνικό Μουσείο στην Αίγινα τον Απρίλιο του 1831. Ζήτησε μάλιστα τη δημοσίευση της δωρεάς στη *Γενική Εφημερίδα*.

Το συγκεκριμένο ανάγλυφο δωρήθηκε στο Μουσείο 40 χρόνια αργότερα, όπως δηλώνει η επιγραφή που χαραχθηκε στο επιστύλιο του αναγλύφου με σκοπό να εξάρει την αξία της παραχώρησης και, πιθανότατα, να εξασφαλίσει ότι το όνομα του δωρητή θα μείνει ανεξίτηλο σε έναν μονιμότερο φορέα.

Δρ. Χρυσάνθη Τσούλη,
αρχαιολόγος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Βιβλιογραφία

Καλτσάς 2001: 210, αρ. 428· Leventi 2003: 71, 138-139, αρ. R 24

Για τις αρχαιότητες της Μονής Λουκούς και την παραχώρησή τους:

Φάκλαρης 1981: 140 κ.εξ· Ντατσούλη-Σταυρίδη 1993· Πετράκος 2015: 225-233· Καλεσοπούλου 2019: 321-322

78.

Χάραγμα σε ελληνοιστικών χρόνων άγαλμα εφήβου από το Ελληνικό Άστρους

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΑΛΜΑΤΟΣ:

τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: βρέθηκε στα τέλη του 19ου αι. στο ιερό του Πολεμοκράτη, στην Εύα Κυνουρίας (Ελληνικό Άστρους). Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. ευρ. 39.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: το άγαλμα έχει σωζόμενο ύψος 47,5 εκ. Βασισμένοι στο ύψος της κεφαλής του αγάλματος (12 εκ.), το οποίο αναφέρει ο Α. Furtwängler, το πλήρες ύψος του θα ήταν 84 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η επιγραφή χαραχτηκε στον κορμό ενός μαρμάρινου αγάλματος εφήβου:

Ἰωάννης Φ. Ροζολής.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το άγαλμα είναι κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο. Λείπουν η κεφαλή, τα χέρια και τα πόδια, ο δε κορμός είχε σπάσει στο μέσον και έχει συγκολληθεί. Το έργο είχε τοποθετηθεί έξω από την είσοδο της κατοικίας του Ροζολή, η οποία έχει κτισθεί πάνω στον ναό του Πολεμοκράτη.

Παναγιώτης Φάκλαρης,
καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας

Βιβλιογραφία

Φάκλαρης 1990: 187-188, πίν. 95β

79.

Ρωμαϊκή σαρκοφάγος με χάραγμα ονομάτων νεότερων χρόνων

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥ:

ρωμαϊκοί χρόνοι (μέσα 2ου αι. μ.Χ.)
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: βρέθηκε στο πηγάδι της κεντρικής πλατείας του οικισμού Αλέα Τηγέας (πρ. Πιαλί), Ν. Αρκαδίας. Αρχαιολογικό Μουσείο Τηγέας, αρ. ευρ. AMT 3445α.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μήκος: 217 εκ., πλάτος: 90,5 εκ., ύψος: 84 εκ., πάχος: 15 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μαρμάρινη θήκη σαρκοφάγου (αττικού τύπου), θραυσμένη και συγκολλημένη. Εσωτερικά, φέρει σε όλες τις όψεις της από έναν εγχαραγμένο σταυρό (5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.). Στη μια μακρά εξωτερική επιφάνειά της υπάρχει πληθώρα χαραγμάτων, κυρίως στη μορφή ελληνικών κεφαλαίων γραμμάτων.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πολύ καιρό μετά την αρχική της χρήση ως τάφος των

ρωμαϊκών και των πρωτοβυζαντινών χρόνων, η μαρμάρινη σαρκοφάγος δέχτηκε πολλαπλά χαραγμάτα στη μορφή τριών ελληνικών γραμμάτων, τα οποία εκφράζουν το βαφτιστικό όνομα, το πατρώνυμο και το επώνυμο ενός προσώπου π.χ.

ΑΚΑ, ΝΔΠ, ΤΙΒ, ΒΓΓ, κ.ά.

Η σύντηξη αυτή συναντάται ευρέως τον 19^ο και κυρίως τον 20^ο αι., συνήθως ως ένδειξη ιδιοκτησίας ή απλής παρουσίας. Στην περίπτωση της σαρκοφάγου, η οποία είχε εναποτεθεί σε κεντρικό σημείο του χωριού Αλέα, δίπλα σε πηγάδι και εκκλησία, τα αρχικά θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως «υπογραφές» προσκυνητών ή περαστικών. Ως προς τη χρονολόγη-

ση των χαραγμάτων, χαρακτηριστική είναι η μοναδική σωζόμενη χρονολογία, το έτος 1949.

Susanne Metaxas, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αρκαδίας

Βιβλιογραφία

Για τη σαρκοφάγο:

Ορλάνδος 1973: 83-87, 168, εικ. 117·

Karapanagiotou 2009: 240-241, εικ. 1

Για τρία αρχικά σε επιγραφή κρήνης του 19ου αι.:

Πετρονώτης 2019: 39, εικ. 30 («Μεγάλη Βρύση» στη Βυτίνα, Ν. Αρκαδίας)

Για τρία αρχικά σε σιφνέικο αγγείο του 1943:

Korré-Zwγράφου 2003: 57, εικ. 44γ

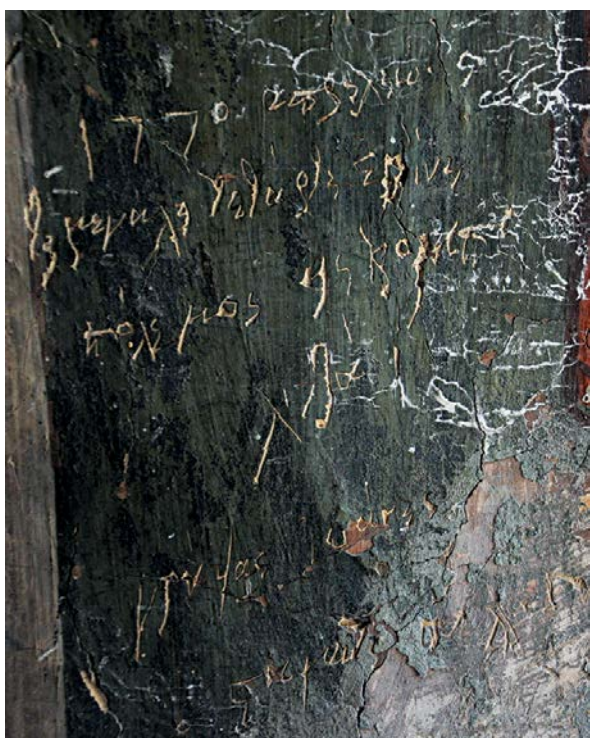
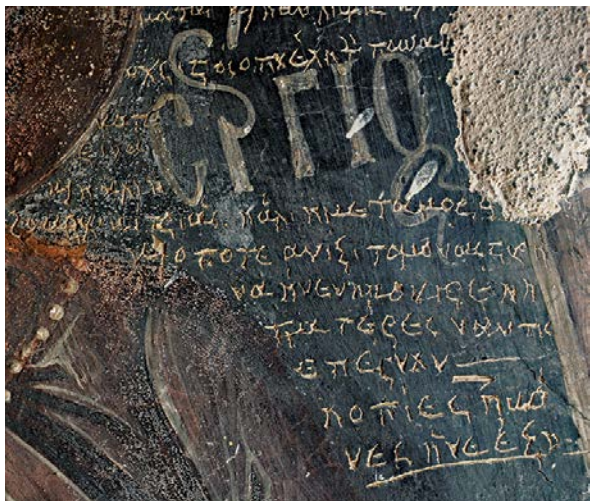

80.

Τρία graffiti στη Μονή Αγίας Τριάδος
Κυνουρίας

1725. Δεκεμβρίου 28./Οι εὐσεβάσιμες και ἱερές /εἰκόνες τῆς ζωαρχικῆς τρι/άδος εὐρίσκονται στοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τὴν ἐκκλησίαν /καὶ τὴν χώραν του οἱ ὁποῖες /εἶναι ὁ Χρ(ι)στός, ὁ ἅγιος Ἰωάννου με θ[αύ]ματα, καὶ ἡ ἀνάληψις καὶ ἡ ἄ[λλη] /ὁ Χριστός ὅπου ἔχει τὴν Παναγί[αν τὴν ἁγία] Κατε/ρίνα /καὶ ἡ ἄλλη ἡ /ζωαρχικὴ τριάς. Ἡ ἄλλη ἡ μεταμόρφ[ωση] καὶ ὅποτε ἀνοίξει το μοναστήρι /νά εἶναι οἱ εἰκόνες καὶ οἱ πατέρες νά τίς /παίρνουν /οἱ ὁποῖες εἰκόνες εἶναι ἕξι.

1770 Άπριλίου 6 /τή Μεγάλη Τετάρτη έγίνεη πόλεμος εις Τροπο/λιτζά./ Ό γράψας Ιωάννης/τοϋ Σταμάτη Παλλαδίου.

Η Μονή της Αγίας Τριάδας χρονολογείται το 1612 μ.Χ., σύμφωνα με το σιγίλλιο του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νεοφύτου Β', στο οποίο αναφέρεται η ίδρυση και η ανακήρυξη της Μονής σε σταυροπήγιο.

Από τη Μονή διατηρείται μόνον το Καθολικό της, το οποίο είναι αγιογραφημένο, σε όλο το εσωτερικό του, με αγιογραφίες του 17^{ου} αι. Στους τοίχους υπάρχουν εκατοντάδες graffiti, κυρίως με ονόματα προσκυνητών. Όσα αναφέρονται εδώ αποτελούν χρονικά. Η αναγραφή των διαφόρων graffiti στο Καθολικό άρχισε τον 18^ο αιώνα και, από τότε, συνεχίστηκε έως το 2016.

1. αψκε. δεκεμβρίου κθ. / Η ευσεβάσμιες και ηερές /ηκόνες της ζωαρχηκας τρι/άδος ευρήσκουντε στου α/γίου Ιωάννου την εκκλησιαν /και την χώραν του η οπίες /ηνε ο χρ(ι)στός ο άγιος ιωάννου με θ[αύ]/ματα, και η ανάλιψις και η ά[λι] / ο χριστος οπου εχη την παναγι[αν την αγία] / κατε/ρίνα /και η άλι η /ζωαρχική τριάς. η άλι η μεταμόρφ[ωση] και οποτε ανίξι το μοναστηρη /να ήνε η ηκόνες και η /πατέρες ναν τις /επέρνουν / η οπίες ηκόνες ήνε έξη.

2. 1770 απριλίου 6 /τη μεγάλη τετάρτη εγίνηη πόλεμος εις τροπο/λιτζά. / ο γράψας Ιωάννης /του Σταμάτη Παλλαδίου.

3. 1826 αυγούστου 3 εκάψανε το μοναστήρη η αράπηδες.

Το υπ. αριθ. 1 χαράχτηκε το 1725 στη νότια κόγχη του Καθολικού, πλησίον της αγιογραφίας του Αγίου Σέργιου, και αναφέρεται στη μεταφορά έξι εικόνων από τη μονή στον ναό του Αγίου Ιωάννου, στον Άγιο Ιωάννη Κυνουρίας. Επρόκειτο για μεγάλες εικόνες ύψους 1,5 πήχεων και πλάτους ενός πήχου, οι οποίες αργότερα επεστράφησαν στη Μονή.

Το υπ. αριθ. 2 χαράχτηκε το 1770 στη νότια κόγχη του Καθολικού και αναφέρεται σε ένα ιστορικό γεγονός των ορλωφικών. Στις αρχές Απριλίου του 1770 οι επαναστατημένοι Έλληνες, με επικεφαλής τον Ρώσο λοχαγό Μπάρκωφ, προσπάθησαν να καταλάβουν την Τρίπολη, αλλά δεν τα κατάφεραν. Η φρουρά της πόλης με 6.000 Τούρκους, αφού ενισχύθηκε με 1.000 Αλβανούς, έκανε έξοδο και νίκησε τους επαναστάτες σε μάχη που δόθηκε στα Τρίκορφα στις 9 Απριλίου.

Το υπ. αριθ. 3 (1826 Αυγούστου 3 εκάψανε τό μοναστήρη οι Αράπηδες) βρισκόταν στη βόρεια κόγχη του καθολικού και αναφέρεται σε ένα άλλο ιστορικό γεγονός, στην πυρπόληση της Μονής από τον Ιμπραήμ, που έγινε στις 3 Αυγούστου 1826. Στις αρχές Αυγούστου 1826 ο Ιμπραήμ επέδραμε κατά της Κυνουρίας πυρπολώντας τα χωριά και τις μονές. Τους στρατιώτες του Ιμπραήμ οι Έλληνες τους αποκαλούσαν υποτιμητικά Αραπάδες. Ο στρατός του Ιμπραήμ, με επικεφαλής τον εξισλαμισμένο Γάλλο συνταγματάρχη Joseph Anselme Sève, που ήταν γνωστός ως Σουλεϊμάν Μπέης, έφθασε έως το Άστρος (το σημερινό Παράλιο Άστρος), αλλά απέτυχε να καταλάβει το μικρό κάστρο του Ζαφειρόπουλου, και στις 6 Αυγούστου καταδιώχθηκε από τους Έλληνες με πρωτοστάτη τον Νικηταρά. Η παραπάνω επιγραφή δεν έγινε δυνατόν να εντοπιστεί, αναφέρεται όμως από τον Ν. Φλούδα.

Παναγιώτης Φάκλαρης,
καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας

Βιβλιογραφία

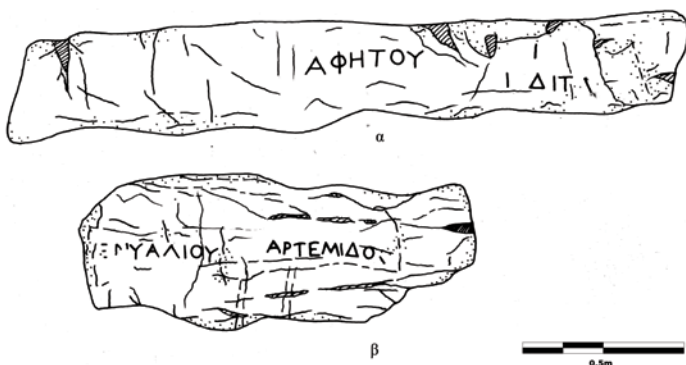
Αντωνιάκου - Μαύρος 1979: 306-311· Φλούδας 1982: 156-157

81.

Θεωνυμικά χαράγματα στο Τείχος Δυμαίων

Πλησίον της κύριας πύλης του Τείχους Δυμαίων εντοπίζεται λίθινη κατασκευή, εφαιπτόμενη στην εσωτερική πλευρά της οχύρωσης, η οποία έχει ερμηνευθεί ως βωμός, με χρήση πιθανώς ήδη από τη μυκηναϊκή και έως την ελληνιστική εποχή. Στην επιφάνεια δύο όμορων λίθων της οχύρωσης σε ύψος 1,55–1,60 μ. πάνω από τον βωμό σώζονται τέσσερα θεωνυμικά χαράγματα:

1. μέγιστο μήκος λίθου: 220 εκ., ύψος: 29 εκ. (σχ. α),
ύψος γραμμάτων: (α) 4-6 εκ., (β) 4-4,5 εκ.
(α) *Αφήτου*. (β) *Αφροδίτας*.
2. μέγιστο μήκος λίθου: 120 εκ., ύψος: 45 εκ. (σχ. β),
ύψος γραμμάτων: (α) 3,9-5,3 εκ., (β) 3,9-4,3 εκ.
(α) *Ένυαλίου*. (β) *Αρτέμιδος*.

Η χάραξη τους έχει γίνει με πλατύ εργαλείο πάνω στην ανώμαλη επιφάνεια των λίθων και είναι βαθιά, αλλά αρκετά ασταθής. Το όνομα *Αφροδίτας* είναι πλέον, στο μεγαλύτερο μέρος του, δυσανάγνωστο, λόγω φθοράς, ενώ κάποια ίχνη χάραξης πάνω από αυτό στηρίζουν την υπόθεση περί πιθανής ύπαρξης και άλλων ονομάτων που δεν διασώθηκαν. Με βάση το σχήμα των γραμμάτων, τα χαράγματα είναι πιθανότατα σύγχρονα μεταξύ τους και χρονολογούνται στο τέλος 4ου - 3ου αι. π.Χ.

Η θέση εντοπισμού των θεωνυμικών χαραγμάτων καθιστά αναμφισβήτητο τον συσχετισμό τους με τις λατρευτικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στον βωμό της κύριας πύλης κατά την ελληνιστική εποχή. Από τα αρχαιολογικά ευρήματα τεκμηριώνεται μια περιορισμένης κλίμακας ανθρώπινη παρουσία στο Τείχος Δυμαίων στη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου, γεγονός που συνάδει με τη γνωστή από τις ιστορικές πηγές χρήση του ως ορμητήριο της γειτονικής πόλης Δύμης κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις της ελληνιστικής εποχής στη δυτική Αχαΐα.

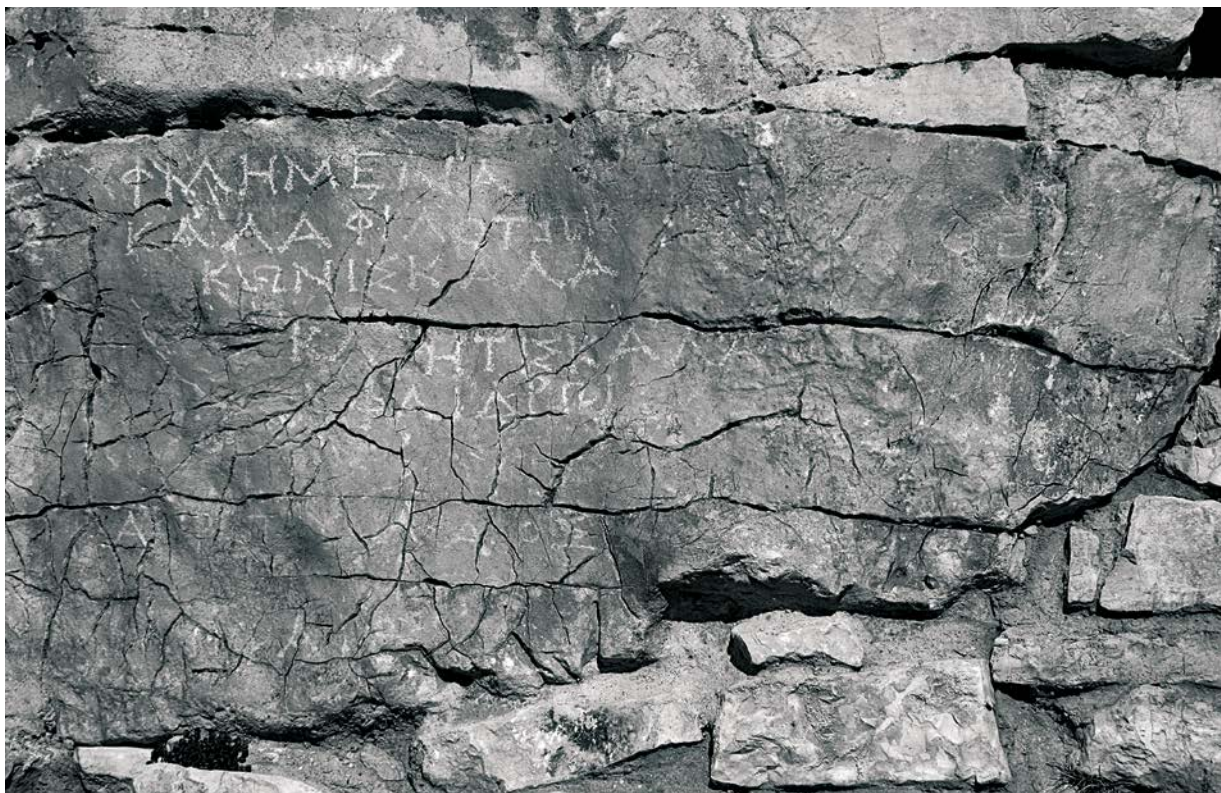
Η χρήση του βωμού από τις εγκατεστημένες στρατιωτικές ομάδες πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, δεδομένου ότι στην αρχαία Ελλάδα η τέλεση θυσιών και άλλων τελετουργιών πριν και μετά τη διεξαγωγή των μαχών, ήταν επιβεβλημένη, προκειμένου να εξασφαλιστεί η εύνοια των θεών. Βάσει αυτού, αλλά και της πρόχειρης εκτέλεσης των θεωνυμικών χαραγμάτων του Τείχους Δυμαίων, που προδίδει ιδιωτική και όχι δημόσια πρωτοβουλία, η χάραξη είναι πιθανό να οφείλεται στους ίδιους τους στρατιώτες ή σε εφήβους, που -κατά τη συνήθη πρακτική πολλών πόλεων- συγκροτούσαν ομάδες περιπολιών σε συνοριακά φυλάκια στο πλαίσιο της στρατιωτικής τους εκπαίδευσης.

Η παραπάνω υπόθεση ενισχύεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συνδύαζαν οι τέσσερις αναγραφόμενες θεότητες, τα οποία τις συσχετίζουν άμεσα με τον πόλεμο και τις τελετουργίες που λάμβαναν χώρα πριν και μετά από τη μάχη, καθώς και με διάφορες πρακτικές που προβλέπονταν ως μέρος της διαδικασίας ενηλικίωσης των εφήβων. Η λατρεία των δύο γυναικείων θεοτήτων ήταν γενικά διαδεδομένη στην Αχαΐα, ενώ η λατρεία του Ένυαλίου δεν είναι γνωστή από άλλη θέση στην περιοχή. Το αμάρτυρο όνομα *Αφήτος* θεωρείται επίθετο του Απόλλωνα. Επικρατέστερη είναι η ερμηνεία του ως παράγωγο του ρήματος *άφήμι*, σχετιζόμενο είτε με την απελευθέρωση του θεϊκού τόξου, αντίστοιχο του ομηρικού επιθέτου «*Αφήτωρ*», είτε με τη θεϊκή προστασία που επεδίωκαν οι πιστοί πριν από κάποιου είδους αφετηρία.

Κωνσταντίνα Σούρα,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αχαΐας

82.

Ερωτικά graffiti στο Τείχος Δυμαίων

Τα χαράγματα (α) και (β) εντοπίστηκαν στην επιφάνεια δύο λίθων της οχύρωσης, οι οποίοι είχαν καταρρεύσει στην περιοχή εξωτερικά της κύριας πύλης του Τείχους Δυμαίων και ανατάχθηκαν εκ νέου κατά τις αντίστοιχες εργασίες των ετών 2003-4. Το χάραγμα (γ) εντοπίζεται σε λίθο της ΝΑ πλευράς της «πυργό-σχημης» κατασκευής εξωτερικά της κύριας πύλης.

α) μέγιστο μήκος λίθου: 165 εκ., ύψος: 80 εκ.
(σχ. 1),
ύψος γραμμάτων: 1,8-3,6 εκ. Επτά στίχοι.

Φιλημένα
Καλά Φιλότητι
Κωνίς καλά [- -]Α[- -] [- -]θεο[- -]
Κλητίς καλά
Φαίδρωι.
Αρτύλαος
ώραϊος

Η χάραξη όλων των στίχων έχει γίνει από το ίδιο χέρι και είναι επιμελημένη, αν και ρηχή, αποτελούμενη από επάλληλες ακίδες. Τα διάστιχα είναι ανισοϋψή και το ύψος των γραμμάτων μειώνεται σταδιακά από πάνω προς τα κάτω. Στον στίχο 3 το μεμονωμένο [- -]Α[- -] δεν σχετίζεται με το υπόλοιπο χάραγμα και είναι πιθανότατα μεταγενέστερο, ενώ το θέμα [- -]θεο[- -], κατά αναλογία προς τους στί-

χους 2 και 5, μπορεί να υποτεθεί ότι ανήκει σε δοτική προσωπική ανδρικού ονόματος, στη σύνταξη της οποίας υπόκειται το απρ. ρήμα *δοκεῖ*.

β) μέγιστο μήκος λίθου: 89 εκ., ύψος: 37 εκ.
(σχ. 2α),
ύψος γραμμάτων: 2,4-3,5 εκ. Δύο στίχοι.

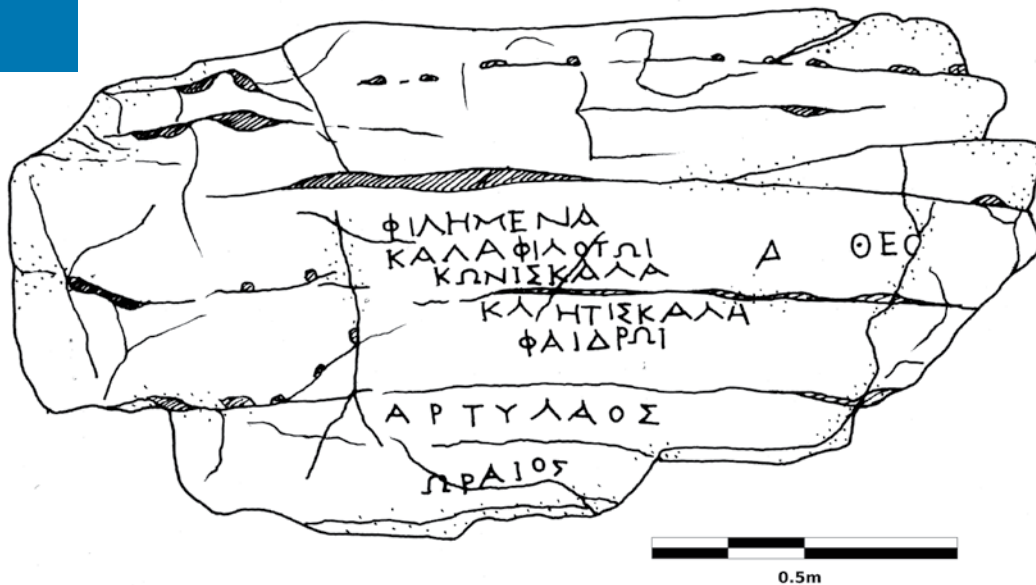
[Τ]ιμόκλε[ι]α
χρηστά

Η χάραξη είναι επιμελημένη, αν και βαθύτερη στον πρώτο στίχο. Παρότι η αποκατάσταση του ονόματος ως *Τιμοκλέα* δεν μπορεί να αποκλειστεί, το κενό, αντίστοιχο προς ένα γράμμα, που υπάρχει μεταξύ των Ε και Α, όπου εντοπίζεται απόκρουση του λίθου, καθιστά πιθανότερη την αποκατάσταση ως *Τιμόκλεια*.

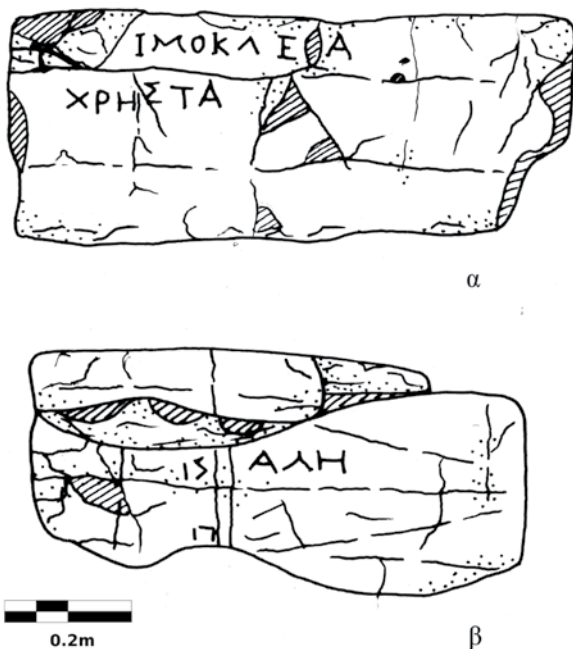
γ) μέγιστο μήκος λίθου: 75 εκ., ύψος: 20 εκ.
(σχ. 2β),
ύψος γραμμάτων: 3,5 εκ. Δύο στίχοι.

[- -]ις [κ]αλή
[- -]π[- -]

Το χάραγμα ήταν δίστιχο, ωστόσο, η επιφάνεια του λίθου είναι πολύ φθαρμένη και η προτεινόμενη

Σχ. 1

Σχ. 2

συμπλήρωση παραμένει υποθετική.

Με εξαίρεση τα κοινά *Φαΐδρος* και *Τιμόκλε(ι)α*, τα υπόλοιπα αναγραφόμενα ονόματα είναι σχετικά σπάνια, ενώ τα θηλυκά *Κωνίς* και *Κλητίς* είναι αμάρτυρα. Με βάση το σχήμα των γραμμάτων, τα τρία χαράγματα είναι σύγχρονα κι έχουν κατά πάσα πιθανότητα γίνει από το ίδιο χέρι, αν και στο (γ) έχει χρησιμοποιηθεί διαφορετικό εργαλείο, αφού η χάραξη είναι πιο πλατιά και βαθιά. Χρονολογούνται στο τέλος του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Τα τρία χαράγματα ανήκουν στην κατηγορία των graffiti ερωτικού χαρακτήρα, όπου σε ένα κύριο όνομα ή στο αόριστο «*ὁ παῖς*» αποδίδεται ένας επιθετικός προσδιορισμός, όπως *καλός*, *ῥαῖος*, *χρηστός* κ.λπ. Γνώρισαν μεγάλη διάδοση στην αγγειογραφία από τον 6ο αι. π.Χ. και μετά, ωστόσο, πολλά παραδείγματα αντίστοιχων graffiti έχουν εντοπιστεί σε δημόσια ή ιδιωτικά κτήρια, στην επιφάνεια βράχων, σε πολυσύχναστα, καθώς και σε ερημικά μέρη, ενώ βέβαια θεωρείται η μεγάλη συχνότητα παρόμοιων γραπτών επιγραφών που δεν διατηρήθηκαν. Τα graffiti σε μέρη με έντονη στρατιωτική παρουσία, όπως σε φρούρια και φυλάκια, αποδίδονται συνήθως στους ίδιους τους στρατιώτες ή σε ομάδες εφήβων επιφορτισμένων με περιπολίες, σύμφωνα με τη συνήθη τακτική πολλών πόλεων. Κατ' αντιστοιχία, τα χαράγματα του Τείχους Δυμαίων είναι πολύ πιθανό να σχετίζονται με τις στρατιωτικές ομάδες που έδρασαν στην περιοχή κατά τις γνωστές πολεμικές συγκρούσεις της ελληνιστικής περιόδου, αντικατοπτρίζοντας το αντικείμενο του ερωτικού τους πόθου, η ανάμνηση του οποίου γλύκαινε τις ατελείωτες ώρες της φρούρησης.

Κωνσταντίνα Σούρα,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αχαΐας

Βιβλιογραφία

Κολώνας 2008· Σούρα 2017: 55-79

83.

Ζεύγος ονομάτων στο Τείχος Δυμαίων

Στη ΝΑ όψη γωνιαίου λίθου της κύριας πύλης του Τείχους Δυμαίων, αριστερά ως προς τον εισερχόμενο, εντοπίζονται δύο χαραγμάτα.

Μέγιστο μήκος λίθου: 193 εκ., ύψος: 105 εκ., πλάτος: 73 εκ.

- α) Στην άνω αριστερή γωνία. Ύψος γραμμάτων: 5,5-6,5 εκ.

Λέωνος

Πάνω από το πρώτο γράμμα διακρίνεται επάλληλη οξεία γωνία, που ενδεχομένως οφείλεται σε μια πρώτη απόπειρα χάραξης, η οποία εγκαταλείφθηκε για να επαναληφθεί χαμηλότερα. Ωστόσο, η αδρή επιφάνεια του λίθου στο συγκεκριμένο σημείο έχει επηρεάσει τη χάραξη, που είναι αρκετά βαθιά, αλλά ανώμαλη, αποτελούμενη από μικρές επάλληλες κρούσεις. Με βάση το σχήμα των γραμμάτων, το χάραγμα χρονολογείται στο τέλος του 4ου ή στον 3ο αι. π.Χ.

- β) Στο κέντρο του λίθου. Ύψος γραμμάτων: 3,4 εκ.

Νικ

Η χάραξη έχει γίνει με λεπτό εργαλείο και είναι ρηχή, αλλά πολύ επιμελημένη. Το σταθερό ύψος των γραμμάτων και το ανισοσκελές Ν χρονολογούν το χάραγμα στο 1^ο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Τα δύο ονόματα χαραχτηκαν στο πιο πολυσύχναστο σημείο της ακρόπολης του Τείχους Δυμαίων, όπου κάθε εισερχόμενος από την κύρια πύλη θα τα έβλεπε εύκολα. Δεν συσχετίζονται, καθώς απέχουν μεταξύ τους χρονικά, αν και η μιμητική χάραξη παρόμοιων graffiti σε ένα μέρος δεν είναι σπάνιο φαινόμενο. Η εκδοχή να είχαν κι άλλους στίχους δεν τεκμηριώνεται.

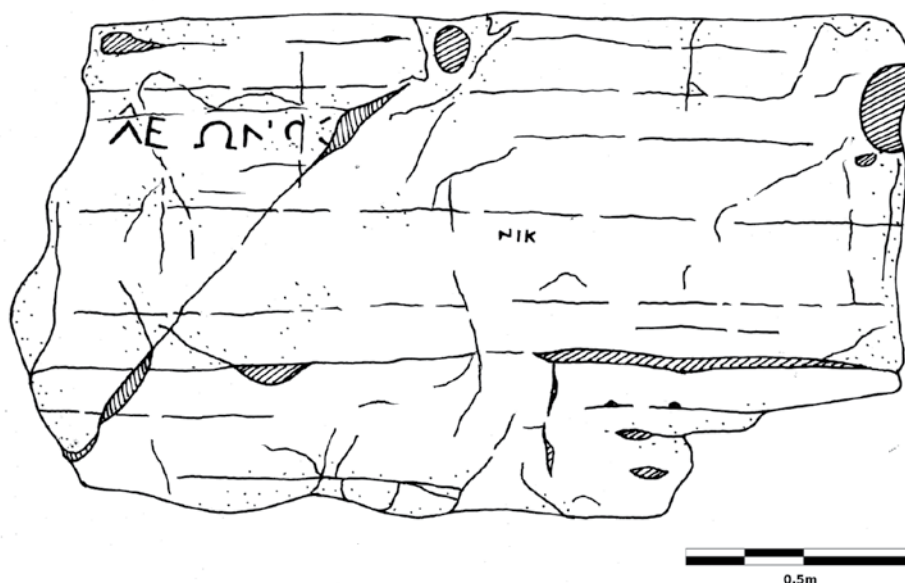
Η χρήση του κοινού ονόματος Λέων σε γενική, είναι πιθανό να παραπέμπει σε μια δήλωση κτήσης ή κατοχύρωσης από κάποιον επαγγελματία δραστηριοποιούμενο στη συγκεκριμένη θέση.

Το θέμα ΝΙΚ είναι κοινό σε πολλά ονόματα. Η επιμελημένη χάραξη και η καλή κατάσταση διατήρησης του λίθου στο συγκεκριμένο σημείο δεν δικαιολογούν την εξαφάνιση κάθε ίχνους άλλου γράμματος. Πιθανότατα η χάραξη δεν ολοκληρώθηκε ή πρόκειται για τη συντομογραφία ονόματος.

Κωνσταντίνα Σούρα,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αχαΐας

Βιβλιογραφία

Μαστροκώστας 1962: 127-133· Μαστροκώστας 1963: 111-114· Σούρα 2017: 55-79

84.

Ιταλικό χάραγμα στο Τείχος Δυμαίων

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΟΣ:

Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Τείχος Δυμαίων, στο κατώφλι νεότερου κτηρίου

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μήκος: 93 εκ., πλάτος: 35 εκ., ύψος γραμμάτων: 5,5-14 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Στο τσιμεντένιο κατώφλι λιθόκτιστου κτηρίου, που διατηρείται στο επίπεδο του δαπέδου στο ΝΑ τμήμα της ακρόπολης του Τείχους Δυμαίων, είναι χαραγμένη με αιχμηρό αντικείμενο η λέξη:

Calimera.

Το κτήριο χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η μακράιωνη ιστορία του Τείχους Δυμαίων ως στρατηγικού οχυρού φθάνει μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά τη διάρκεια του οποίου χρησιμοποιήθηκε από τις ιταλικές δυνάμεις κατοχής. Πολλά κινητά ευρήματα της περιόδου αυτής εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφές, ενώ τα κατάλοιπα πυροβολείων και άλλων κτισμάτων διατηρούνται ακόμα στον χώρο. Η λέξη «καλημέρα» με λατινικούς χαρακτήρες χαραχθηκε στο νωπό τσιμέντο ενός κτηρίου αυτής της εποχής, προφανώς από ιταλούς στρατιώτες, οι οποίοι κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα είχαν κατακτήσει πλέον την προφορά κάποιων ελληνικών λέξεων, όχι όμως και την ελληνική γραφή.

Κωνσταντίνα Σούρα,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Αχαΐας

Βιβλιογραφία

Κολώνας 2008· Σούρα 2017: 55-79

85.

Κοτύλη του Χοίρασου

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: περίπου 650 π.Χ. Η παρουσία του κόππα και η αρχαϊκή μορφή των γραμμάτων δε συνηγορούν σε χρονολόγηση πέραν του 7ου αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ:
 Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρας και Κόρης. Συλλογή Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου, αρ. ευρ. C 1965-171.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: σωζόμενο ύψος: 5 εκ., σωζόμενη μέγιστη διάμετρος: 10,5 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μελαμβαφής κοτύλη (ή κύπελλο) πρωτοκορινθιακής περιόδου, τοπικού εργαστηρίου, με χαμηλό δακτυλιόσχημο πόδι και διευρυνόμενο προς τα πάνω σώμα. Περιμετρικά του σώματος του αγγείου σώζεται, αποσπασματικά, εγχάρακτη επιγραφή σε κορινθιακό αλφάβητο, με εναλλασσόμενη φορά (βουστροφηδόν):

Χοιράσου ηα ροτύλλα έμί . Φόρι τα.[---].Ε.[---] /
 Χοιρα vacat

(πιθανή ερμηνεία: «Είμαι η κοτύλη του Χοίρασου προς την Κόρη ...»). Κάτω από την επιγραφή, σώζεται λεπτότερη εγχάρακτη γραμμή, η οποία πιθανώς να λειτούργησε σαν οδηγός ακολουθώντας την περιφέρεια του αγγείου και η οποία τέμνεται από άλλες τέσσερις κάθετες χαραξείς.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κατά τον Stroud (SEG XXV, 343) δηλώνεται το όνομα του ιδιοκτήτη και η αφιέρωση της κοτύλης στην Κόρη. Οι Amyx και Wachter παραλείπουν την αναφορά «Φόρι τα», ενώ ο Gallavotti (SEG XXIX, 332) προτείνει την έμμετρη ανάγνωσή της, «Χοίρα, σοῦ ἄ κοτύλλα εἰμί». Το όνομα Χοίρασος δεν είναι συνηθισμένο, αν και είναι γνωστή η ρίζα του, ενώ κατ' υπόθεσιν μόνο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι απαντά σε δύο ακόμα αγγεία από την Κόρινθο (SEG LV, 392). Η Batino το συνδέει με τους Χοίρακους των Θεσμοφορίων, όπως παραδίδεται από τον Απολλόδωρο (FGrHist 244 F151).

Μανώλης Παπαδάκης, αρχαιολόγος,
 Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας,
 Ανασκαφές Κορίνθου

Βιβλιογραφία

SEG XXV, 343· SEG XXIX, 332· SEG LV, 392·
 CORINTH XVIII .6: 45-48· Bechtel 1917: 588·
 Stroud 1968: 328· Gallavotti 1979: 81· Amyx
 1988: 594· Wachter 2001: 109, 116, 335· Batino
 2004: 283-288

86.

Κάνθαρος με επίκληση στην Αφροδίτη

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Αρχαία Κόρινθος. Ρωμαϊκό Forum. Συλλογή Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, Μουσείο Αρχαίας Κόρινθου, αρ. ευρ. C 1940-340.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 9,1 εκ., διάμετρος χείλους: 8,8 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μελαμβαφής κάνθαρος αττικού εργαστηρίου, με υψηλό πόδι, χαμηλό εχνοειδές σώμα, υψηλό έξω νεύον χείλος και δύο κάθετες λαβές, οι οποίες φέρουν οριζόντιο λοβό. Κάτω από το χείλος σώζεται εγχάρκτη επιγραφή σε δύο σειρές, χωρίς κενά μεταξύ των χαρακτήρων, η οποία καταλαμβάνει και τις δύο πλευρές του αγγείου:

Πλευρά Α: ΑΦΡΟΔΙΤΑΣΕ,
 Πλευρά Β: ΛΑΧΕΚΑΙΓΛΥΚ / ΥΣΠΟΘΟΣ

(Αφροδίτα σ'έλαχε καί γλυκὺς Πόθος).

Η φράση ακολουθεί σχήμα πινδαρικό, σε ιαμβικό μέτρο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Διαφορετικές ερμηνείες έχουν δοθεί ως προς την ακριβή ανάγνωση της επιγραφής, κατά τις οποίες η τελευταία λέξη αναγνωρίζεται κυρίως ως *πόθος* (SEG XI, 204). Ωστόσο, ο Boegehold τη διαβάζει ως *πόθος*, παρατηρώντας την τελεία στο κέντρο του θήτα και τη διαφοροποίηση του γράμματος με το ρο στην πρώτη λέξη. Αν και η ποιητική χροιά της επιγραφής είναι έντονη (Αριστοφάνης, *Εκκλησιάζουσες*, 999), δεν είναι βέβαιη η εσκεμμένη χρήση μέτρου. Στην Κόρινθο έχουν βρεθεί πολλά παρόμοια δείγματα ελληνιστικών αγγείων, των οποίων οι επιγραφές συνήθως περιορίζονται σε ονόματα θεοτήτων. Η συγκεκριμένη είναι η μεγαλύτερη που έχει εντοπιστεί έως σήμερα σε κάνθαρο.

Μανώλης Παπαδάκης, αρχαιολόγος,
 Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας,
 Ανασκαφές Κορίνθου

Βιβλιογραφία

SEG XI, 204· Walter 1942: 99-199· Weinberg 1948: 197-241· Boegehold 1974: 25-37

87.

Κάνθαρος με έμμετρη επιγραφή

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: αρχές-μέσα 3ου αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Αρχαία Κόρινθος. Νότια Στοά Ρωμαϊκού Forum. Συλλογή Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου, αρ. ευρ. C 1934-397.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: σωζόμενο ύψος: 5,5 εκ. διάμετρος χείλους: 11,5 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μελαμβαφής κάνθαρος τοπικού εργαστηρίου, με ευθύ άνω μέρος, το οποίο στενεύει ελαφρώς προς τα πάνω, και δύο κάθετες λαβές, οι οποίες φέρουν από έναν οριζόντιο λοβό. Κάτω από το χείλος φέρει ζώνη, η οποία από τη μία πλευρά διακοσμείται με φύλλα κισσού στο χρώμα του πηλού, εγχάρακτους και γραπτούς λευκούς μίσχους και λευκές τελείες. Η άλλη πλευρά φέρει εγχάρακτη επιγραφή αποτελούμενη από 11 κεφαλαίους χαρακτήρες, χωρίς κενά μεταξύ τους:

ΩΠΑΡΕΠΙΔΑΣΦΑΝΕΙΣ.

Πρόκειται για μισό στίχο σε ιαμβικό τρίμετρο, ο οποίος ερμηνεύεται ως:

ὦ παρ'ἐλπίδας φανείς.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η καλλιγραφία των γραμμάτων παραπέμπει σε παράλληλα σωζόμενων αποσπασμάτων πατύρων από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. [Ευριπίδης, *Ιππόλυτος* (PLit. Lond. 73), Μένανδρος, *Σικυώνιοι* (PSorb. 2272-3+72)]. Σχετικά με την προέλευση του κειμένου, εικάζεται ότι μπορεί να σχετίζεται είτε με έργο του Μενάνδρου (*Μισούμενος*, 214· *Σικυώνιοι*, 280-311) είτε με έργο του Ευριπίδη (*Φοίνισσες*, 311, σχολιασμός κατά Schwarz). Σε αντίθεση με άλλα αγγεία πόσης, που συνήθως φέρουν επιγραφές ονομάτων θεοτήτων ή άλλες εξατομικευμένες αφιερώσεις, το συγκεκριμένο πιθανώς να προοριζόταν για χρήση σε γιορτή, προς τιμήν κάποιου που επέστρεψε μετά από καιρό, ίσως από ταξίδι ή εξορία, ή την επιστροφή κάποιου στρατιώτη.

Μανώλης Παπαδάκης, αρχαιολόγος,
 Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας,
 Ανασκαφές Κορίνθου

Βιβλιογραφία

CORINTH I.4: 63· CORINTH VII .3: 86· Schwartz 1887: 289· Broneer 1935: 55-75· Green-Handley 2001: 367-371

88.

Επιγραφές περιηγητών στην Άνω Πειρήνη

Παρουσιάζονται οκτώ από σύνολο, περίπου, 26 επιγραφών, οι οποίες εντοπίζονται εκατέρωθεν της κλίμακας εισόδου και επί της πρόσοψης της κρήνης της Άνω Πειρήνης στον Ακροκόρινθο. Χρονολογούνται πιθανώς τον 1^ο-2^ο αι. μ.Χ. Η παρούσα ομάδα ελληνικών και ρωμαϊκών επιγραφών προέρχεται από την αριστερή παραστάδα της πρόσοψης (α-ζ) (εικ. 1) και τον τοίχο αριστερά της κλίμακας εισόδου (η) (εικ. 2):

- α) Ἐμνήσθη Οὐδης...(?)
- β) LUCRIO / V·ID(US)· A(PRILES)
- γ) Φιλωνᾶς / Ζωσίμη / Νικοπιλις (?)
- δ) [P]HILERO[S] / · A(NTE) · D(IEM) III / [ID]US (?) SEP(TEMBRES)
- ε) MUSSIUS / XII K(ALENDAS) A(PRILES) ἢ A(UGUSTAS)
- στ) R
- ζ) (Ἐ)μνήσθη Ἀλέουστος
- η) Φιλωνᾶς / Διονυσίου / ἐπ'ἀγαθῶ / ἐμνήσθ / η

Παρατηρείται ανομοιομορφία ως προς τη χάραξη των γραμμάτων και το μέγεθός τους ποικίλλει από 2,5 έως 20 εκ. Στο παρελθόν, διαφορετικές αναγνώσεις έχουν προταθεί για τις επιγραφές και εδώ ακολουθείται η ανάγνωση του Broneer.

Οι επιγραφές φαίνεται να δημιουργήθηκαν από περιηγητές ἢ και από ανθρώπους που εργάστηκαν στον χώρο. Τα ονόματα είναι αναγνωρίσιμα από άλλες επιγραφές. Οι ελληνικές ακολουθούν συγκε-

κριμένο τύπο, ο οποίος απαντάται στον Πλούταρχο (*Περί Πολυπραγμοσύνης* 11: ...ἐμνήσθη ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος ἐπ'ἀγαθῶ...), αλλά και σε άλλες επιγραφές από την Ελλάδα και την Αίγυπτο και φαίνεται να συνδέεται κυρίως με ιερούς χώρους ἢ χώρους μνήμης.

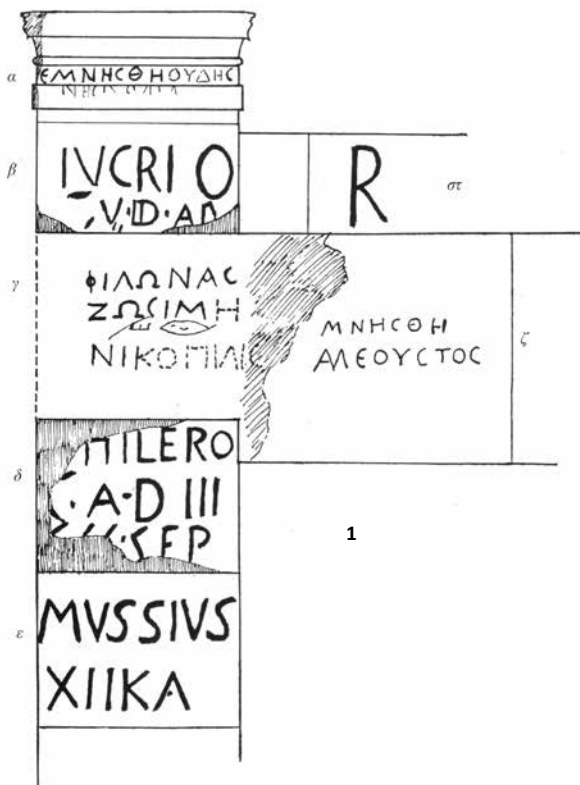
Οι ρωμαϊκές επιγραφές ακολουθούν έναν απλό τύπο με αναφορά του ονόματος και της ημερομηνίας. Χρησιμοποιείται το ηλιακό, Ιουλιανό, ημερολόγιο, με την εκφορά να γίνεται ανάστροφα, σύμφωνα με το παλιότερο, σεληνιακό ημερολόγιο.

Μανώλης Παπαδάκης, αρχαιολόγος,
Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας,
Ανασκαφές Κορίνθου

Βιβλιογραφία

CORINTH III.1, 51-53

- α) *IG* IV, 378· Σκιάς 1893: αρ. 6Δ'
- β) Schmidt 1881: 355· Σκιάς 1893: αρ. 6Ε'
- γ) *IG* IV, 379· Σκιάς 1893: αρ. 6Ζ'
- δ) Schmidt 1881: 355· Σκιάς 1893: αρ. 6ΣΤ'
- ε) *CIL* III, 540· Schmidt 1881: 355
- στ) Σκιάς 1893: αρ. 6Θ'
- ζ) *IG* IV, 380· Σκιάς 1893: αρ. 6Η'
- η) *IG* IV, 376· Ross 1834: no. 61b· Πιττάκης 1885: αρ. 2645· Σκιάς 1893: αρ. 6Β'

89.

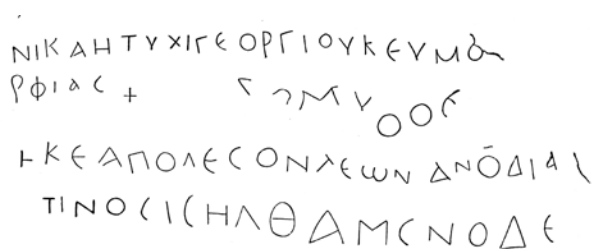
Επιγραφές φυλακισμένων στο Ρωμαϊκό Forum

Οι επιγραφές βρέθηκαν στο κεντρικό από τα ΒΔ καταστήματα του Ρωμαϊκού Forum στην Αρχαία Κόρινθο, το οποίο, στους νεότερους χρόνους, είχε πάρει το προσωνύμιο «Μπουντρούμι» και φαίνεται πως είχε λειτουργήσει ως φυλακή κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Οι επιγραφές χρονολογούνται στον 5^ο-6^ο αι. μ.Χ. Στο παρόν παρουσιάζονται πέντε από σύνολο περίπου 23 επιγραφών. Οι επιγραφές είχαν χαραχθεί στις ασβεστολιθικές πλάκες στρώσης του συγκεκριμένου χώρου:

α) I 127 (IG IV² 3, 1271). Σωζόμενο ύψος: 62,5 εκ., σωζόμενο πλάτος: 72,5 εκ., πάχος: 6 εκ.

OC+ ἔσκουε (με απεικόνιση αυτιού ή λαβυρίνθου) | + Κ(ύρι)ε βοήθι τοῦ δ | ούλου σο(ῦ)

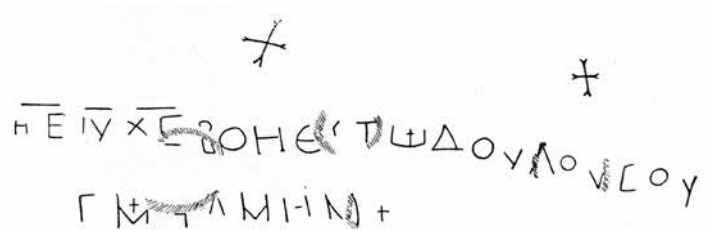
β) I 130 (IG IV² 3, 1276). Σωζόμενο ύψος: 47 εκ., σωζόμενο πλάτος: 51 εκ., πάχος: 7 εκ.

νικᾶ ἡ τύχη Γεωργίου κ(αι) Εὐμο | ρφιας + Λεόμυθος | + Κ(ύρι)ε ἀπόλεσον Λεωνιανό(ν) διὰ | τινός ἰσῆλθαμεν ὅδε

γ) I 140 (IG IV² 3, 1273). Σωζόμενο ύψος: 77 εκ., σωζόμενο πλάτος: 79,5 εκ., πάχος: 8 εκ.

Ι πόησον Κ(ύρι)ε · μό[ρ]ω κακῶ ἀπ[ο]θανέ τους

δ) I 143 (IG IV² 3, 1272). Σωζόμενο ύψος: 75 εκ., σωζόμενο πλάτος: 85 εκ., πάχος: 8 εκ.

Κ(ύρι)ε ΐ(ησο)ῦ Χ(ριστέ) βοήθι τῷ δούλου σου | Κοσμ(ᾶ) + ἀμήν +

Οι συγκεκριμένες επιγραφές φαίνεται πως δημιουργήθηκαν κατά τη δεύτερη χρήση των πλακών για τη διάστρωση του χώρου, κάτι που, σε ορισμένες περιπτώσεις, αποδεικνύεται και από τη χρήση των θραυσμένων σημείων ως οδηγών.

Όπως και σε άλλες επιγραφές προερχόμενες από τον ίδιο χώρο, ποτέ δεν αναφέρεται ο λόγος της φυλάκισης. Συνήθως αναγράφεται το όνομα του φυλακισμένου, κάποια προσευχή–επίκληση προς τον Θεό για βοήθεια και, σε ορισμένες περιπτώσεις, κατάρες εναντίον των κατηγορών. Στις περισσότερες επιγραφές τα γράμματα είναι συνήθως χαραγμένα εκτός ευθείας ή και σε κάθετη σειρά (α), ενώ μπορεί να παρατηρηθούν και διαφορετικοί γραφικοί χαρακτήρες στην ίδια επιγραφή (α, β). Χαρακτηριστικό επίσης αποτελούν οι ανορθογραφίες και τα γραμματικά ή συντακτικά λάθη, π.χ. ἔσκουε αντί εἰσάκουε (α), Γεωργίου αντί Γεωργίου και ἰσῆλθαμεν αντί εἰσῆλθαμεν (β). Η χρήση του σταυρού και των *nomina sacra* υποδεικνύει τις χριστιανικές καταβολές των εγκλείστων. Σε κάποιες περιπτώσεις, ο τρόπος εκφοράς θυμίζει αρκετά χριστιανικά κείμενα, π.χ. οι επιγραφές α (βλ. Γρηγόριος Ναζιανζίνος, *Λόγος δ'*) και δ (βλ. *Ψαλμοί* 53:6, 93:18, 108:26).

Μανώλης Παπαδάκης, αρχαιολόγος,
Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας,
Ανασκαφές Κορίνθου

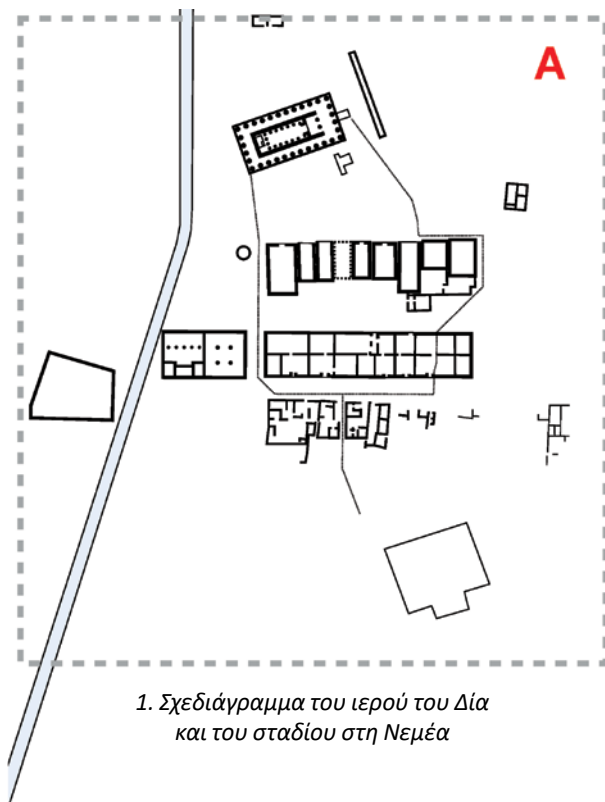
Βιβλιογραφία

CORINTH VIII.1, 120-121, 125·

α) IG IV 2 3, 1271· β) IG IV 2 3, 1276· γ) IG IV 2 3, 1273· δ) IG IV 2 3, 1272· Breytenbach 2016: 302-309· Larsen 2023: (υπό έκδοση)

90.

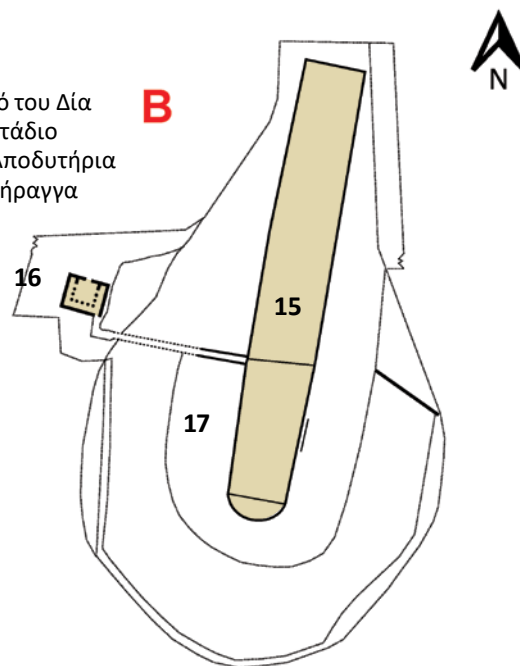
Χαράγματα στο στάδιο της Νεμέας

1. Σχεδιάγραμμα του ιερού του Δία και του σταδίου στη Νεμέα

Το στάδιο της Νεμέας βρίσκεται 400 μ. νοτιοανατολικά του ιερού του Δία (εικ. 1). Οι αθλητές, ερχόμενοι από τα αποδυτήρια, εισέρχονταν σε αυτό μέσα από μια θολωτή σήραγγα, μήκους 36,35 μ. και ύψους περίπου 2,5 μ. (εικ. 1, 2). Στους τοίχους της σήραγγας αυτής σώζονται αρκετά χαράγματα, που αποδίδονται σε αθλητές ή/και κριτές, οι οποίοι τα χάραζαν την ώρα που περίμεναν τη σειρά τους να εμφανιστούν στον στίβο.

A. Ιερό του Δία
B.15 Στάδιο
B.16 Αποδυτήρια
B.17 Σήραγγα

Τα χαράγματα έχουν δημοσιευτεί από τον Miller. Πολλά από αυτά επικαλύπτουν παλαιότερα, κάποια είναι δυσανάγνωστα ή ημιτελή. Τα περισσότερα αναφέρουν κύρια ονόματα: Τελέστας, Πολύξενος, Ακρότατος, Ανδρέας, Τιμόστρατος.

Αρκετές είναι οι επιγραφές «καλών»:

Ἀκρότατος καλός,
Ἐπικράτης καλός

ορισμένες φορές με τοπωνυμικά:

Ἀ[ρ]ιστί[ων] καλός ἐν [Κρά[ννω[ι],
Μόσχος κ[αλ]ὸς ἐμ Φιλίπποις,
Μόλων καλὸς Ἀθήνησι.

Σε μια επιγραφή διαβάζουμε το ρήμα:

νικῶ (εικ. 3)

λέξη αναμενόμενη σε ένα αγωνιστικό περιβάλλον. Από τα 57 χαράγματα που κατέγραψε ο Miller, αξίζει να αναφερθούμε σε τρία που πιθανώς σχετίζονται με γνωστά από τις πηγές ιστορικά πρόσωπα:

2. Η θολωτή σήραγγα που οδηγεί στο στάδιο της Νεμέας

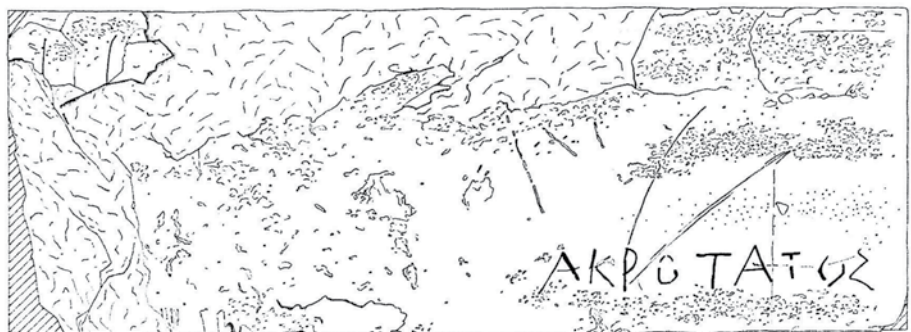
3. Σχέδιο, όπου διακρίνεται μεταξύ άλλων η λέξη ΝΙΚΩ και το όνομα Τ[Ε]ΛΕΣΤΑΣ

4. Σχέδιο, όπου διακρίνεται μεταξύ άλλων η επιγραφή ΕΠΙΚΡΑΤΗΣ ΚΑΛΟΣ

5. Σχέδιο, όπου διακρίνεται το όνομα ΑΚΡΟΤΑΤΟΣ

α) Τ[ε]λέστας (εικ. 3)

Ένας Τελέστας από τη Μεσσήνη αναφέρεται ως ολυμπιονίκης στην πυγμαχία στην κατηγορία των παιδών γύρω στο 340 π.Χ. (Παυσανίας, 6.14.4). Είναι πιθανόν το ίδιο πρόσωπο να αγωνίστηκε – ως άνδρας πλέον – στους αγώνες στη Νεμέα.

β) Έπικράτης | καλός (εικ. 4)

Αν και το όνομα είναι αρκετά συνηθισμένο, σε μια επιγραφή από το Αμφιάρειο του Ωρωπού (IG VII, 414.13-14), που χρονολογείται γύρω στο 325 π.Χ., αναφέρεται ένας Έπικράτης από τη Λάρισα, νικητής στον δίαυλο. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.

γ) Άκρότατος (εικ. 5)

Λόγω της σπανιότητας του ονόματος, το πρόσωπο του χαράγματος ταυτίζεται με τον ομώνυμο βασιλιά της Σπάρτης (Παυσανίας, 3.6.6 και Πλούταρχος, Άγισ, 3.4 & Πύρρος, 26.8, 28.2-3). Ο Ακρότατος, γνωστός για την ομορφιά του, βασίλευσε το διάστημα περ. 265-252 π.Χ., ενώ σε νεαρή ηλικία, το 272 π.Χ., διακρίθηκε στο πεδίο της μάχης εναντίον του Πύρρου. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ίδιο όνομα απαντά σε ένα ακόμα graffito «καλού», σε άλλο σημείο της σήραγγας, συνοδευόμενο από το σχόλιο «για αυτόν που το έγραψε»:

Άκρότατος καλός, τοῦ γράψαν[τος]

Αν οι παραπάνω ταυτίσεις είναι σωστές, τα graffiti της σήραγγας του σταδίου της Νεμέας πρέπει να χαράχθηκαν ανάμεσα στις τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αι. και τις πρώτες του 3^{ου} αι. π.Χ. Η χρονολόγηση αυτή ταιριάζει με τα ανασκαφικά δεδομένα, που τοποθετούν την κατασκευή του σταδίου και της σήραγγας γύρω στο 330 π.Χ.

Η κατασκευή του σταδίου, και γενικότερα η ανακαίνιση του ιερού του Δία στη Νεμέα, φαίνεται ότι εντάσσεται στην πολιτική του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου για αναβίωση της πανελληνίας ιδέας, μετά τη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.). Ωστόσο, η αναβίωση αυτή δεν κράτησε για πολύ. Το 270 π.Χ. οι αγώνες μεταφέρθηκαν στο Άργος. Έκτοτε ο χώρος παρακάμζει και σταδιακά εγκαταλείπεται.

Θάλεια Σπυριδάκι, αρχαιολόγος-μουσειολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK

Βιβλιογραφία

Για το Στάδιο της Νεμέας και τα graffiti: Miller 1979, 93-103· NEMEA II, 84-89, 311-366· SEG LI, 363-397
Ειδικότερα για τα graffiti του Τελέστα, Έπικράτη και Ακρότατου:
α) NEMEA II, GRAF 2D, 313-314, fig. 524· SEG LI, 364
β) NEMEA II, GRAF 15D, 333-335, fig. 557-558, 560· SEG LI, 377
γ) NEMEA II, GRAF 14C-14D, 330-331, fig. 555-556· SEG LI, 376· GRAF 16, 336-337, fig. 561-563· SEG LI, 378

91.

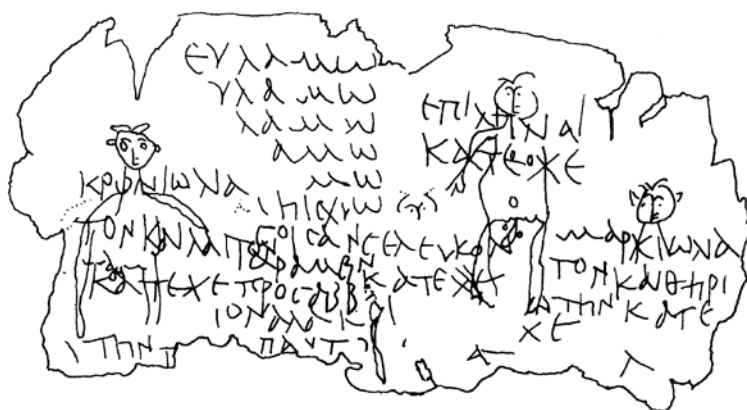
Μη ισχύσοισαν δραμεῖν...:
κατάδεσμος κατά αθλητῶν στα Ἴσθμια

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: μέσα 3ου αι. μ.Χ. ;
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: εσωτερικό
πηγαδιού, Ιερό Ποσειδώνα, Ισθμία / αρ. ευρ.: IM
2820
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μεγ. ύψ. 0,063, 0,123 μ., πλατ. 0,123 μ,
παχ. 0,001 μ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Κοντά σε ένα σημαντικό θρησκευτικό και αθλητικό κέντρο, το ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία, στο εσωτερικό ενός πηγαδιού, 450 μ. δυτικά του ναού, βρέθηκε ένας ενδιαφέρων μολύβδινος κατάδεσμος. Η μια πλευρά του φέρει σχέδια τεσσάρων ανδρών, δύο εκ των οποίων – οι καλύτερα σωζόμενοι – φαίνεται πως ήταν ενδεδυμένοι με χιτώνια που άφηναν ακάλυπτα τα γεννητικά τους όργανα. Στο ύψος περίπου του

στέρνου κάθε άνδρα ήταν χαραγμένο, σε αιτιατική πτώση, το όνομά του, ενίοτε και το προσδιοριστικό του (*Κρονίωνα τὸν καὶ Λαίτον, Σέλευκον, Ἐπιλήναιον, Μαρκίωνα τὸν καὶ Θηριώτη*), συνοδευόμενο από το ρήμα *κάτεχε*. Μάλλον κάποια θεϊκή δύναμη έπρεπε να τους θέσει υπό τον έλεγχο της. Σε μια στήλη στα δεξιά της πρώτης μορφής φανεωνόταν ο στόχος της μαγικής πράξης: να μην τους αφήσει να υπερσχύσουν σε αγώνα δρόμου που θα πραγματοποιούνταν ημέρα Παρασκευή (προσάββατον). Η θεϊκή παρέμβαση εξασφαλιζόταν και με μια επωδή: την πτερυγοειδή επανάληψη της λέξης *Εύλαμώ* (με ένα γράμμα να παραλείπεται κάθε φορά από την αρχή, ώστε να καταλήγει σε *ωω*), που προέρχονταν από το ασσυριακό επίθετο *ullamu*, που σημαίνει αιώνιος. Στην άλλη πλευρά ολοκληρωνόταν η μαγική επίκληση με ένα ημικυκλικό διάγραμμα, το οποίο είχε χαραγμένα ιερά

Αγωνιστικός κατάδεσμος από το Ιερό Ποσειδώνια στα Ισθμια, Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή

1		Ευλαμω			
2		υλαμω		Επιλήναι[ον]	
3		λαμω		κάτεχε.	
4		αμω			
5		μω			
6		Κρονίωνα	Μ[η] ισχύ-	ω	Μαρκίωνα
7		τόν και Λαιτον	κοισαν		τόν και Θηρι-
8		κάτεχε.	δραμειν		ωτην κάτε-
9			προcάββα-		χε.
10			τον α<λ>λά (?) καιί		
11		ΤΗΝ Π[]	c3	ΠΑΝΤΟ[]	c4
				[]	c4
				Λ[]	min.5

ονόματα βιβλικών θεοτήτων και μαγικούς «χαρακτήρες», ειδικά σύμβολα που η σωστή εκφώνησή τους αποτελούσε επαγγελματικό μυστικό.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ήταν λοιπόν ένας αγωνιστικός κατάδεσμος, που αφορούσε ένα από τα αρχαιότερα και δημοφιλέστερα αθλήματα, τον δρόμο. Μάλιστα στο πρόγραμμα των Ισθμίων, ο αγώνας ταχύτητας ήταν ξεχωριστός,

αποκαλούνταν *ίππιος*, γιατί οι δρομείς διένυαν απόσταση τεσσάρων σταδίων, ίση με έναν υπόδρομο.

Από τη μορφολογία των γραμμάτων, την αμφίεση των προσώπων, αλλά και τις φόρμουλες των μαγικών παπύρων (φωνές και μαγικοί χαρακτήρες), φαίνεται πως ο κατάδεσμος χρονολογείται στην ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή (μέσα 3^{ου} αι. μ. Χ.), όπως και όλοι οι αγωνιστικοί κατάδεσμοι του αρχαίου κόσμου που έχουν έρθει ως τώρα στο φως (στον ελληνικό χώρο έχουν μέχρι σήμερα βρεθεί γύρω στους ογδόντα). Την περίοδο εκείνη, άλλωστε, το αθλητικό ιδεώδες είχε δεχθεί κίριο πλήγμα, καθώς οι περισσότεροι αθλητές, οργανωμένοι πια σε επαγγελματικές συντεχνίες, εξασφάλιζαν ειδικά προνόμια για τους ίδιους, εξυπηρετώντας την αυτοκρατορική προπαγάνδα. Σε αυτό το κλίμα ανταγωνισμού οι αθλητές μετέρχονταν κάθε μέσο – θεμιτό ή αθέμιτο – προκειμένου να αναδειχθούν νικητές.

Πηελόπη Καλλιγέρου,
αρχαιολόγος-μουσειολόγος,
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών / Θ-INK

Βιβλιογραφία

Jordan 1985: 205-255· Jordan 1994: 111-126· Valavanis 2012· Zalenski 2014: 590-602· Gilman 2014: 176-192· Βαλαβάνης 2017

92.

Μαρμάρινο τραπεζοφόρο με αγαλμάτιο Διονύσου και νεότερες εγχάρακτες επιγραφές

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΓΛΥΠΤΟΥ: μέσα του 2ου αι. μ. Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: σύμφωνα με το ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, το έργο αγοράστηκε στην Αθήνα από τη συλλογή Μπουρνιά. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Γ 2829.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 53 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Τραπεζοφόρο με αγαλμάτιο του Διονύσου. Ο θεός στέκεται ορθός και κατενώπιον. Είναι γυμνός και φέρει ταινία στο μέτωπο και στεφάνι στην κεφαλή. Στο δεξιό του χέρι κρατά κάνθαρο. Με το αριστερό χέρι στηρίζεται σε κορμό δένδρου, γύρω από τον οποίο περιελίσσεται μια κληματαριά. Στα πόδια του, δίπλα από το δεξιό σκέλος, εικονίζεται ένας πάνθηρας.

Στον άβακα του πεσσίσκου του τραπεζοφόρου έχει χαραχτεί η νεότερη επιγραφή:

ΒΑΚΧΟΣ

και στη βάση, επίσης νεότερη επιγραφή,

ΣΠΑΡΤΗΣ

με κεφαλαία και επιμελημένα γράμματα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το έργο προέρχεται από τη συλλογή του Γ. Μπουρνιά, γνωστού αρχαιοπώλη του 19^{ου} αιώνα, η συλλογή του οποίου συμπεριλάμβανε αρχαιότητες από ολόκληρη την Ελλάδα. Σύμφωνα με την Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, το τραπεζοφόρο μιμείται αττικά πρότυπα, αλλά αποτελεί προϊόν λακωνικού εργαστηρίου, επομένως οι νεότερες επιγραφές προσδιορίζουν αφενός τον θεό (με το επίθετο του Διονύσου Βάκχος) και αφετέρου την προέλευση του έργου από τη Σπάρτη.

Βάντα Παπαευθυμίου, αρχαιολόγος,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Βιβλιογραφία

Στεφανίδου-Τιβεριού 1993: 86, 178-179, 188, σμ. 668, 234, αρ. 6, πίν. 4

Πελοπόννησος

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

93.

Φαρμακευτικό αγγείο με εγχάρακτη επιγραφή

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 3ος -1ος αι. π.Χ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ:

Βρέθηκε σε διπλό κιβωτιόσημο οικογενειακό τάφο (Τάφος 3), στη θέση Τσοπάνη Ράχη, κοντά στον οικισμό Τραγάνα, Δήμου Πύλου – Νέστορος. Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, αρ. ευρ. ΜΠ 211.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μικκύλο αμφικωνικό αγγείο, που φέρει στον ώμο την εγχάρακτη επιγραφή:

Αλύπου

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το αγγείο ανήκει στην κατηγορία των φαρμακευτικών αγγείων και το όνομα ΑΛΥΠΟΥ δηλώνει είτε το φάρμακο *άλυπον*, που έχει καθαρτικές, αντιπυ-

ρετικές και καταπραϋντικές ιδιότητες, και πιθανότατα περιέχονταν στο εσωτερικό του αγγείου, είτε το όνομα του παρασκευαστή της αλοιφής, τον φαρμακοποιό Άλυπο. Παρόμοια έχουν βρεθεί στον Πειραιά, στη Δήλο, στη Σάμο και αλλού.

Μαρία Κυλάφη, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Μεσσηνίας

Βιβλιογραφία

Παπαθανασόπουλος 1963: 91-92·
Παπαθανασόπουλος 1966: 184-
196· Αλεξανδρή 1973-74: 149·
Παπαθανασόπουλος 2000: 87·
Rotrof 2006: 554 (P 5726), εικ. 70,
πίν. 60, 164, 302

94.

Επιγραφικά χαράγματα από το Ιερό του Ηρακλέους στη Θήβα

Το 2004-2005, κατά τη σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Ι. και Δ. Μανίσαλη, στην οδό Πολυνείκους 13, στη νότια κλιτύ της Καδμείας ακρόπολης, εκτός αυτής και αριστερά για τον εισερχόμενο στην πόλη από τις αρχαίες Ηλέκτρες Πύλες, αποκαλύφθηκε το ιερό τέμενος του «Ηρακλέους και των παιδών του».

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, κυρίως τα κεραμικά, η εγκαθίδρυση της λατρείας του Ηρακλή και των μελών της οικογένειάς του στον χώρο, χρονολογείται στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. και συνεχίζεται έως τις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, εντοπίστηκε τμήμα κιονοστοιχίας, με βάσεις πώρινων κιονίσκων στη θέση τους, τμήμα ναϊκού οικοδομήματος, καθώς και ομοίωμα τάφου ή κενотаφίου σε σχήμα απλού λάκκου, σκεπασμένου με πλάκες, το οποίο φανερώνει λατρεία ηρώων. Γύρω και πλησίον του κενοταφίου, υπήρχε πλήθος μικρών αφιερωμάτων. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε «βωμός τέφρας», πάχους 2,5 μ., ως αποτέλεσμα διαδοχικών καύσεων, στις οποίες περιέχονταν μεγάλες ποσότητες υπολειμμάτων οστών και αποθέσεων κεραμικής.

Ο βωμός οριοθετήθηκε επανειλημμένα με χαμηλούς περιβόλους, κυρίως κατά τη γεωμετρική εποχή.

Από τα ευρήματα, πιο χαρακτηριστικά, ήταν οι χάλκινες οφθαλμωτές φιάλες, ένα χάλκινο σύμπλεγμα του Ηρακλή και του λέοντα της Νεμέας, τμήμα πώρινων γλυπτών που προέρχονταν πιθανόν από αέτωμα, τμήμα λίθινου περιρραντηρίου, λίθινες βάσεις αναθημάτων, μονολιθικοί τετράγωνοι βωμοί με βαθύνσεις για θυσίες ζώων, ένα πηγάδι, το νερό του οποίου χρησίμευε για τις ιερές τελετές, θυσιαστικά εργαλεία (μαχαίρια, αρυτήρες), άλλα ιερά σκεύη ή αφιερωματικά αντικείμενα από την τέλεση αθλητικών αγώνων (χάλκινος τρίποδας, δίσκος, ληκύθιο, ενεπίγραφο ομοίωμα δίφρου, ειδώλια), καθώς και άφθονη κορινθιακή κεραμική και βοιωτικές παραλλαγές ή απομιμήσεις της.

Για τη λατρεία του Ηρακλέους και τον ρόλο του στη ζωή της πόλης των Θηβών, σημαντικές πληροφορίες παρέχονται από τα 70 επιγραφικά χαράγματα και graffiti της ανασκαφής. Πρόκειται για επιγραφές επί αγγείων, που δηλώνουν, κατά κύριο λόγο, την αφιέρωσή τους στον ήρωα, ή αναφέρουν τον δημι-

Εικ. 1
Αρ. κατ. 46852. Θήβα, οικ. Μανίσαλη.
Graffito από θραύσμα μελαμβαφούς κανθάρου
τόρακ[λέει]

Εικ. 2
Αρ. κατ. 46891. Θήβα, οικ. Μανίσαλη.
Graffito από θραύσμα χείλους μελαμβαφούς κανθάρου
[--- ἀ]νέθε[κεν]

Εικ. 3
Αρ. κατ. 46861. Θήβα, οικ. Μανίσαλη.
Graffito από θραύσμα κάτω από το χείλος κανθάρου.
[τ]όρακλι

ουργό των αναθημάτων και ίσως τον αναθέτη των αγγείων, που σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να ταυτίζεται. Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή *Φύσκος μ' έπόεσε*, που ταυτίζεται με γνωστό πρώιμο βοιωτό κεραμέα, ενώ οι πιο συνήθεις ομάδες χαραγμάτων γράφουν τη λέξη:

hiaρός
ή
ἀνέθεκε τόρακλέει.

Ανάμεσά τους διασώθηκαν πολύ λίγα ονόματα αφιερωτών, όπως:

Όνάσιμος
Σαμίας
Εύθύμιχος
Βίας

Ελάχιστα είναι τα πιο επεξεργασμένα χαράγματα, όπως:

[ὁ δεῖνα πο]τέριον Κτερίαί ἐπ[όεσε].

Όλα γράφονται σε βοιωτικό αλφάβητο και διάλεκτο και τα αγγεία, πάνω στα οποία χαράσσονται, είναι κατασκευασμένα σε κορινθιακά και βοιωτικά εργαστήρια. Τα αγγεία προορίζονταν για την κατανάλωση φαγητού και την πόση κρασιού, κατά το ιερό γεύμα που παρεχόταν μια φορά τον χρόνο προς τιμήν των λατρευομένων ηρώων, μετά από τις μεταμεσονύχτιες θυσίες ζώων.

Εικ. 4
Αρ. κατ. 46890. Θήβα, οικ. Μανίσαλη.
Graffito από θραύσμα μελαμβαφούς κανθάρου
ηε[ρακλέος]

Οι συγκεκριμένες επιγραφές μπορούν να συγκριθούν με τα χαράγματα που αποκαλύφθηκαν σε μεγάλο αρχαϊκό οικοδόμημα στην αρχαία Τανάγρα, που επίσης αποδίδεται σε ιερό ή τέμενος αφιερωμένο στον Ηρακλή.

Η τοπογραφική αναφορά του Πινδάρου στη λατρεία του Ηρακλή (*Ίσθμιον.*, 4,61 κ.εξ.) και η πολύ μεταγενέστερη περιγραφή του Πausανία (9.11,1), υποδηλώνουν παραστατικά και πειστικά τη θέση της ασκούμενης λατρείας. Τα δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνας την επιβεβαιώνουν.

Οι Θηβαίοι επέμεναν να θεωρούν τον Ηρακλή δικό τους ήρωα, αν και δεν αγνοούσαν ότι ο ήρωας ήταν πανελλήνιος και σε πολλές πόλεις λατρευόταν ως ισότιμος των ολύμπιων θεών. Εκτός από ήρωα

της πόλης τους, στην οποία είχε γεννηθεί, τον θεωρούσαν και προστάτη και πρόμαχό τους.

Αλεξάνδρα Χαραμή, αρχαιολόγος,
προϊσταμένη ΕΦΑ Βοιωτίας

Βιβλιογραφία

Κεραμόπουλος 1917: 312-337· Φαράκλας 1996: 33-35· Αραβαντινός 2001-2004: 132-136· Αραβαντινός 2014: 149- 210· Αραβαντινός 2015, 85-106

95.

Χαράγματα από το Καβίριο της Θήβας

1

2

3

4

Το ιερό των Καβίρων, σημαντικό θρησκευτικό κέντρο ήδη από τον ύστερο 10^ο αι. π.Χ., βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα έξω από την πόλη της Θήβας, κοντά στο ιερό άλσος της Καβιραίας Δήμητρας, η οποία, σύμφωνα με την παράδοση, είναι η εισηγήτρια των μυστηριακών τελετών στο καβιρικό ιερό. Στον χώρο λατρεύονταν ο Κάβιρος και ο Παις και λάμβαναν χώρα μυστικές τελετές και δρώμενα, μεταξύ αυτών ιερογαμία και χορός.

Στο ιερό έχουν βρεθεί 500 περίπου αναθηματικά χαράγματα, κυρίως σε όστρακα, αλλά και σε αγγεία, τα οποία αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι των τελετουργικών και αναθηματικών πρακτικών που ασκούνταν στον χώρο. Η απαρχή συντελέστηκε

γύρω στο 500 π.Χ., όταν τα ειδώλια, τα μέχρι τότε κύρια αναθήματα, αντικαταστάθηκαν, σχεδόν ολοκληρωτικά, από τους καβιρικούς κανθάρους και άλλα μελανόμορφα ή μελαμβαφή αγγεία, κυρίως βοιωτικά. Στην πλειοψηφία τους, τα χαράγματα εντοπίζονται σε αγγεία που σχετίζονται με την κατανάλωση φαγητού και ποτού, ιδίως κρασιού, καταδεικνύοντας ότι οι συμποσιακές πρακτικές αποτελούσαν μία από τις βασικότερες τελετουργικές πράξεις του ιερού.

Οι επιγραφές χρονολογούνται κυρίως στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. και αναφέρονται στις θεότητες του ιερού, είτε ως «Καβίροι» (εικ. 1) είτε ως «Κάβιρος» (εικ. 2) ή και ως «Κάβιρος» και «Παιδί» (εικ. 3). Στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι χαραγμένες στο βοιω-

5

τικό αλφάβητο, με δύο βασικούς τρόπους σύνταξης «ὁ δεῖνα με ἀνέθηκε τοῖ Καβίροι» και «ἰαρός εἰμί τῷ Καβίρω», καθώς και συντομευμένες εκδοχές τους,

όπου π.χ. λείπει το «ἀνέθηκε» (εικ. 4) ή αναγράφεται μόνο το «ἠι» από το «ἰαρός» (εικ. 5)

Αν και τα χαράγματα σε όστρακα αποτελούν σύνηθες εύρημα και σε άλλα ιερά της Βοιωτίας, όπως στα ιερά του Ηρακλή στη Θήβα και στην Τανάγρα, η ύπαρξή τους στο Καβίριο της Θήβας είναι ιδιαίτερως σημαντική, γιατί αποτελεί τη μοναδική πηγή πληροφοριών για τον προσδιορισμό της ταυτότητας των λατρευόμενων θεοτήτων και της σύνδεσής τους με τη ζωή της τοπικής κοινότητας.

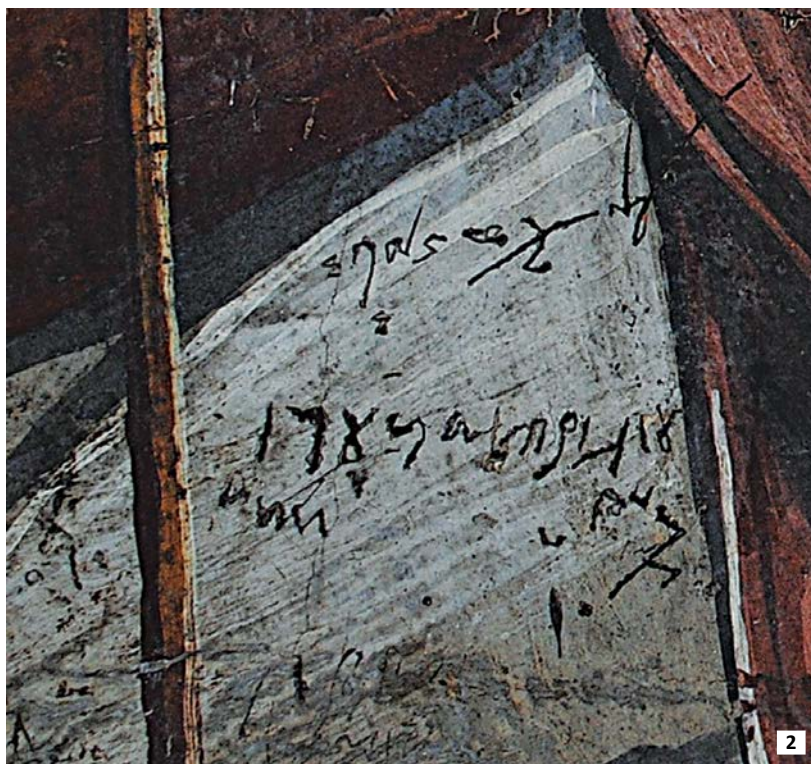
Σοφία Περλεπέ,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Βοιωτίας

Βιβλιογραφία

Wolters - Bruns 1940: 43-80· Λεμπέση 1992: 1-19· Daumas 1998· Schachter 2003, 112-142· Παπαχατζής 2004: 9, 25.5-10, 27.5-6· Bedigan 2008· Thompson 2010

96. Ακιδογραφήματα σε τοιχογραφημένους ναούς της Κεντρικής Εύβοιας

Στην Κεντρική Εύβοια εντοπίζονται ακιδογραφήματα σε ορισμένους ναούς με μεταβυζαντινή ζωγραφική. Από τη συγκεκριμένη περιοχή ήταν γνωστό το πρόσφατα μελετημένο σύνολο ακιδογραφημάτων, στο καθολικό της Παναγίας Περιβλέπτου στα Πολιτικά, ιδιαίτερα ενδιαφέρον από άποψη διατήρησης, ποικιλίας και ποσότητας. Ειδικότερα, πρόκειται για μεγάλο αριθμό χαραγμάτων, τα οποία διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες· στα ακιδογραφήματα με απεικονίσεις πλοίων, σε αυτά με διακοσμητικά μοτίβα και στις εγχάρακτες επιγραφές. Τα 27 εξ αυτών με χρονολογίες ανάγονται από τον 17^ο έως και τον 19^ο αιώνα. Επίσης στην περιοχή της Αμαρύνθου και συγκεκριμένα στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου με ζωγραφική που μπορεί να χρονολογηθεί τον 15^ο αιώνα ή αργότερα, έχουν εντοπιστεί ορισμένα ακιδογραφήματα πλοίων.

Ένα ακόμη σχετικό παράδειγμα, άγνωστο στη βιβλιογραφία, αποτελεί το καθολικό του Αγίου Νικολάου στην Άνω Βάθεια, με τοιχογραφίες που μπορούν να χρονολογηθούν στις τελευταίες δεκαετίες του 16^{ου} έως την πρώτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα, όπου εντοπίζονται χαράγματα κυρίως στον νάρθηκα. Ειδικότερα, στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα, στο σημείο που ο Πύρινος ποταμός καταλήγει στο στόμα του Βύθιου δράκοντα, διακρίνεται χάραγμα ολόσωμης μετωπικής μορφής, πιθανώς ιερέα (εικ. 1). Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι αυτός που χάραξε τη μορφή του αμαρτωλού ιερέα στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, θέλησε να ανώνυμο ζωγράφου σχετικά με τις εικονιζόμενες τιμωρίες των αμαρτωλών. Επίσης, το χάραγμα του 1608 στην παράσταση της Επίσκεψης του αγίου Αντωνίου στον άγιο Παύλο της Θηβαΐδας, στον νάρθηκα του ναού, μάς παρέχει ένα *terminus post quem* για τη χρονολόγηση των

τοιχογραφιών. Επιπλέον, στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, διακρίνονται άτεχνα χαράγματα ιστοφόρων πλοίων όπως και στην παράσταση της Επίσκεψης του αγίου Αντωνίου στον άγιο Παύλο της Θηβαΐδας. Στην τελευταία παράσταση διαβάζεται το όνομα «Γεώργιος Β. Μπουρμάς». Δίπλα στη μορφή του αγίου Αντωνίου υπάρχουν δυσανάγνωστες λέξεις, μεταξύ αυτών διαβάζεται: «έτους αχη (1608) και πιο κάτω: «1789 Απριλίου»(εικ. 2). Επίσης, στο κάτω μέρος του ενδύματος της μορφής του προφήτη Ηλία διαβάζεται: «Κων. Πετρογιάννης / 6 Δεκεμβρίου 1927». Σημειώνεται ότι τα επώνυμα Μπουρμάς και Πετρογιάννης υπάρχουν και σήμερα στην Εύβοια.

Τέλος, στο Καθολικό της Μονής Αγίου Δημητρίου, στον Καταρράκτη Οκτωνιάς υπάρχουν αρκετά χαράγματα επί των τοιχογραφιών, οι οποίες χρονολογούνται το 1633/36, σύμφωνα με διατηρούμενη στον ναό κτητορική επιγραφή. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ακιδογραφήματα ιστοφόρων πλοίων, τα οποία εντοπίζονται στην παράσταση του Οράματος του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, στον νότιο τοίχο του Ιερού, ενώ στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, υπάρχουν πολλά χαράγματα με ονόματα και νεώτερες χρονολογίες.

Αλεξάνδρα Κωσταρέλλη,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Εύβοιας

Βιβλιογραφία

Koder 1973: 165, αρ. 5 (επιγραφή)·
Τσουγκαράκης - Τσουγκαράκη 2015: 15-32·
Κατσελάκη - Σπανός 2018· Κωσταρέλλη -
Κωτσάκης 2018: 463-467· Κωσταρέλλη 2019:
115-116

97.

Ενεπίγραφη ερυθρόμορφη κύλικα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 510-500 π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: σωστική
ανασκαφή τάφου, θέση Άγιος Νικόλαος Ελάτειας.
Αρχαιολογική Συλλογή Ελάτειας, αρ. ευρ.
Αρχαιολογικού Μουσείου Αταλάντης Κ 2764.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 7,4 εκ., πλάτος
συμπεριλαμβανομένων των λαβών: 23 εκ.,
διάμετρος χείλους: 15,8-15,9 εκ., διάμετρος
βάσης: 7,5 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ:

Ακέραιη, αττική κύλικα τύπου C, η οποία αποδίδεται στον *Ζωγράφο του Πίθου*. Πηλός λεπτόκοκκος ανοιχτής καστανέρυθρης απόχρωσης. Το αγγείο φέρει καλής ποιότητας στιλπνό γάνωμα, με εξηρημένες τις επιφάνειες εσωτερικά των λαβών και την περιφέρεια της βάσης. Ερυθρόμορφη παράσταση σε μετάλλιο κοσμεί τον πυθμένα του αγγείου. Πρόκειται για την αναπαράσταση σκύθη συμποσιαστή σε στάση σκλαδόν επί ανακλίνδρου, η οποία αποτελεί ένα από τα πλέον δημοφιλή θέματα του ρεπερτορίου του ζωγράφου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

Στην κάτω επιφάνεια της βάσης διακρίνεται ευκρινώς επιγραφικό χάραγμα, σε φωκική γραφή του 4^{ου} τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.:

παῖς καλός ἠοραῖον ὄρχιπέδον
ταμίας.

Το κείμενο ερμηνεύεται ως παιδεραστική επευφημία, αποδιδόμενη σε πεντάμετρο, η οποία αποτελεί εύθυμη εκδοχή της ελεγειακής ποίησης και πιθανώς καθορίζει το κοινωνικό περιβάλλον του συγγραφέα.

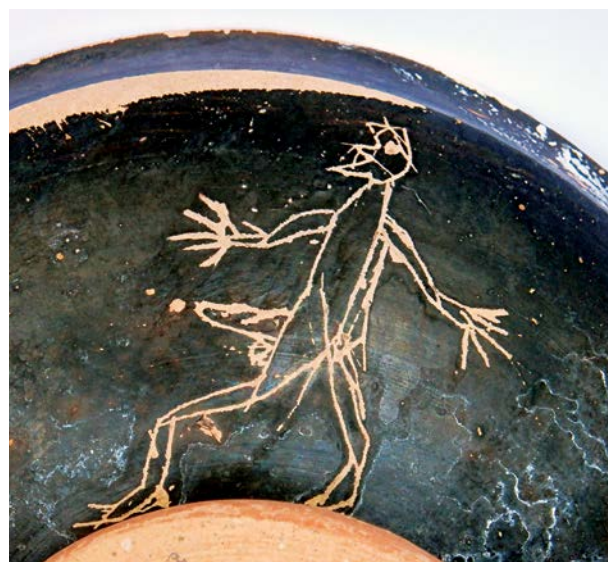
Πέτρος Κουνούκλας, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας

Βιβλιογραφία

Rousset 2012: 19-35

98.

Μελαμβαφής κύλικα με εγχάρακτη εικονιστική διακόσμηση

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 510-480 π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: προϊόν λαθρανασκαφής από τις Λειβανάτες Φθιώτιδας. Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας, αρ. ευρ. Κ 14874.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 80 εκ., διάμετρος χείλους: 17,2 εκ., διάμετρος βάσης: 8,2 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Ακέραιη μελαμβαφής κύλικα τύπου C. Πηλός λεπτόκοκκος, με ελάχιστες προσμίξεις, καστανέρυθρος. Το αγγείο φέρει μελανό γάνωμα κακής όπτησης, κατά τόπους απολεπισμένο. Εξηρημένα είναι τα τμήματα εσωτερικά των λαβών και η περιφέρεια της βάσης, στην κάτω επιφάνεια της οποίας διατηρείται ερυθρωπό γάνωμα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Εγχάρακτες αναπαραστάσεις, ιθυφαλλικής μορφής και ιππέα, κοσμούν αντίστοιχα τις δύο όψεις του αγγείου. Οι μορφές αποδίδονται ως καρικατούρες,

σχηματικά, χωρίς λεπτομέρειες, μία τεχνική ήδη γνωστή σε αντίστοιχα παραδείγματα από την ανατολική Λοκρίδα και τη Βοιωτία. Στο κάτω τμήμα της βάσης έχουν χαραχθεί τα γράμματα:

Κ Ε Λ

τα οποία, ως συντομογραφία, πιθανώς υποδηλώνουν τον κάτοχο του αγγείου.

Πέτρος Κουνούκλας, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας
Φιλίτσα Τιλελή, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας

Βιβλιογραφία

AGORA XXI, 34-35 (F73), pl. 13· Σελέκου 2014: 123

99.

Μελαμβαφής σκύφος με graffiti

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ύστερος 5ος αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: σωστική ανασκαφή τάφου, θέση Τριανταφυλλιά, Λειβανάτες Φθιώτιδας. Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας, αρ. ευρ. Κ 3753.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 7,8 εκ., μέγιστη διάμετρος χείλους: 8,8 εκ., μέγιστη διάμετρος βάσης: 6,2 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Ακέραιος μελαμβαφής σκύφος αττικού τύπου. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα κωδωνόσχημο και οριζόντιες, πεταλόσχημες λαβές κυκλικής διατομής, που εκφύονται κάτω από το ίδιο χείλος. Γάνωμα, κατά τόπους απολεπισμένο, καλύπτει όλη την επιφάνεια του αγγείου με εξηρημένη στενή ζώνη, αφημένη στο χρώμα του πηλού, στο σημείο μετάβασης σώματος – βάσης. Η κάτω επιφάνεια της βάσης κοσμείται με τρεις ομόκεντρους, μελανούς κύκλους. Κάτω από τις λαβές διακρίνονται δύο graffiti:

Μειξίλα
Ιο

Το πρώτο συνοδεύει ιστάμενη, γυμνή, ανδρική μορφή, στραμμένη προς τα αριστερά, στηριζόμενη σε βακτηρία. Η μορφή αποδίδεται ως καρικατούρα, εγχάρακτα, χωρίς λεπτομέρειες. Η κεφαλή της στρογγυλή, με μεγάλο και ανοιχτό στόμα, φέρει στην κορυφή δύο απολήξεις (κέρατα). Ευκρινώς διακρίνονται ο θώρακας, γεννητικά όργανα και τα οπίσθια της μορφής, η οποία ερμηνεύεται ως σάτυρος.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο σκύφος αποτελεί κτέρισμα ανδρικής ταφής. Το όνομα Μειξίλαος είναι σπάνιο, απαντάται στη Θήβα κατά τον 1^ο αι. π.Χ., αλλά είναι ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. γνωστό στην Αττική. Δεδομένου ότι οι επιγραφές που χαράσσονται επάνω στο αγγείο μετά το ψήσιμό του αποτελούν προσωπικά αφιερώματα ή δώρα, θεωρείται πολύ πιθανόν ότι τα χράγματα αυτά παραπέμπουν στον κτήτορα του αγγείου, κατ' επέκταση στον ένοικο του τάφου, και η απεικόνιση της συγκεκριμένης μορφής ίσως είχε αποτροπαϊκό χαρακτήρα.

Πέτρος Κουνούκλας, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας
Φιλίτσα Τιλελή, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας

Βιβλιογραφία

Σελέκου 2014: 122

100.

Μελαμβαφές σκυφίδιο με graffito

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: αρχές του 4ου αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ:
τάφος IV. Διαχρονικό νεκροταφείου, θέση
Προφήτης Ηλίας Κομποτάδων, Δήμου Λαμιέων.
Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας, αρ. ευρ. Κ 12761.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 4εκ., διάμετρος χείλους:
10,6εκ., διάμετρος βάσης: 5,9εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Σκυφίδιο με δακτυλιόσχημη βάση, αβαθές καμπύλο σώμα, καταλήγον σε έσω νεύον χείλος. Πηλός λεπτόκοκκος, ανοικτός καστανός. Κακής διατήρησης γάνωμα, κατά τόπους απολεπισμένο. Ίχνη φθοράς στην επιφάνεια. Επί της βάσης υπάρχει εγχάρακτο graffiti:

δαμόσιον.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το αγγείο βρέθηκε σε τάφο του διαχρονικού νεκροταφείου στον Προφήτη Ηλία Κομποτάδων, ο οποίος ήταν σε χρήση από τον πρώιμο 14^ο αι. έως τον 3^ο αι. π.Χ. Η φθαρμένη επιφάνεια του αγγείου υποδηλώνει ότι αυτό είχε χρησιμοποιηθεί επί μακρόν, πριν ακολουθήσει τον κάτοχό του στην τελευταία του κατοικία. Το σκυφίδιο ήταν πιθανότατα στην κατοχή δημόσιου λειτουργού και αποτελεί δευτερογενή κτερισματική απόθεση. Άβαφα και μελαμβαφή σκυφίδια με graffiti ΔΕ (δε(μόσιον)) έχουν βρεθεί στην Αγορά της Αθήνας, κοντά σε δημόσια κτήρια, και ήταν αγγεία στην κατοχή του δημοσίου. Δημόσια αγγεία με graffiti ΔΑ ή ΔΕ ανατίθενται συχνά σε ιερά, όπως τα αντίστοιχα από το ιερό του Απόλλωνος στο Καλαπόδι Φθιώτιδας.

Έφη Καράντζαλη, αρχαιολόγος,
προϊσταμένη ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας

Βιβλιογραφία

Καράντζαλη - McGeorge 2015: 51-82
Για το σχήμα: AGORA XII: 295-296, pl.33: 834, 841
Για το graffiti: AGORA XXI: 51-52, pl.29 · Palme
-Koufa 1996: 278, 311

101.

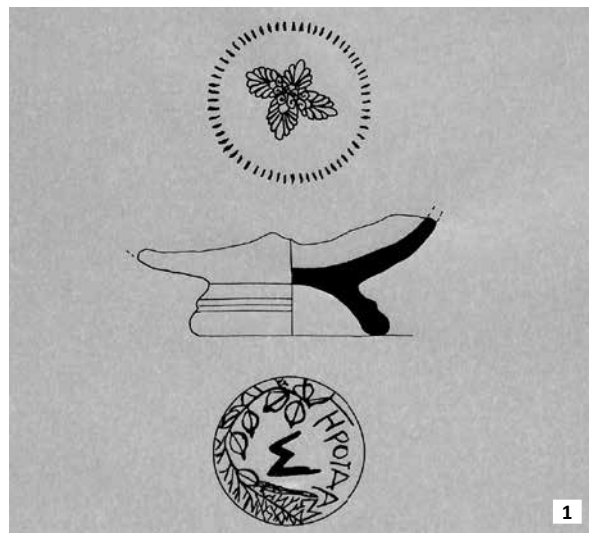
Βάση κανθάρου με graffiti

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: τελευταίο τέταρτο του 4ου -
αρχές 3ου αι. π.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Τάφος III. Βόρειο
νεκροταφείο Λάρισας Κρεμαστής, θέση «Κάστρο»
Πελασγίας, Δήμου Στυλίδας. Αρχαιολογικό
Μουσείο Λαμίας, αρ. ευρ. Κ 14951.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: διάμετρος βάσης: 5,1 εκ., ύψος
γραμμάτων: 3,1 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Δακτυλιόσχημη βάση κανθάρου, βαθμιδωτή, κωνική στο κάτω μέρος (εικ. 1). Πηλός ερυθροκάστανος, γάνωμα μελανό στιλπνό. Στον πυθμένα, rouletting και τέσσερα έκτυπα ανθήμια (εικ. 2). Στο κάτω μέρος, graffiti:

Ἡροΐδας/Ισ

1

και αμελώς αποδοσμένο εγχάρακτο κλαδί με κισσό-φυλλλλα δίκην στεφανιού (εικ. 3).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το όνομα του νεκρού, σε πτώση ονομαστική, είναι ευανάγνωστο με βαθιά χάραξη και ακολουθεί αντίστροφη, από το στεφάνι, φορά. Το ανθρωπωνυμικό *Ἡροΐδας* χρησιμοποιείται ως όνομα και πατρωνυμικό. Το πρώτο συνθετικό *Ἡρο-* προέρχεται από το θεωνυμικό *Ἡρα*, έχει ιωνική καταγωγή και σταχυολογείται σε επιγραφικές μαρτυρίες από τη Μαύρη Θάλασσα, τη Μακεδονία, τους Δελφούς, την Τρωάδα, τη Λέσβο, την Κω και την Κρήτη.

Το εγχάρακτο στεφάνι φανερώνει τη συνήθεια να στεφανώνονται οι νεκροί. Ταφικά στεφάνια είναι γνωστά από την αττική αγγειογραφία, τις επιτύμβιες στήλες και τους ταφικούς πίνακες, ενώ στεφάνια με κισσόφυλλα και στεφανωμένες μορφές απεικονίζονται σε παραστάσεις των μακεδονικών τάφων και συνδέονται με τη Διονυσιακή λατρεία.

Αθανασία Τσόκα, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας

Βιβλιογραφία

Solomonik 1973: 111-2· Τσιγαρίδα 1999: 1632-4,
1643· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2007: 77-8·
Parissaki 2007: 183-185

2

3

102.

Τμήμα οικιακού σκεύους με graffito

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 4ος-6ος αι. μ.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ / ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ:
βρέθηκε το 2015 στην ευρύτερη
περιοχή του Αχινού Φθιώτιδας (αρχ.
Εχίνος ή Εχινούντας), στο πλαίσιο

της σωστικής ανασκαφής μιας αγροτοβιοτεχνικής εγκατάστασης παραγωγής και αποθήκευσης οίνου της ύστερης αρχαιότητας, που διενεργήθηκε από την ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας, αρ. ευρ. Κ 14233.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μέγιστο σωζόμενο ύψος: 9,8 εκ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος: 21 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Τμήμα χείλους - σώματος ανοικτού τροχήλατου αγγείου. Πηλός λεπτόκοκκος, με ελάχιστες προσμίξεις, ανοιχτόχρωμος ερυθρωπός. Ίχνη καστανέρυθρου επιχρίσματος σώζονται στην εξωτερική του επιφάνεια και εσωτερικά στο χείλος. Εξωτερικά, στο μέσο του σώματος, διατηρείται διακοσμητική ζώνη κυματοειδούς ταινίας, με αυλακώσεις μεταξύ δύο συστάδων ευθειών γραμμών. Κάτω από το χείλος υπάρχει ευανάγνωστα χαραγμένη, από αριστερά προς τα δεξιά, η επιγραφή:

- εωδούρου

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Δεδομένου ότι οι επιγραφές που χαράζονται επάνω σε αγγείο μετά το ψήσιμό του αποτελούν προσωπικά αφιερώματα ή δώρα, θεωρείται πως το εν λόγω graffito παραπέμπει στον κτήτορά του. Το ελληνικό όνομα Θεόδωρος, από τα πλέον δημοφιλή πανελληνίως, και όχι μόνον, ανήκει στην κατηγορία των θεοφόρων ονομάτων, που παράγονται από το θέμα Θεο-, και σχετίζονται με την αφηρημένη έννοια του θείου. Εκφράζοντας την αντίληψη της μεσολάβησης μιας θεότητας για την απόκτηση ενός απογόνου, απαντά σε επιγραφές από τα ελληνιστικά έως και τα χριστιανικά χρόνια.

Η γραφή με ω αντί του ο στο πρώτο συνθετικό του ονόματος, συνηθίζεται εντός και εκτός του ελλαδικού χώρου και ερμηνεύεται ως απόρροια της εκάστοτε τοπικής προφοράς. Το ίδιο ισχύει και για την αντικατάσταση του ω με το δίφθογγο ου στην κατάληξη -*δουρος*, η οποία είναι προσφιλής κατά την ελληνιστική εποχή στη Θεσσαλία, αλλά και στη Μακεδονία και Μ. Ασία κατά την ύστερη αρχαιότητα και τους χριστιανικούς χρόνους.

Φιλίτσα Τιλελή, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας

Βιβλιογραφία

Keil - Wilhelm 1931: document 3 330, 4·
Τζιτζιμπάση 2008, 169-207· Παπανικολάου 2012:
234, υπ. 2002· Fernandes - Valério 2013: 69-108

103.

Νεότερα και σύγχρονα επιγραφικά χαράγματα στην Ι. Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στη Βράχα Ευρυτανίας

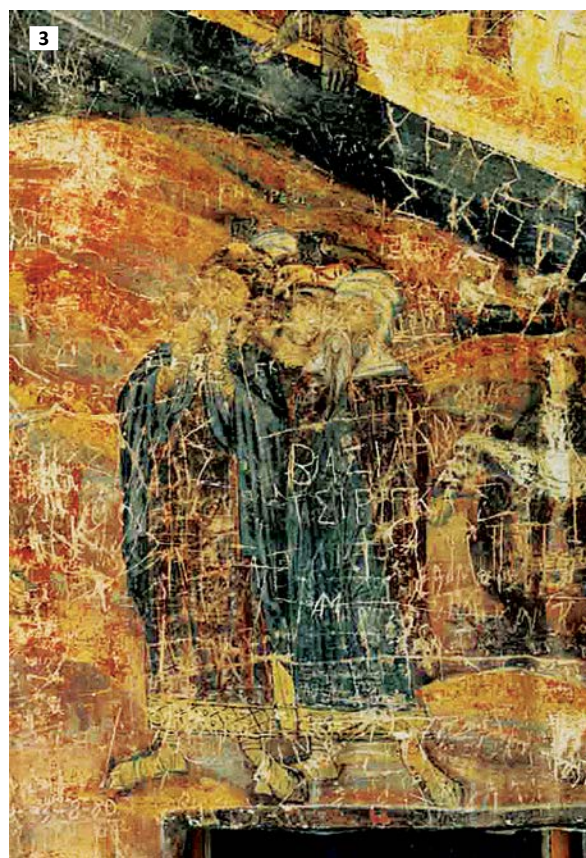
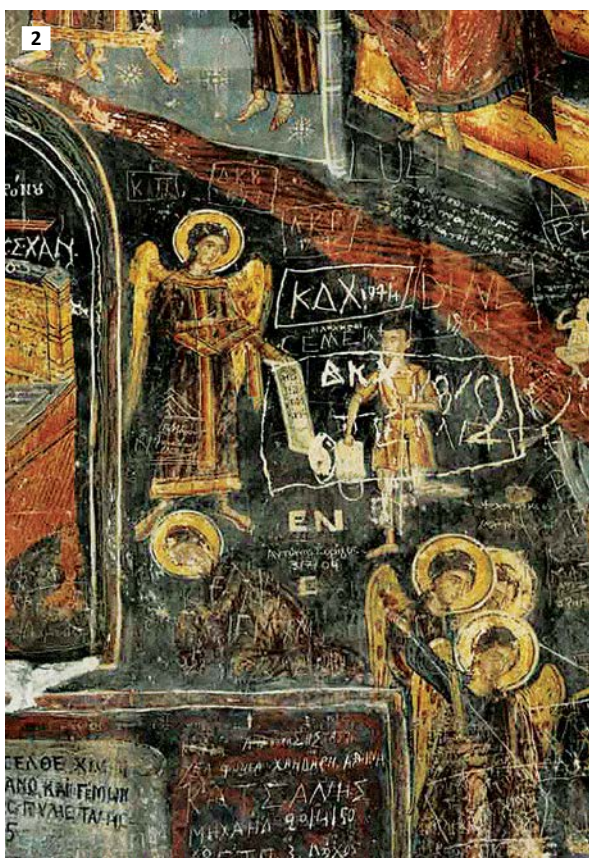
Η Ι. Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, βρίσκεται 2 χλμ βόρεια του οικισμού Βράχα του Δήμου Καρπενησίου, Π.Ε. Ευρυτανίας. Το Καθολικό της μονής είναι αγιορείτικου τύπου, στον τύπο του σταυροειδούς με τρούλο, νάρθηκα και ανοιχτό εξωνάρθηκα. Ο ναός κτίστηκε στα 1745 και η τοιχογράφηση ολοκληρώθηκε το 1753.

Οι τοιχογραφημένες επιφάνειες του ναού φέρουν σύγχρονα επιγραφικά χαράγματα της περιόδου 1945-2009, τα περισσότερα εκ των οποίων βρίσκονται στον εξωνάρθηκα, εκατέρωθεν της εισόδου και πάνω από αυτήν (εικ. 1).

Είναι γραμμένα στην ελληνική και αγγλική γλώσσα, με μεγαλογράμματη κυρίως γραφή, ελεύθερα στον χώρο ή μέσα σε πλαίσιο, με ορθογραφικά λάθη και ασυνέχειες ως προς τις διαστάσεις και το βάθος της χάραξης των γραμμάτων και αναπτύσσονται άλλοτε οριζόντια κι άλλοτε κάθετα, σε ένα ή περισσότερους στίχους αντίστοιχα (εικ. 2-4).

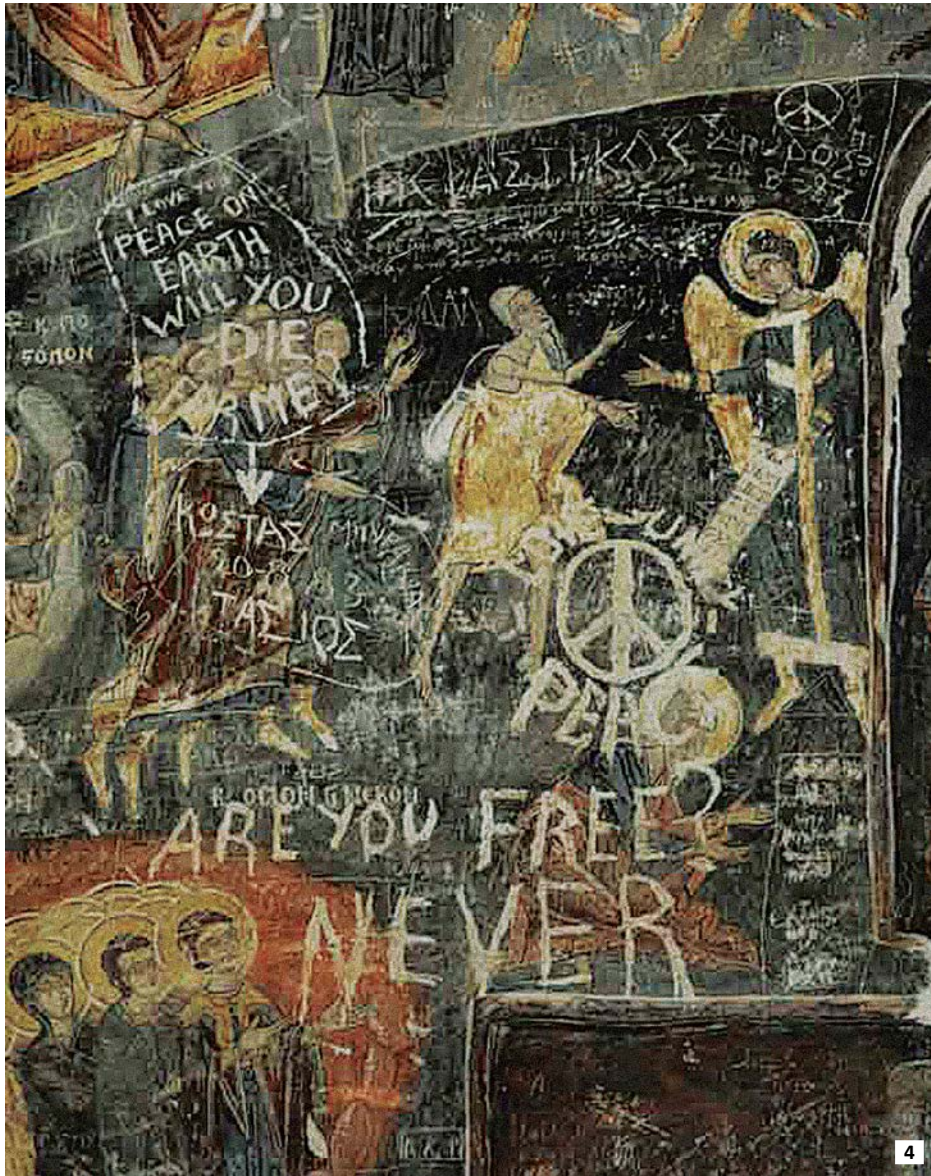
Ως προς τη μορφή, πρόκειται για απλές εγχαράξεις, αραιότερα ή πυκνότερα διατεταγμένες μεταξύ τους, έχουν διαφορετικό προσανατολισμό και συχνά επικαλύπτονται. Το περιεχόμενο των χαραγμάτων παρέχει στον επισκέπτη/αναγνώστη ευσύνοπτες πληροφορίες φυσικών προσώπων που μπορούν να διακριθούν στις παρακάτω κατηγορίες:

1. Ονοματεπώνυμο και πατρώνυμο σε συντομογραφία (εικ. 2):
α) Κ Π
β) Δ Κ Χ
γ) Α Κ Ρ
δ) Γ Κ Α
2. Ονοματεπώνυμο, πατρώνυμο και χρονολογία σε συντομογραφία (εικ. 2):
α) Τ Π Κ/1950
β) Κ Δ Χ 1974
γ) Κ Σ Χ Α Ν/ 19 5 1963

3. Ονοματεπώνυμο και ημερομηνία (εικ. 2, 4):
 α) ΠΕΡΑΣΤΙΚΟΣ ΣΠΥΡΟΣ/20-8-83
 β) ΚΩΣΤΑΣ/20-8-83/ΤΑΣΙΟΣ
 γ) Αντώνης Συρίγος /3/7/09

4. Όνομα ή ονοματεπώνυμο, ημερομηνία, τόπος καταγωγής, τόπος προσωρινής διαμονής και υποδήλωση της ιδιότητας σε παρόντα ή παρελθοντικό χρόνο (εικ. 2-3):

α) ΧΡΥΣΑ ΣΚΟΠΙΑ

β) ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ/ ΝΕΑ ΦΟΚΕΑ/ΧΑΗΔΑΡΗ ΑΘΗΝΑ

γ) ΚΑΤΣΑΝΗΣ ΜΗΧΑΗΛ/ 20-4-50/ ΕΣΟ / 3 ΛΟΧΟΣ/
ΣΤΓ 908

5. Ολόκληρες φράσεις με προσωπικό ή ιδεολογικό περιεχόμενο (εικ. 4):

α) I LOVE YOU/PEACE ON EARTH/WILL YOU DIE FOR ME?,

μέσα σε ελλειπτικό πλαίσιο και βέλος με κατακόρυφη φορά,

β) LOVE/UNITY/PEACE

σε κυκλική διάταξη γύρω από το σύμβολο της ειρήνης.

6. Ερωτοαποκρίσεις (εικ. 4):

ARE YOU FREE? NEVER

Αθανασία Τσόκα, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας

Βιβλιογραφία

Βασιλείου 1958: υπ' αριθ. 17, 269-275 και υπ' αριθ. 18, 336-339· Ντέλλας 1993: 99-112· Τσόκα - Παπακωνσταντίνου 2015

104.

Επιγραφικά χαράγματα στο Κάστρο
της Άμφισσας

Η ακρόπολη της αρχαίας Άμφισσας στο ύψωμα Έλατος προοριζόταν για την επιτήρηση του Κρισαίου πεδίου και του χερσαίου δρόμου που συνέδεε την Πελοπόννησο με τη Θεσσαλία. Τα τμήματα της ακρόπολης που είναι κτισμένα με πολυγωνικό, με ισόδομο τραπεζιόσχημο και με ισόδομο ορθογώνιο σύστημα, ανάγονται στην κλασική και την ελληνιστική περίοδο. Στη διάρκεια των αιώνων το Κάστρο πολιορκήθηκε, κατακτήθηκε, καταστράφηκε και ανοικοδομήθηκε, διαδοχικά από τον Φίλιππο Β', τους Γαλάτες, τους Ρωμαίους, τους Βούλγαρους, τους Σλάβους, τους Φράγκους, τους Καταλανούς και τους Οθωμανούς, ενώ συνέχισε να χρησιμοποιείται μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο για στρατιωτικούς σκοπούς.

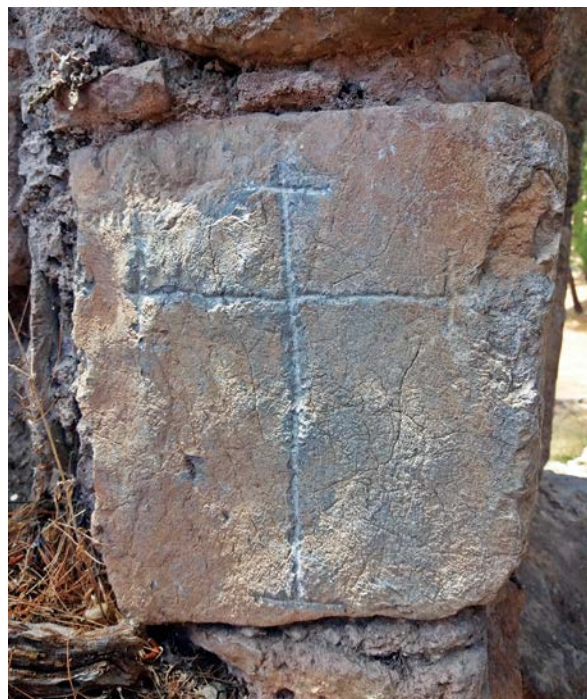
Στο εσωτερικό του Κάστρου διακρίνονται δύο πλατώματα, το νοτιοδυτικό, ή Κάτω πλάτωμα, και το Ακροπύργιο, το ψηλότερο και πιο απόκρημνο τμήμα του. Τα δύο πλατώματα διαχωρίζονται από εγκάρσιο τείχος, όπου παρατηρείται ευρεία χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού. Η είσοδος στο Ακροπύργιο γίνεται από μια χαμηλή πυλίδα στα ανατολικά. Εσωτερικά και εξωτερικά στις παραστάδες της πυλίδας διατηρούνται χαράγματα με τη μορφή σταυρού. Ξεχωρίζουν στην εσωτερική πλευρά της πυλίδας, η απεικόνιση σταυρού πατριαρχικού τύπου και στην εξωτερική ένα αβαθές χάραγμα σχεδόν ισοσκελούς σταυρού (εικ. 1-2).

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην πληθώρα χαραγμάτων που εντοπίζονται στα νεότερα κτίσματα του μνημείου, καθώς και στα φυλάκια που χρησιμοποιήθηκαν από τη φρουρά του Κάστρου κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ μέχρι και τα τελευταία χρόνια, πολυάριθμοι επισκέπτες χάρασαν το όνομα και την ημερομηνία της επίσκεψής τους.

Ανθούλα Τσαρούχα, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία

Παπακωνσταντίνου 2014· Psalti κ.ά. 2019: 321-346

105.

Νεότερα και σύγχρονα χαράγματα στον ναό
Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Άμφισσα

Ο ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος είναι ένα από τα σημαντικότερα μνημεία του 12^{ου} αιώνα στον ελληνικό χώρο και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της μεσοβυζαντινής ναοδομίας. Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου δικιόνιου με τρούλο αθηναϊκού τύπου ναού. Η κάτοψη του έχει σχήμα τετράγωνο (7,20x7,30μ.), το οποίο αποβαίνει σε ορθογώνιο με την προσθήκη του νάρθηκα στα δυτικά και τριών ημιεξαγωνικών κογχών στα ανατολικά. Είναι χτισμένος από ντόπιο πωρόλιθο ισοδομικά και ξεχωρίζει για το πολύ φροντισμένο πλινθοπερικόλειστο σύστημα. Στην τοιχοδομία ξεχωρίζουν οι λίθινοι διακοσμητικοί σταυροί, κάποιοι από τους οποίους περιβάλλονται στα πάνω μέρη με

οδοντωτή ταινία, η κεραμοπλαστική διακόσμηση στους αρμούς, η οποία συνίσταται κυρίως σε εκφυλισμένα κουφίζοντα κεραμικά διακοσμητικά, και τα παράθυρα, που είναι κατασκευασμένα με ποικίλους τρόπους.

Τόσο στο εσωτερικό όσο και εξωτερικά του ναού διατηρούνται πολυάριθμα και ποικίλα χαράγματα – ακιδογραφήματα, που έχουν χαραχτεί, χωρίς να ενδιαφέρονται οι δημιουργοί τους για τη θέση στον χώρο, τις αναλογίες και την κλίμακα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τα αρχιτεκτονικά σημάδια, οι ενθυμήσεις επισκεπτών ή προσκυνητών, κυρίως με το όνομά τους ή και την ημερομηνία της επίσκεψής τους, και οι ποικιλόμορφες χαράξεις στο σχήμα του σταυρού.

Από τις χρονογραφικές σημειώσεις - ενθυμήσεις ξεχωρίζουν αυτές του 1773 (εικ. 1), 1840, 1848, 1860, 1868, 1872, 1877, 1936, 1942, 1944, 1956, 1958 και 1995. Τα ονόματα που έχουν χαραχτεί στον ναό δημιουργούν ένα πλούσιο, «λίθινο» αρχείο για τους μελετητές της τοπικής ιστορίας, δεδομένου ότι πολλά από τα ονόματα χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα και, ορισμένες φορές, σχετίζονται με τα ονόματα ανθρώπων που μεριμνούσαν για τη φροντίδα του ναού παλαιότερα.

Από τα χαράγματα σταυρού ξεχωρίζουν ένας

σταυρός, όπου ο χαρακτήρας ακολουθεί τον πατριαρχικό τύπο του σταυρού συνοδευόμενο από συντομογραφίες, ένας σταυρός, όπου οι απολήξεις των κεραιών του είναι είτε διχαλωτές είτε κοσμούνται με κύκλους, ίσως απομίμηση των σταυρών με μικρούς δίσκους στα άκρα των κεραιών που συναντώνται και σε τοιχογραφίες, και ένας ισοσκελής σταυρός σε ημικόκλιο (εικ. 2-4).

Ανθούλα Τσαρούχα, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία

Λαμπάκης 1894-1902: 38-39· Ορλάνδος 1935: 181-196· Ζουμάς 2000· Ασλανίδης - Πινάτση 2003: 163-170

106.

Ανθρωπόμορφα χαράγματα σε ενεπίγραφο λίθο

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: απροσδιόριστη
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Αρχαιολογικός Χώρος Δελφών
(Μ.Δ. 3331)
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 41,4 εκ, μέγιστο μήκος: 101 εκ., πλάτος 100 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Σε μία από τις στενές όψεις ορθογώνιου λίθου, στην κύρια επιφάνεια του οποίου χαράχθηκε κατά τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. τιμητικό ψήφισμα για κάποιον ρόδιο Κλεόνικο Κλεοκράτους, διακρίνονται, αδρομερώς αποδοσμένες, τέσσερις σχηματοποιημένες ανθρωποειδείς μορφές. Όλες αποδίδονται άκαμπτες, μετωπικές, με στιβαρό κορμό, μεγάλες κεφαλές και με ανοικτά τα χέρια και τα πόδια, εκτός από τη δεύτερη από αριστερά, τα πόδια της οποίας δηλώνονται ως παράλληλες ράβδοι. Η τρίτη, πιθανώς γυναικεία μορφή, αν ληφθεί υπόψη η δήλωση στήθους, κρατεί με το αριστερό χέρι ταινία (;) και με το δεξί δυσδιάκριτο αντικείμενο, το οποίο μοιάζει διμερές, με ορθογώνια βάση και υψηλό, στενότερο φερόμενο τμήμα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

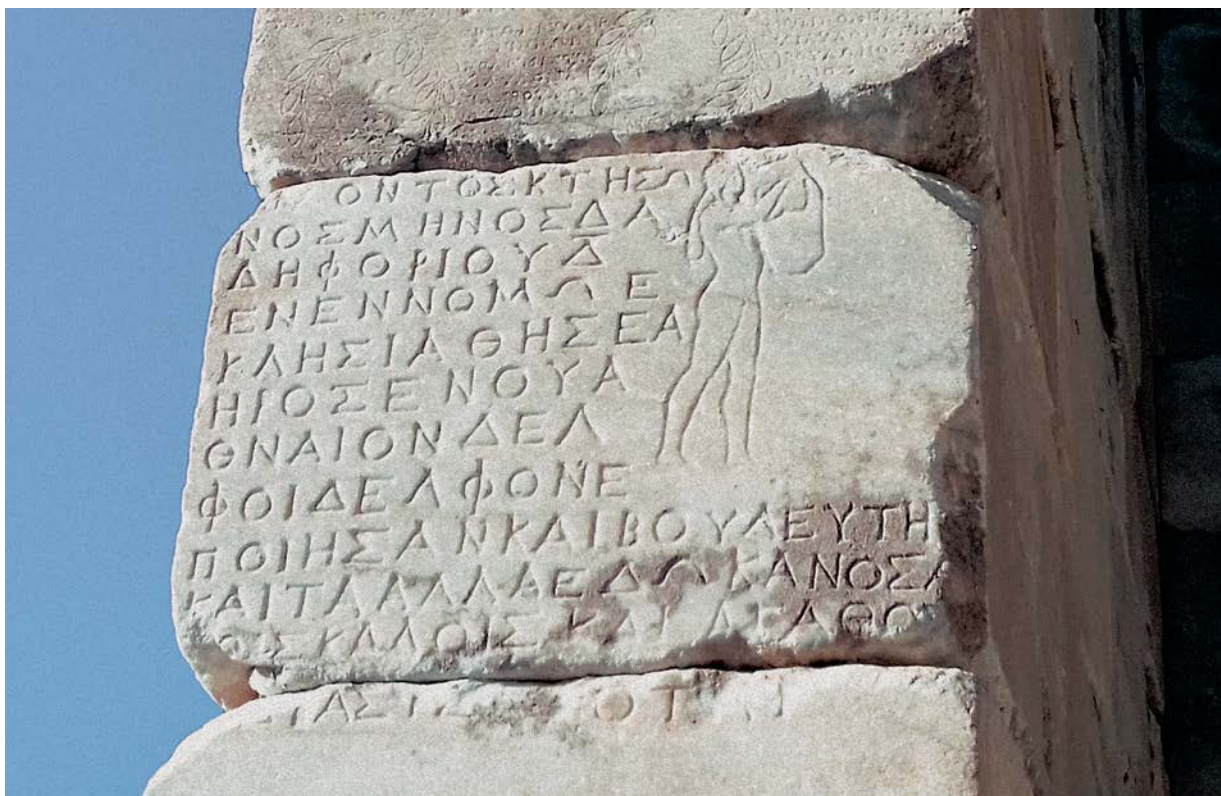
Στερούμενες καλλιτεχνικών αξιώσεων, οι μορφές δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για την ερμηνευτική τους προσέγγιση. Πιθανώς χαράχθηκαν σε εποχή κατά την οποία ο ενεπίγραφος λίθος είχε αποκτήσει άλλη χρήση από την αρχική, ίσως ως δομικό στοιχείο κατασκευής. Το γεγονός, επίσης, ότι σε δύο από τις μορφές, την τρίτη και την τέταρτη, υποδηλώνεται σαφώς το φύλο τους ως γυναικών, ίσως υποδεικνύει ότι η χρονολόγησή τους συντελέστηκε πριν από την επικράτηση του χριστιανισμού. Ο Bourguet, στη μοναδική μνεία των χαραγμάτων στη βιβλιογραφία, κάνει λόγο για τον παιδικό τρόπο με τον οποίο αποδόθηκαν οι μορφές.

Νικόλαος Πετρόχειλος, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία

Για τον ενεπίγραφο λίθο και μνεία για το χάραγμα:
Bourguet 1911: 456· Daux 1943: 333-334, αρ. 381

107.

Ένας κιθαρωδός των ρωμαϊκών χρόνων
στους Δελφούς

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 117-138 μ.Χ. (επί αυτοκράτορα Αδριανού)

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θησαυρός των Αθηναίων, Ιερό του Απόλλωνος Πυθίου, Αρχαιολογικός Χώρος Δελφών.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΛΙΘΟΠΛΙΝΘΟΥ: 55×39 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Εγχάρακτο σχέδιο γυμνής, όρθιας, ανδρικής μορφής, στραμμένης προς τα δεξιά, που κρατάει λύρα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η συνοδεία ενός ενεπίγραφου επισήμου κειμένου από ένα εγχάρακτο, και δη ανθρωπόμορφο, σχέδιο, δεν ήταν συνήθης κατά την αρχαιότητα. Ιδιαίτερο, συνεπώς, παράδειγμα συνιστά το εγχάρακτο σχέδιο ενός όρθιου, γυμνού κιθαρωδού, το οποίο συνοδεύει

ένα τιμητικό ψήφισμα της πόλης των Δελφών για τον αθηναίο Θησέα Ηροξένου, ένα κατά τα άλλα άγνωστο πρόσωπο, το οποίο χαράχθηκε στον Θησαυρό των Αθηναίων κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. Η μορφή είχε ταυτισθεί αρχικά με τον Απόλλωνα και μάλιστα είχε θεωρηθεί ότι αντέγραφε κάποιο άγαλμα του ιερού. Ωστόσο, κατά μία άλλη άποψη, το σχέδιο παραπέμπει στην ιδιότητα του εικονιζομένου ως μουσικού, ενώ θελκτική είναι και η υπόθεση ότι επρόκειτο για κάποιον Πυθιονίκη.

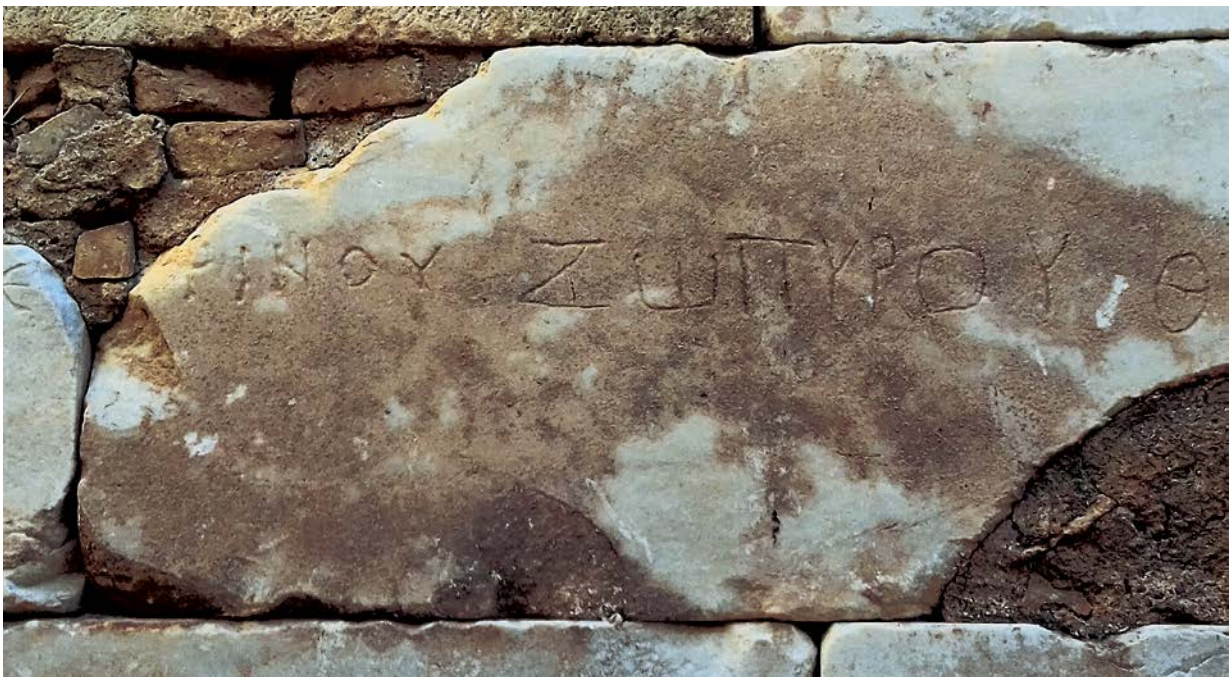
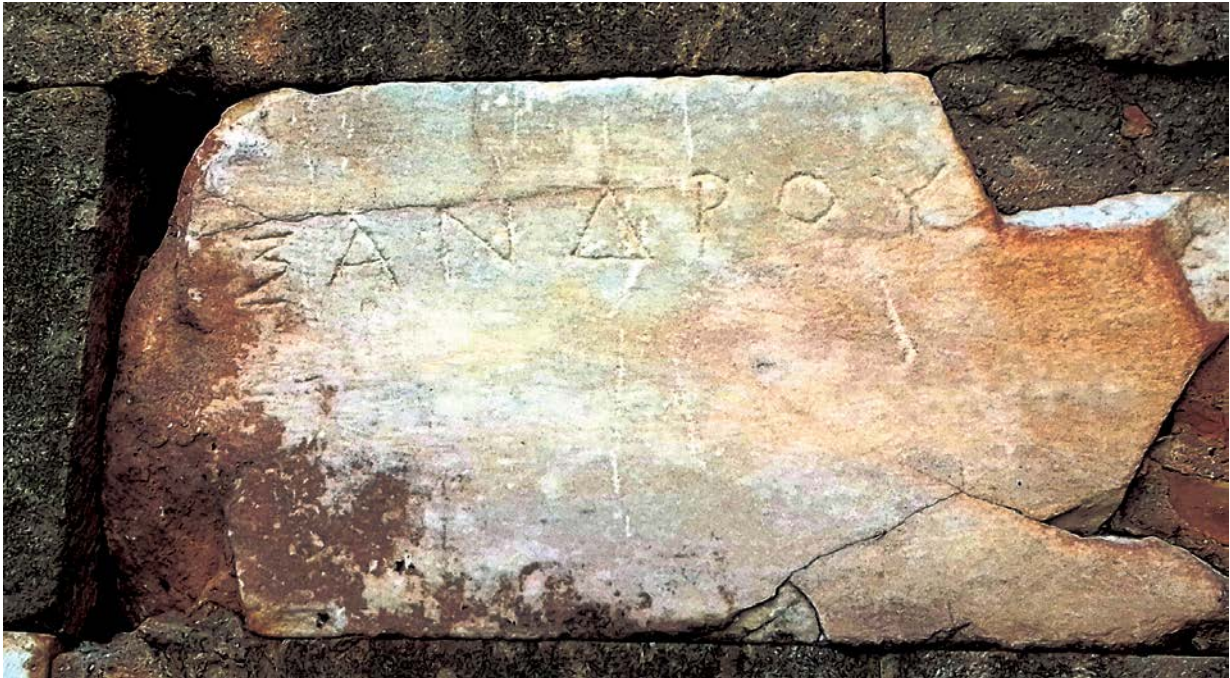
Δήμητρα Μαρία Λάλα, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία:

Homolle 1896: 702-732· Colin 1909-1913

108.

Εγχαράξεις ονομάτων στον Θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς

Ο Θησαυρός των Αθηναίων ήταν, ήδη από την αρχαιότητα, ένα από τα γνωστότερα κτίσματα του ιερού του Απόλλωνα στους Δελφούς, ένα δίστυλο εν παραστάσει κτήριο, όπου φυλάσσονταν τα αναθήματα των αθηναίων πολιτών.

Οι εξωτερικοί τοίχοι του κτηρίου χαραχθηκαν

σταδιακά από τον 3^ο αι π.Χ. κ.εξ. με επιγραφές, τις οποίες θα μπορούσαν να διαβάζουν όλοι οι επισκέπτες του ιερού. Στις εσωτερικές, ωστόσο, όψεις των τοίχων του Θησαυρού, στον πρόδομο και στον σηκό, σε διάσπαρτα σημεία, εντοπίζονται σχετικά πρόχειρες εγχαράξεις ονομάτων, οι περισσότερες σε γενι-

κή πτώση. Οι εν λόγω εγχαραξείς έχουν δημοσιευθεί από τον G. Colin, και είναι οι ακόλουθες:

- FdD III.2.144: Ἀθηνο[δ]ώρου / Ἀριστ[ί]ωνος
- FdD III.2.145: Α
- FdD III.2.146: [.....]νίκου / Ἐλευθερίδα
- FdD III.2.147: Ἡσύχιος /
- FdD III.2.148: Φιλοδά(μου) Ἀμυνάνδρ<ο>υ /
Φιλο[δ]ά(μου) νεωτέρου
- FdD III.2.149: Ξεν[ο]φώντος
- FdD III.2.150: Ε[ύ]κρίνου — Ζωπύρου —
Θηρι[.....]
- FdD III.2.151: Ὀλυμπianoῦ
- FdD III.2.152: Λαινέτου — Λαινετίωνος
- FdD III.2.153: Βαύκη
- FdD III.2.154: Συνφ[....] / Ἄφροδᾶ — / Εὐτυ-
χια[ν]οῦ
- FdD III.2.155: [...]οστάτ[ου] — / [Ζ]ωσ[....]
- FdD III.2.156: Δράκωνος / Εὐγη[....] / Εὐτυ[χ.....]
- FdD III.2.157: [Ἄ]λεξάνδρου

Όλα τα ονόματα είναι, σχεδόν με βεβαιότητα, αρσενικά, με το πατρώνυμο να αναγράφεται ενίοτε. Σε μία δε περίπτωση έχουν χαραχθεί μαζί τα ονόματα δύο ατόμων της ίδιας οικογένειας. Σύμφωνα με τον G. Colin, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των γραμμάτων καθιστούν πιθανή τη χρονολόγηση των εγχαραξέων στην παλαιοχριστιανική περίοδο (5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.), η δε θέση των εγχαραξέων εντός του Θησαυρού και, συνήθως, σε ύψος 1,50-2 μ., υποδηλώνει ότι το κτήριο θα είχε απολέσει την αρχική του λειτουργία, οι τοίχοι του όμως, ή τουλάχιστον ένα τμήμα τους, θα έστεκαν ακόμη.

Ός προς την ερμηνεία τους, ο Colin ανέφερε δύο υποθέσεις: κατά την πρώτη, πρόκειται για ονόματα

που χάραζαν οι μετέπειτα επισκέπτες της περιοχής, ενώ, κατά τη δεύτερη πρόκειται για επιτύμβιες επιγραφές θανόντων, που είχαν ταφεί εντός ή περί τον Θησαυρό, όταν την περιοχή είχε καταλάβει πλέον ένα νεκροταφείο.

Δήμητρα Μαρία Λάλα, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία
Colin 1909-1913

109.

Ένας εγχάρακτος άβακας παιχνιδιού στους Δελφούς

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: αρχαία ελληνική ή ρωμαϊκή περίοδος

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: διάσπαρτος λίθος Π259, αρχαίο Γυμνάσιο, Αρχαιολογικός Χώρος Δελφών

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: λιθοπλίνθου: 43×43×39 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ:

Εγχάρακτος άβακας παιχνιδιού, με 10×8 τετράγωνα, διαστάσεων 25×18εκ.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

Σε έναν διάσπαρτο λίθο στην περιοχή του Γυμνασίου των Δελφών εντοπίζεται εγχάρακτος άβακας παιχνιδιού, με 10×8 τετράγωνα. Αντίστοιχοι άβακες έχουν βρεθεί σε πάμπολλες περιοχές, καθώς χρησιμοποιούνταν για ορισμένα, ιδιαίτερως δημοφιλή, αρχαιοελληνικά παιχνίδια, όπως η *πέττεια* και οι

πόλεις, αλλά και για το ρωμαϊκό *ludus latruncolorum* ή *latrunculi*. Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια αποτελεί ότι ο άβακας είναι χαραγμένος στο ήμισυ της άνω επιφάνειας του λίθου, το άλλο ήμισυ του οποίου λειτουργούσε ως τοιχοβάτης: συνεπώς, είναι βέβαιο ότι οι παίκτες είχαν μπροστά τους τις μακρές πλευρές του άβακα με τα 10 τετράγωνα, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι, κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού, κάθονταν στο δάπεδο και στηρίζονταν στον τοίχο.

Δήμητρα Μαρία Λάλα, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία:

Schädler 1944: 47-67· Kurke 1999: 247-267

110.

Χριστιανικά εγχάρακτα σύμβολα
στον Βωμό των Χίων

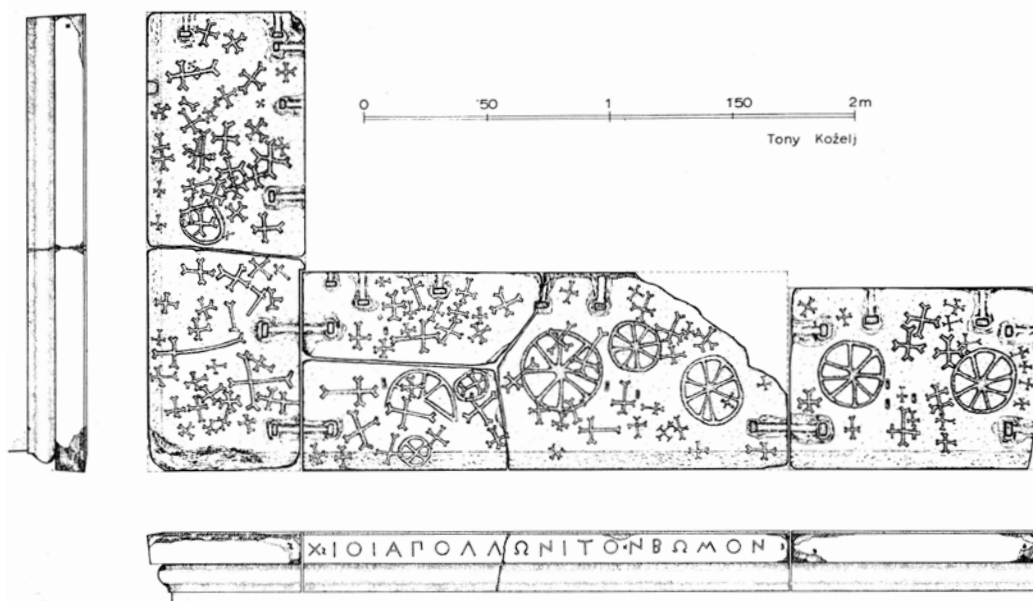
Στην άνω όψη του βωμού των Χίων, ο οποίος κατασκευάστηκε τον 5^ο αι. π.Χ. μπροστά από το ναό του Απόλλωνα, είναι χαραγμένος μεγάλος αριθμός από σταυρούς και ρόδακες σε ακανόνιστη διάταξη, τους οποίους αναφέρει ο Amandry το 1981, και από τους οποίους πλέον μόνο μερικοί είναι ορατοί. Καταλαμβάνουν τμήμα της ανατολικής και της νότιας άνω όψης, ενώ δεν υπάρχουν στη βορειοδυτική γωνία, γεγονός που, κατά τον Amandry, πιθανώς να σημαίνει ότι χαραχτήκαν κατά τη διάρκεια αποδόμησης του μνημείου.

Ο ρόδακας και ο σταυρός αποτελούν συνήθη μοτίβα της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, καθώς οι Χριστιανοί χάραζαν σταυρούς και σύμβολα πάνω στα ειδωλολατρικά, κατά τους ιδίους, μνημεία ως ένδειξη πίστης, αλλά και κυρίως ως ένα είδος εξορκισμού της παλαιάς και μη αποδεκτής πίστης των «εθνικών». Η αιματηρή θυσία στον θεό Απόλλωνα άλλωστε είχε ήδη αντικατασταθεί με το αναίμακτο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, όπου ο Ιησούς, ως θύμα και θύτης, προσφέρει «σώμα και αίμα» υπό την μορφή άρτου και οίνου (*Ιωάννης*, στ' 48-59) στους πιστούς, προσφέροντας συγχρόνως την αιώνια ζωή.

Μαριλένα Χρυσούλα Τσακουμάκη,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία

Amandry 1981: 739-740 (αναφορά στα σύμβολα και σχέδιο fig.60)
Για αντίστοιχα σύμβολα (ενδεικτικά): Roueché, 1989: fig.59,69,103,129,189.

111.

Εγχάρακτος λίθος από τους Θησαυρούς στην περιοχή του Θεάτρου

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΩΝ: 5ος- 6ος αι. μ.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: περιοχή των «Θησαυρών του
Θεάτρου», Αρχαιολογικός Χώρος Δελφών.
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μέγιστο μήκος: 72 εκ., πλάτος: 35 εκ.,
μέγιστο ύψος: 32 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Εγχάρακτος λίθος με σταυρό και Δένδρο της ζωής

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Μετά το διάταγμα του Θεοδοσίου Α' και το κλείσιμο του μαντείου των Δελφών, ξεκίνησε ο σχηματισμός της πρώτης χριστιανικής κοινότητας στην περιοχή. Οι ένθερμοι υποστηρικτές της ελευθέρα εκφραζόμενης πλέον θρησκείας τους, δεν έχαναν ευκαιρία να εκφράζουν τις πεποιθήσεις τους, χαράζοντας τα σύμβολα της πίστης τους πάνω στους λίθους των ήδη υπαρχόντων μνημείων.

Στην περιοχή των Θησαυρών του θεάτρου, ανάμεσα σε διάσπαρτα οικοδομικά κατάλοιπα, βρίσκε-

ται ο συγκεκριμένος εγχάρακτος λίθος, ο οποίος εικονίζει αριστερά το Δένδρο της ζωής (κυπαρίσσι), το οποίο προσιωνίζει τη σταύρωση του Χριστού και παραπέμπει στην αιώνια ζωή και τον παράδεισο (*Γένεσις*, Β 12-17). Στο εγχάρακτο αυτό μικρό χριστιανικό δίδαγμα ακολουθεί ο ανισοσκελής σταυρός, ο οποίος περικλείεται σε τετράγωνο στα δεξιά, ολοκληρώνοντας το μήνυμα που μεταφέρεται από τον πιστό. Στην περιοχή των Θησαυρών υπάρχουν και άλλα διάσπαρτα μέλη, εγχάρακτα, αλλά και ανάγλυφα, που παραπέμπουν σε επανάχρηση των αρχιτεκτονικών μελών των Θησαυρών κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Μαριλένα Χρυσούλα Τσακουμάκη,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία

Amandry 1981: 736-740

112.

Εγχάρακτος ίππος σε κίονα
της «Ρωμαϊκής Αγοράς»

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΟΣ: απροσδιόριστη, πιθανώς από την παλαιοχριστιανική περίοδο κ. εξ., σύμφωνα με την κιονοστοιχία.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: τρίτος κατά σειρά από ανατολικά, κίονας της βόρειας κιονοστοιχίας της Ρωμαϊκής Αγοράς, Αρχαιολογικός Χώρος Δελφών

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μήκος: περ. 25 εκ., ύψος: 18 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Εγχάρακτος ίππος στραμμένος προς αριστερά. Εικονίζεται σε βηματισμό με ψηλό λαιμό, μισάνοιχτο στόμα και ουρά που παραπέμπει σε κίνηση του ζώου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η αποκαλούμενη Ρωμαϊκή Αγορά των Δελφών είναι ένας περίστυλος ορθογώνιος χώρος, ανατολικά του ναού του Απόλλωνα, που ενσωματώνει αρκετές οικοδομικές φάσεις, μη πλήρως αποσαφηνισμένες

ακόμη. Ο ίππος είναι χαραγμένος πάνω στην ανατολική πλευρά του κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας και σε ύψος περ. 1.70 μ. Η χάραξή του είναι σχετικά επιμελής.

Ο εγχάρακτος ίππος ανήκει στα συνήθη και αγαπημένα σύμβολα της ρωμαϊκής περιόδου και απεικονίζεται σε σχέση με αθλητικούς αγώνες ή μονομαχίες. Επίσης, τον βρίσκουμε σε ναούς και κτίσματα της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής περιόδου.

Μαριλένα Χρυσούλα Τσακουμάκη,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία

Bommelaer - Laroche 2015: 112, fig. 26

Για αντίστοιχες απεικονίσεις: Langner 2001:

n. 1432· Xenaki 2015: 160, fig. 4· Chaniotis - de

Staebler 2018: fig. 10, 14, 29

113.

Εγχάρακτος λατινικός σταυρός σε αρχιτεκτονικό μέλος κτηρίου

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΟΣ:

απροσδιόριστη, 5ος-6ος αι. μ.Χ. κ.εξ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: διάσπαρτος λίθος (ΑΜΔ 35891),

Γυμνάσιο Δελφών, Αρχαιολογικός Χώρος Δελφών

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ λίθου: μέγιστο ύψος: 102 εκ., μήκος 80 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Αρχιτεκτονικό μέλος κτίσματος σε δεύτερη χρήση. Κοσμείται, στην εμπρόσθια όψη, με το θέμα του σταυρού, ο οποίος καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρη την έκταση του λίθου. Ο σταυρός είναι ανισοσκελής και ελεύθερος, λατινικού τύπου, με πεπλατυσμένες απολήξεις, ενώ είναι ορατή η προσπάθεια της απόδοσής τους ως ελαφρά κοίλες, κατά την αντίστοιχη τυπολογία. Τα διάχωρα των κεραιών είναι ακόσμητα. Πάνω δεξιά διακρίνεται κυκλική κοιλότητα, που αφορά στην πρώτη χρήση του αρχιτεκτονικού μέλους ως κατώφλι.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η τυπολογία του συγκεκριμένου σταυρού χρησιμοποιείται από τον 5^ο-6^ο αι μ.Χ. κ.εξ. Οι διαστάσεις του λίθου και ο τρόπος ενσωμάτωσης του σταυρού παραπέμπουν σε αντιγραφή ανάγλυφου παλαιοχριστιανικού θωρακίου ναού. Σημειώνεται ότι μέχρι την ανασκαφή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, το γυμνάσιο καλυπτόταν από τη Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου, η οποία, σύμφωνα με επιγραφή, ολοκληρώθηκε το 1743, ενώ στην περιοχή υπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική του 6^{ου} αι μ.Χ.

Μαριλένα Χρυσούλα Τσακουμάκη,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία

Homolle 1899: 560-561· Σκλάβου - Μαυροειδή 1999: 238, πίν. 5c· Bommelaer - Laroche 2015: 96

114.

Εγχάρακτος λίθος με διακόσμηση από τρεις ισοσκελείς σταυρούς

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΧΑΡΑΓΜΑΤΟΣ: 9ος αι μ.Χ. κ.εξ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: διάσπαρτος λίθος (ΑΜΔ 35892),

Γυμνάσιο Δελφών, Αρχαιολογικός Χώρος Δελφών

Διαστάσεις λίθου: μέγιστο μήκος: 62 εκ., μέγιστο ύψος: 32 εκ., πλάτος 25 εκ.,

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ εγχάρακτων σταυρών: 17x17 εκ., 16x16 εκ. και 14x (μέγιστο) 14 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Ο λίθος φέρει στο εμπρόσθιο τμήμα τρεις εγχάρακτους ισοσκελείς σταυρούς, διαφορετικής τυπολογίας. Πρώτος από αριστερά εικονίζεται σταυρός της Μάλτας, εν συνεχεία ισοσκελής, σε κυκλικό πλαίσιο, και δεξιά ισοσκελής με πεπλατυσμένες απολήξεις, του οποίου σώζεται ολόκληρη μόνον η αριστερή κεραία.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η διαφορά της ποιότητας χάραξης μεταξύ των δύο πρώτων σταυρών και του τελευταίου είναι εμφανής, καθώς οι δύο πρώτοι αποτελούν προσπάθεια δημιουργίας αναγλύφου, ενώ ο τρίτος σχηματίζεται με χαμηλή και, σαφώς, λιγότερο επιμελημένη χάραξη. Επιπλέον, δεν είναι τοποθετημένος στην ίδια ευθεία, πιθανώς διότι χαράχτηκε αργότερα από τους άλλους δύο. Η τυπολογία της διακόσμησης αυτής εμφανίζεται συνήθως σε επιστύλια, σαρκοφάγους και ψευδοσαρκοφάγους.

Ο σταυρός της Μάλτας απαντά από το τέλος του 8^{ου}- αρχές 9^{ου} αι μ.Χ και μετά και κυρίως κατά τον 11^ο αι μ.Χ. και έχει προστατευτικό-αποτροπαϊκό χαρα-

κτήρα, ενώ ο σταυρός σε κυκλικά πλαίσια αποτελεί σύνηθες μοτίβο κατά τον 10^ο και 11^ο αι. μ.Χ. Επομένως, ο 9^{ος} αι. μ.Χ αποτελεί terminus post quem για τη χρονολόγηση της χάραξης.

Μαριλένα Χρυσούλα Τσακουμάκη,
αρχαιολόγος, ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία

Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 1985-1986:
157-174· Παζαράς 1988· Vanderheyde 2005:
19-20, pl. 6-8

115.

Μονολιθικός κίονας με χαράγματα περιηγητών

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΙΟΝΑ: ρωμαϊκή / παλαιο-χριστιανική(;) περίοδος
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Γυμνάσιο Δελφών, Αρχαιολογικός Χώρος Δελφών
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΙΟΝΑ: ύψος: 268 εκ., διάμετρος βάσης: 39 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μονολιθικός κίονας από γκρίζο-μπλε μάρμαρο. Προέρχεται από τη Μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου, η οποία ιδρύθηκε το 1743, στη θέση μιας βασιλικής

του 6^{ου} αι. μ.Χ., στα ερείπια του αρχαίου γυμνασίου. Το Καθολικό της Μονής και τα υπόλοιπα κτίσματα της καθαιρέθηκαν το 1898, για να πραγματοποιηθεί από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή η ανασκαφή του Γυμνασίου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κοντά στην Παλαιστρα βρίσκεται ο μονολιθικός κίονας, που φέρει χαραγμένα ονόματα περιηγητών, καθώς και αναγραφές της ημερομηνίας της επίσκεψής τους. Ανάμεσά τους διακρίνονται τα ονόματα των Hope, Mangles, Irby, J. C. Broughton Hobhouse και

George Gordon Noel (λόρδος Byron). Ο λόρδος Βύρων και ο Hobhouse επισκέφτηκαν τους Δελφούς στις 16 Δεκεμβρίου 1809 και χάραξαν τα ονόματά τους στην Κασταλία και στον κίονα

του μοναστηριού της Παναγίας.

Η επιβλητική ομορφιά του τοπίου, σε συνδυασμό με τη νοσταλγική θλίψη και την απογοήτευση για τη χαμένη δόξα των Δελφών, αποτέλεσαν την έμπνευση για τους αφιερωμένους στους Δελφούς στίχους του πολύστιχου έργου του Βύρωνα «*Το Προσκύνημα*

του Τσάιλντ Χάρολντ», που συνέβαλε καθοριστικά στην ενίσχυση του κινήματος του φιλελληνισμού.

Ανθούλα Τσαρούχα, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία

Eliot 1967: 283-291· Hellmann 1992: 14-54

116.

Μελαμβαφής οinoχόη
με χαραγμένη μορφή ναυτικού

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΑΓΓΕΙΟΥ: ελληνιστική περίοδος

ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΑΞΗΣ: Αρχαιολογική Συλλογή Γαλαξιδίου, αρ. ευρ. 108

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψος: 14,2 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Σώμα αμφικωνικό, δακτυλιόσχημη βάση, στενός κυλινδρικός λαιμός, καλυκόσχημο χείλος και κατακόρυφη ταινιωτή λαβή. Στο σώμα του αγγείου έχει χαραχτεί η μορφή ενός ναυτικού σε κατά τομή, που κρατάει αφιέρωμα με τη μορφή ναού, τα αρχικά ΠΚΠ και η χρονολογία 1879.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η Αρχαιολογική Συλλογή Γαλαξιδίου απαρτίζεται κυρίως από προσφορές ιδιωτών και ευρήματα των ανασκαφών στο Γαλαξίδι, που ταυτίζεται με το αρχαίο *Χάλειον*. Η ναυτική δραστηριότητα στην περιοχή ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους, διαπνέει όλη τη ζωή των Γαλαξιδιωτών που «ήτανε πάντα δομένοι στη θάλασσα, και από το πέλαγο εξούσανε», ενώ την περίοδο από το 1829 έως περίπου το 1912, το Γαλαξίδι αναδείχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της ιστιοφόρου ναυτιλίας.

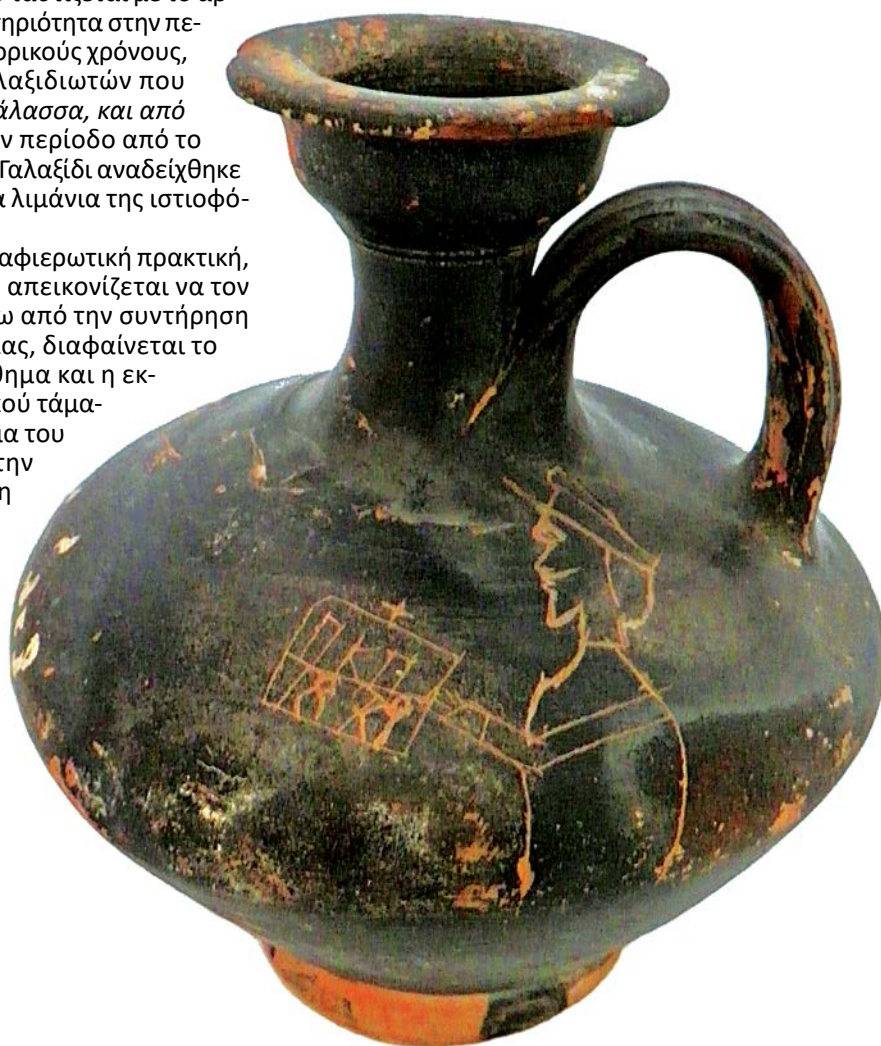
Σύμφωνα με τη βυζαντινή αφιερωτική πρακτική, ο κτήτορας ενός ναού συχνά απεικονίζεται να τον προσφέρει στον Θεό και πίσω από την συντήρηση ή την ανέγερση μιας εκκλησίας, διαφαίνεται το υψηλό θρησκευτικό συναίσθημα και η εκπλήρωση κάποιου προσωπικού τάματος. Πιθανόν το ακτινογράφημα του ναυτικού να σχετίζεται με την οικογένεια του γαλαξιδιώτη αρχιναυπηγού Κωνσταντίνου Παπαπέτρου και τον γιο του, Παναγιώτη δεδομένου ότι

ο Ιερός Ναός του Αγίου Νικολάου, πολιούχος ναός του Γαλαξιδίου, ανακαινίστηκε κατά το χρονικό διάστημα 1897-1902 επί δημαρχίας Κωνσταντίνου Παπαπέτρου. Επίσης, στο καπετανόσπιτο της οικογένειας Παπαπέτρου στο Γαλαξίδι μέχρι σήμερα στις ξυλοδεσιές της στέγης διακρίνουμε τα αρχικά του Κωνσταντίνου - Κ.Π.

Ανθούλα Τσαρούχα, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία

Σκιαδάς 1999· Θέμελης κ.ά. 2003· Γραικός 2011· Σταθάκη-Κούμαρη 2015

117. Το graffito του Άγαπητοῦ από την Καλλίπολη

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 3ος-4ος αι. μ.Χ.
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Καλλίπολις (Αιτωλία)
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: διάμετρος: 24 εκ., ύψος: 3,7 εκ.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Σχεδόν το ήμισυ ερυθροβαφούς πινακίου. Στον πυθμένα του αγγείου εγχάρακτο όνομα:

Άγαπητ[οῦ]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

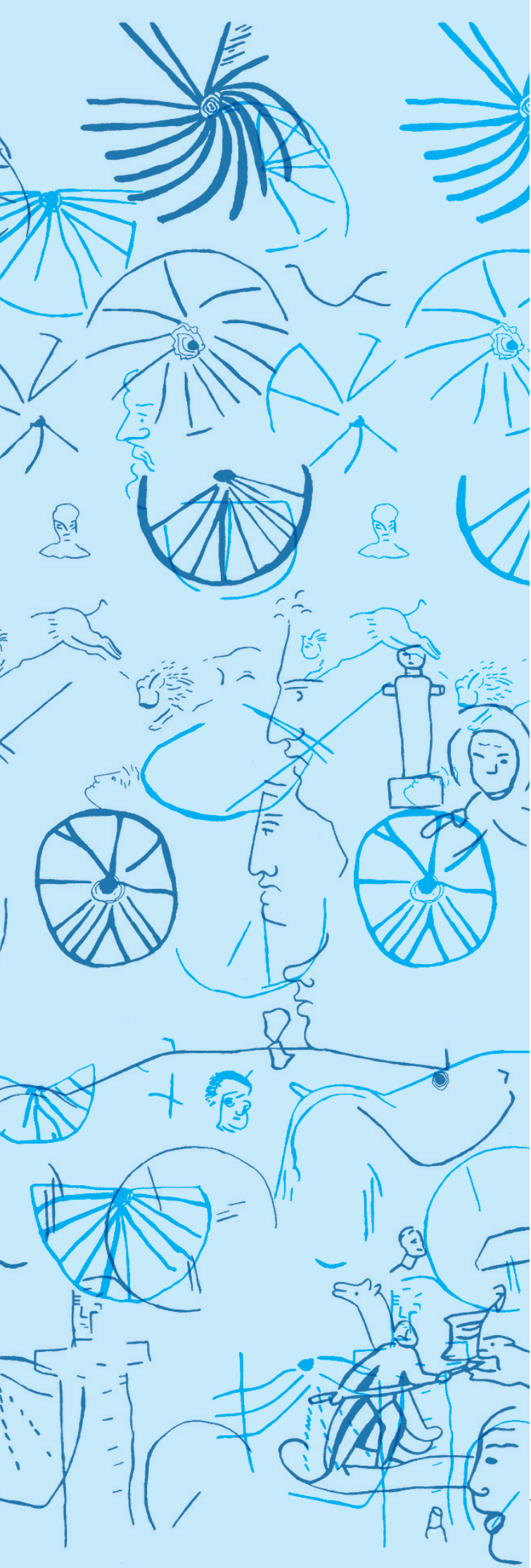
Η ιστορία της Καλλιπόλεως είναι άμεσα συνυφασμένη με τη θέση στην οποία αναπτύχθηκε. Στις ανατολικές παρυφές της Αιτωλίας, σε μια πλαγιά του όρους Βελούχοβο, στις όχθες του ποταμού Δάφνου (σημ. Μόρνος), και σε ένα από τα ομαλά περάσματα από την Κεντρική Ελλάδα προς τη Φωκίδα, η πόλη γνώρισε επάλληλες καταστροφές κατά τη μακραίωνη ιστορία της. Η πρώτη καταστροφή, η οποία οφείλεται στους Γαλάτες το 279 π.Χ., συνέβαλε στην ίδρυση μιας πόλης με ισχυρή οχύρωση, η

οποία εξελίχθηκε σε κραταιό κέντρο του Αιτωλικού Κοινού, από τα μέσα του ίδιου αιώνα. Κατά την τρίτη δεκαετία του 2^{ου} αι. π.Χ. εμφύλιες διενέξεις φαίνεται ότι προκάλεσαν βίαιες συγκρούσεις και τελικώς την εγκατάλειψη της πόλης. Τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι μία νέα καταστροφή συνέβη κατά το 268 μ.Χ., όταν οι Έρουλοι, καταδιωκόμενοι από τον στρατό του Γαλλιηνού, διήλθαν από τη Στερεά Ελλάδα προς τη Μακεδονία, έως τον ποταμό Νέστο, όπου ηττήθηκαν. Η ζωή συνεχίστηκε σε κάποιες νησίδες μέσα στην πόλη, μεγάλα τμήματα της οποίας θα πρέπει να έμειναν σωροί ερειπίων. Κατά τους κατοπινούς αιώνες, η κατοίκηση συρρικνώθηκε στην κορυφή του Βελούχοβου. Αυτό το τελευταίο τμήμα είναι το μόνο που παρέμεινε ορατό, όταν, μετά τη χωροθέτηση της τεχνητής λίμνης του Μόρνου, μεγάλο τμήμα από τις οικιστικές ζώνες, τα δημόσια οικοδομήματα και τα νεκροταφεία των ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων βρέθηκαν κάτω από τη στάθμη των νερών.

Η αρχαιολογική έρευνα κατά τη δεκαετία του 1970 στην Καλλίπολη αποκάλυψε τμήματα του οικισμού των ελληνιστικών και των αυτοκρατορικών χρόνων, αλλά και κάποια από τα δημόσια οικοδομήματα, μεταξύ των οποίων και δύο βαλανεία, τα οποία μάλλον οικοδομήθηκαν κατά τον 2ο αι. μ.Χ. Ιδιαίτερα ευρήματα από τους συγκεκριμένους χώρους είναι τα προσωπικά αντικείμενα των επισκεπτών. Σε έναν από αυτούς πιθανότατα ανήκε το αποσπασματικά σωζόμενο ερυθροβαφές πινάκιο. Το όνομα *Άγαπητός* δεν είναι άγνωστο στη νότια ηπειρωτική χώρα και την ασιατική ακτή κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Νικόλαος Πετρόχειλος, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Φωκίδος

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο
Για την Καλλίπολη: Themelis 1999: 427-440

«ΑΓΝΩΣΤΕΣ»
ΠΤΥΧΕΣ
ΓΙΑ ΤΟ
ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ
ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ
GRAFFITI

Επιγραφές σαν graffiti μέσα από τις πηγές

Αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται συχνά σε επιγραφές που γίνονταν με την πρωτοβουλία αυτοκρατόρων, στρατηγών ή άλλων αξιωματούχων, οι οποίες όμως διέφεραν από τις τυπικές, επίσημες επιγραφές. Αντί για την οργάνωση, την προσυνεννόηση, την παραγγελία σε κάποιον επαγγελματία και την προσεκτική επιλογή της επιφάνειας γραφής, σε αυτά τα παραδείγματα οι επιγραφές γίνονταν αυθόρμητα και πάνω σε επιφάνειες που δεν προορίζονταν να δεχτούν κάποια επιγραφή. Αν και η πρωτοβουλία για τη δημιουργία τους ανήκει σε επισήμους παράγοντες και όχι σε ιδιώτες, εντούτοις μοιράζονται στοιχεία που τις φέρνουν κοντά στη μορφή και τον τρόπο δημιουργίας των αρχαίων graffiti.

Παραθέτουμε δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Παραμονές της ναυμαχίας της Σαλαμίνας ο Θεμιστοκλής, σε τοποθεσίες όπου πιθανώς θα αγκουροβόλούσαν οι Πέρσες, έβαλε να σκαλίσουν στον φυσικό βράχο και σε φερτές πέτρες επιγραφές, οι οποίες απευθύνονταν στους στρατευμένους με τις περσικές δυνάμεις Ίωνες. Τους ζητούσε να αυτομολήσουν ή τουλάχιστο να μην εμπλακούν ενεργά στις εχθροπραξίες εναντίον των Ελλήνων. Το περιστατικό αναφέρει ο Ηρόδοτος, ο οποίος παραθέτει αναλυτικά το μακροσκελές κείμενο που έγραψαν οι Αθηναίοι (Ηρόδοτος, *Ιστορία*, 8.22.1). Οι επιγραφές αυτές, που έγιναν με εντολή του Θεμιστοκλή, λειτούργησαν ως μέσο επικοινωνίας με το αντίπαλο στρατόπεδο. Ο σκοπός τους ήταν διπλός. Επιδίωκαν από τη μια να ευαισθητοποιήσουν τους Ίωνες υπέρ των Ελλήνων, ώστε να μην πολεμήσουν θερμά εναντίον τους, και από την άλλη να σπείρουν την αμφιβολία στους Πέρσες στρατηγούς, ώστε να μην εμπιστεύονται τους Ίωνες που βρίσκονταν στον στρατό τους.

Το δεύτερο παράδειγμα μάς μεταφέρει στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., στη διάρκεια του Β' Ιερού Πολέμου. Οι Λακεδαιμόνιοι έδωξαν τους Φωκείς που είχαν καταλάβει το ιερό και το παρέδωσαν στους κατοίκους των Δελφών. Κατόπιν πήραν χρησμό και τον χάραξαν πάνω σε μια χάλκινη λύκαινα που την

ανέθεσαν στο ιερό. Αμέσως μετά εκστράτευσαν οι Αθηναίοι στους Δελφούς υπό τη στρατηγεία του Περικλή. Επανέφεραν το ιερό στην εποπτεία των Φωκίων και, όπως οι Σπαρτιάτες πριν από αυτούς, πήραν και αυτοί χρησμό από το ιερό. Τον χρησμό αυτόν ο Περικλής διέταξε να τον χαράξουν πάνω στο ανάθημα των Λακεδαιμονίων, αλλά από την άλλη πλευρά (Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Περικλής, 21). Η επιγραφή του Περικλή, αν και αναθηματική, μοιράζεται χαρακτηριστικά των αρχαίων graffiti. Χαρακτήριζε «παρασιτικά» στην επιφάνεια ενός αναθematics που δεν προοριζόταν να τη δεχτεί και το οποίο συνδεόταν μόνο με τους αρχικούς αναθέτες. Πρωταρχικός σκοπός της επιγραφής δεν ήταν, όπως συμβαίνει στις τυπικές αναθηματικές επιγραφές, να εκφράσει τον σεβασμό των αναθετών -στην προκειμένη περίπτωση των Αθηναίων- προς το ιερό, αλλά κυρίως να προβάλλει τη δύναμη των Αθηναίων έναντι των Λακεδαιμονίων.

Δυο επιγραφές, αντανάκλαση δυο διαφορετικών ιστορικών περιόδων. Η πρώτη κινείται σε πανελλήνια/ πανεθνικά όρια και προωθεί τον κοινό αγώνα κατά των βαρβάρων. Η δεύτερη αντανάκλα την αντιπαλότητα των δυο μεγάλων ελληνικών πόλεων σε μια εποχή ιδιαίτερης πόλωσης και προοικονομεί μια εμφύλια σύρραξη. Και οι δυο όμως ακροβατούν ανάμεσα στα χαρακτηριστικά των επίσημων επιγραφών και των αρχαίων graffiti.

Αναστασία Κουτσουδάκη,
αρχαιολόγος - μουσειολόγος
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών/ Θ-INK

Αρχαία Γραμματεία

Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Θεμιστοκλής·
Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Περικλής·
Ηρόδοτος, *Ιστορία*

119.

Η γνώμη των αρχαίων για τα σύγχρονά τους graffiti

«Ο C(aius) Iulius Anicetus με την εντολή του θεού Sol, ζητά κανέναν να μη γράψει ή χαράξει πάνω στους τοίχους της triclia».
(Ιταλία, CIL 6 52)

Ο C(aius) Iulius Anicetus επικαλείται υπερβατικές δυνάμεις, προκειμένου να προστατεύσει ένα κτήριο από το γράψιμο ή το χάραγμα άλλων επιγραφών στους τοίχους του. Ο Anicetus δεν ήταν ο μόνος. Σε πολλές επίσημες επιγραφές διαβάζουμε την αγωνία των αναθετών να προστατέψουν συγκεκριμένα μνημεία και κτήρια από τη φθορά που θα τους προξενούσαν τα σύγχρονά τους graffiti.

Επώνυμα ή ανώνυμα ζητούν ή απαιτούν από πιθανούς «scrittores», δηλαδή από υποψήφιους αρχαίους «γκραφιτάδες», να μην αφήσουν το στίγμα τους σε συγκεκριμένες επιφάνειες. Ο τόνος τους κάποιες φορές είναι ευγενικός και τυπικός, όπως σε μια ταφική επιγραφή από την Ιταλία που απευθύνει ευχές στον ενδεχόμενο «scrittozem» προκειμένου να προσπεράσει το εν λόγω μνημείο, χωρίς να το γράψει:

«Ελικρινά χαιρε γράψα, απλά προσπέρασε αυτό το μνημείο».
(Ιταλία, CIL 5 1490)

Ενώ άλλοτε οι τόνοι ανεβαίνουν και απευθύνουν κατάρες για αρρώστιες και κοινωνικό αφανισμό σε όποιον τολμήσει να γράψει:

«Αν κάποιος γράψει κάτι εδώ, μακάρι να σαπίσει και το όνομά του να μην ξανακουστεί»
(Πομπηία, CIL 4 7521)

Αλλά και οι ίδιοι οι αρχαίοι γκραφιτάδες, οι «γράψαντες» ή «scrittores» κάποιες φορές εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους για τα υπόλοιπα graffiti. Αυτό που τους ενοχλεί φαίνεται ότι είναι το πλήθος των γραφημάτων σε μια επιφάνεια:

«Όλοι γράφουν τα πάντα. Εγώ μόνο δεν έγραψα».
(Όστια, G 268)

Ενώ σε άλλες περιπτώσεις ενοχλεί ακόμα και το περιεχόμενο των γραφημάτων:

«...Αλλά το να γράφει κανείς στιχάκια σαν και αυτά θα ήταν αισχρό».
(Πομπηία, CIL 4 9246)

Την ίδια στάση υιοθετούν και αρχαίοι συγγραφείς. Στα έργα τους εκφράζουν συχνά τη δυσαρέσκειά τους για τα σύγχρονά τους graffiti. Ο Πλούταρχος συνοψίζει τη στάση αυτή όταν γράφει ότι «... τίποτε χρήσιμο ή ευχάριστο δεν είναι γραμμένο» στις ιδιωτικές επιγραφές που συναντά κανείς κατά μήκος των δρόμων. Πιστεύει ότι «το να δείχνει κανείς προσοχή σε αυτές γενικά δεν βλέπει αλλά ... δημιουργούν την επιθυμία να ψάχνει κανείς για θέματα που δεν είναι δική του υπόθεση» (Πλούταρχος, *Περί περιεργείας*, 520D-E). Άλλοι, όπως ο Μαρτιάλης, δείχνουν την υποτίμησή τους για το περιεχόμενο των αρχαίων graffiti και τους ανώνυμους δημιουργούς τους, οι οποίοι γράφουν τα ποιήματά τους «...με κάρβουνο σε κάποια σκοτεινή γωνιά, όπου θα τα διαβάζουν κάποιοι κάνοντας την ανάγκη τους» (Μαρτιάλης, *Επιγράμματα*, 12.61.7–10).

Αν και δεν μας σώζεται κάποιος αρχαίος νόμος που ρητά να απαγορεύει και να ποινικοποιεί τα αρχαία graffiti, φαίνεται ότι κατά τον 1° και 2° αι. μ.Χ., εποχή που χρονολογούνται τα περισσότερα παραδείγματα που εκφράζουν ενόχληση για τα σύγχρονά τους graffiti, μια μορφή συναίνεσης ήταν επιθυμητή.

Αναστασία Κουτσουδάκη,
αρχαιολόγος - μουσειολόγος
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών/ Θ-ινκ

Βιβλιογραφία

Kruschwitz 2010· Keegan 2014:4-5· Milnor 2014

Αρχαία Γραμματεία

Πλούταρχος, *Περί περιεργείας*, 520D-E
Μαρτιάλης, *Επιγράμματα*, 12.61.7–10

120.

Λογοτεχνικές αναφορές σε graffiti από την αρχαία Αθήνα

Αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν συχνά στα έργα τους graffiti που σχετίζονται με την ιστορία που αφηγούνται. Συνήθως αποδίδουν μόνο το κείμενο ή το περιεχόμενό τους. Κάποιες φορές όμως δίνουν περισσότερες πληροφορίες. Περιγράφουν και τους ανθρώπους που τα κάνουν, καθώς και τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες έγιναν ή τον αντίκτυπο που είχαν στον κόσμο που τα διάβασε.

Ξεχωρίζουμε δύο περιπτώσεις που αναφέρονται στην αρχαία Αθήνα. Η πρώτη μας μεταφέρει στις παραμονές της Σικελικής εκστρατείας, γύρω στο 415 π.Χ. Πολλοί Αθηναίοι, όπου στέκονταν:

«...οι νέοι στα γυμναστήρια και οι γέροι στα εργαστήρια και στις πλατείες ... χάραζαν το σχήμα της Σικελίας και τη φύση της θάλασσας που την περιβάλλει, καθώς και τα λιμάνια και τους τόπους απ' την πλευρά που το νησί κοιτάζει προς τη Λιβύη»

(Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Νικίας 12.2).

Προσδιορίζεται όχι μόνο το είδος του χαράγματος, εικονιστικό/ χαρτογραφικό, αλλά και ποιοι τα έκαναν: νέοι και γέροι, στα σημεία όπου σύχναζαν, δηλαδή στις παλαισטרές, τα εργαστήρια και στις πλατείες. Η αναφορά στο γράφημα γίνεται για να τονιστεί ο ενθουσιασμός των Αθηναίων για την επικείμενη εκστρατεία και οι ελπίδες τους για τη νίκη.

Η δεύτερη αναφορά μάς μεταφέρει στην Αθήνα του 1^{ου} αι. π.Χ., όταν την πόλη επισκέφτηκε ο Πομπήιος. Παντού τον υποδέχονταν με ενθουσιασμό. Είχε αναχαιτίσει τους πειρατές και είχε καταφέρει, ώστε στις πόλεις να ξαναέρθει αφθονία τροφίμων. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι στην Αθήνα ο Πομπήιος αποφάσισε να μείνει λίγο παραπάνω, έκανε θυσίες και μίλησε στον δήμο. Κατά την αποχώρησή του, στην πύλη της πόλης - ίσως στο Δίπυλο, αν υποθέσουμε ότι θα κατευθυνόταν στον Πειραιά, για να συνεχίσει το ταξίδι του διά θαλάσσης- διάβασε μονόστιχες επιγραφές που απευθύνονταν στον ίδιο. Η μια βρισκόταν στην πύλη προς τη μεριά της πόλης και είχε φιλοσοφική διάθεση:

«Όσο ξέρεις πως είσαι θνητός, τόσο φαίνεσαι θεός».

Η δεύτερη βρισκόταν στην πλευρά έξω από την πόλη και είχε χαρακτήρα αποχαιρετισμού:

«Σε περιμέναμε, σε προσκυνούμε, σε είδαμε, σε χαιρετούμε»

(Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Πομπήιος, 27.5)

Και οι δυο επιγραφές έγιναν ανώνυμα από ανθρώπους της πόλης, οι οποίοι χρησιμοποίησαν το γράφημα ως μέσο για να έρθουν σε άμεση επικοινωνία με το τιμώμενο πρόσωπο. Και για τις δυο επιγραφές ο Πλούταρχος χρησιμοποιεί το ρήμα «έπι-γράφω», που σημαίνει σημαδεύω, χαράζω μια επιφάνεια, μια τεχνική πολύ συνηθισμένη για γραφήματα.

Από την αρχαία Αθήνα σώζονται εκατοντάδες graffiti χαραγμένα ή γραμμένα πάνω σε όστρακα και άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, ενώ από αυτά που έγιναν στους τοίχους της αρχαίας πόλης σώζονται πολύ λίγα. Οι περιγραφές του Πλούταρχου και άλλων συγγραφέων ζωντανεύουν graffiti που έγιναν σε τοίχους και κτήρια της αρχαίας Αθήνας και συμπληρώνουν την αρχαιολογική εικόνα που έχουμε για αυτή τη συνήθεια στο «κλεινόν άστυ».

Αναστασία Κουτσουδάκη
αρχαιολόγος-μουσειολόγος
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών/Θ-INK

Βιβλιογραφία:

Lang 1976· Zadorojnyi 2011: 110-133· Lohmann 2018

Αρχαία Γραμματεία:

Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Αλκιβιάδης
Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Νικίας
Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Πομπήιος
Πλούταρχος, *Ηθικά*, *Περί περιεργείας*

ΣΥΓΧΡΟΝΑ

ΓΚΡΑΦΙΤΙ:

ΦΘΟΡΑ - ΠΡΟΣΒΟΛΗ-

ΜΑΡΤΥΡΙΑ - ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ

121.

Εργασίες απομάκρυνσης σύγχρονων γκράφιτι στον Λόφο Νυμφών της Αθήνας

Εικ.1: Γενική άποψη του αρχαϊκού ιερού του Διός στον Λόφο Νυμφών, ΝΑ της Αγ. Μαρίνας Θησείου

Εικ.2: Τα γκράφιτι στον χώρο του αρχαϊκού ιερού του Διός στον Λόφο Νυμφών

Εικ.3: Δοκιμή καθαρισμού με ακετόνη

Εικ.4: Δοκιμές υλικού με GRR-15 gel

Τον Ιούνιο του 2021 σύγχρονα γκράφιτι με σπρέι προκάλεσαν μεγάλη φθορά στα αρχαία λαξεύματα του φυσικού βράχου του αρχαϊκού ιερού του Διός στον Λόφο των Νυμφών (Εικ. 1, 2) και ήταν επιτακτική η ανάγκη για τον καθαρισμό τους.

Οι μέθοδοι καθαρισμού των γκράφιτι σε αρχαία μνημεία ακολουθούν τις βασικές αρχές της συντήρησης των αρχαιοτήτων. Η επιλογή τους εξαρτάται από τη φύση του υποστρώματος, την υφή, το πορώδες και την κατάσταση διατήρησής του καθώς και τη φύση των χρωμάτων.

Οι μηχανικές μέθοδοι καθαρισμού γκράφιτι εφαρμόζονται όπου η ασφαλής απομάκρυνσή τους

μπορεί να γίνει με απόξεση της επιφάνειας με μικρο-εργαλεία, συστήματα πεπιεσμένου αέρα ή/και λειαντικών, υδροβολής, αμμοβολής κ.ά.

Οι χημικές μέθοδοι καθαρισμού έχουν ευρεία χρήση στην απομάκρυνση γκράφιτι. Δρουν ενεργοποιώντας το συνδετικό υλικό του χρώματος σαν διαλύτες ή δεσμεύοντας το χρώμα στη μάζα τους με αποτέλεσμα την απομάκρυνσή του μαζί τους κατά την έκπλυση με νερό. Οι διαλύτες που συνήθως επιλέγονται είναι οργανικοί.

Μερικές φορές χρησιμοποιείται με επιτυχία το νερό και κάποια απορρυπαντικά ή διαβρωτικά χρωμάτων.

Εικ.5:Εφαρμογή διαλυτικού μέσου

Εικ.6:Εφαρμογή υδροβολής με ελεγχόμενη πίεση για την έκπλυση των χημικών υλικών.

Πιν. 1: Οι δοκιμαστικές εφαρμογές είχαν τα εξής αποτελέσματα

Υλικό καθαρισμού	Χρόνοι εφαρμογής			
GRR 15 GEL (CPT)	20 λεπτά	2 ώρες	24 ώρες	48 ώρες
AGS 3+ GEL (TRION TENSID)	20 λεπτά	4 ώρες	24 ώρες	
AGS 5 SR GEL (TRION TENSID)	20 λεπτά	70 λεπτά		
ACETON 99,5%	20 λεπτά	70 λεπτά		

■ Επιτυχής εφαρμογή υλικού ■ Αστοχία υλικού

Επιπλέον, διάφορα εξειδικευμένα χημικά προϊόντα αφαίρεσης γκράφιτι κυκλοφορούν στο εμπόριο. Η τεχνολογία τους εξελίσσεται παράλληλα με την εξέλιξη της βιομηχανίας χρωμάτων και έχουν πολύ καλά αποτελέσματα. Περιέχουν συμπλέγματα συνεργητικών μιγμάτων με διαλυτές που διαλύουν το μέσο, εξαεριστήρες που το φουσκώνουν και το διασπούν, δραστικά μέσα που μειώνουν την επιφανειακή τάση και αποδεσμεύουν το χρώμα και τέλος, γαλακτωματοποιητές, πυκνωτές και επιβραδυντές εξάτμισης. Από τα συστήματα καθαρισμού που κυκλοφορούν στο εμπόριο, επιλέγονται αυτά που προκαλούν την ελάχιστη δυνατή φθορά στο υπόστρωμα των αρχαιοτήτων

Ο φυσικός βράχος στον Λόφο των Νυμφών προσομοιάζει στον ακροπολιτή λίθο, ο οποίος υπάγεται γεωλογικά στην κατηγορία της ασβεστολιθικής μάζας τύπου Τουρκοβουνίων. Κι ενώ είναι ένα σκληρό με αρκετά εγκλείσματα πέτρωμα, στις εξωτερικές και διαβρωμένες από το περιβάλλον επιφάνειες παρουσιάζει πολλά κενά, πρισματικές κατακλάσεις, διάθρυψη και κατάπτωση υλικού. Το αποτέλεσμα ήταν η εις βάθος εισχώρηση του εγχρώμου υλικού των σπρέι μέσω του πορώδους, των θραύσεων και των μικρορωγμών. Το γεγονός δυσχέρανε την εφαρμογή και δράση των όποιων διαλυτικών μέσων πάνω στο έγχρωμο στρώμα και την περαιτέρω απομάκρυνσή του.

Για την επιλογή της μεθόδου καθαρισμού έγιναν δοκιμές με τέσσερα χημικά υλικά, έναν οργανικό διαλύτη και τρία εμπορικά προϊόντα σε διαφορετικούς ελεγχόμενους χρόνους παραμονής πάνω σε μικρές περιοχές της λίθινης επιφάνειας (Εικ. 3, 4). Η εφαρμογή των υλικών έγινε με τρίχινο πινέλο και επιθέματα χαρτοπολτού και βάμβακος.

Την εφαρμογή των υλικών, ακολούθησε επίμονος μηχανικός καθαρισμός με τη χρήση βούρτσας, χάρτου και βάμβακος και έκπλυση με άφθονο νερό με

Εικ.7: Μετά τις επεμβάσεις καθαρισμών

σύστημα υδροβολής με ελεγχόμενη πίεση (Εικ. 5, 6).

Για τον καθαρισμό των γκράφιτι έγινε χρήση των υλικών AGS 3+ gel και AGS 5 – gel. Τα συγκεκριμένα γκράφιτι ήταν από τις πιο δύσκολες περιπτώσεις καθώς έγιναν επαναληπτικές εφαρμογές υλικών καθαρισμού αλλά δεν στάθηκε δυνατή η ολική τους απομάκρυνση παρά μόνο σε ό,τι αφορούσε στο χρυσό χρώμα (Εικ. 7). Από την εμπειρία μας, εάν ο χρόνος παραμονής του graffiti στην αρχαία επιφάνεια ξεπεράσει τις 3-4 ημέρες, η απομάκρυνσή τους και ο καθαρισμός της επιφάνειας καθίσταται έργο δύσκολο έως αδύνατο διότι έχει ολοκληρωθεί ο πολυμερισμός του χρώματος και η εξάτμιση του διαλύτη.

Δημήτρης Δαμιανός, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΕΦΑΠΑ
Σοφία Παπιδά, συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΕΦΑΠΑ

Νέα μέθοδος απομάκρυνσης γκράφιτι από ανόργανα υποστρώματα

Αφορμή για την ενασχόλησή μας με την απομάκρυνση γκράφιτι στάθηκε ο, ιδιαίτερα συχνός, βανδαλισμός με αλλεπάλληλα στρώματα γκράφιτι στην Αψίδα του Γαλερίου (Καμάρα) στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Μετά από τις πρώτες μας προσπάθειες καθαρισμού με χρήση συμβατικών υλικών και μεθόδων, βρεθήκαμε αντιμέτωποι με τα συνήθη αρνητικά αποτελέσματα, δηλαδή:

- με το φαινόμενο της διατήρησης της σκιάς του γκράφιτι (ghosting). Μολονότι απομακρύνεται σημαντική ποσότητα χρώματος, μικρή όμως ποσότητα παραμένει στους πόρους, επιτρέποντας στον θεατή να «διαβάσει» το σύνθημα.

- με το φαινόμενο της επιφανειακής καταστροφής από την υψηλή πίεση και τη θερμοκρασία του νερού από τα πλυστικά μηχανήματα με ζεστό υπό πίεση νερό.

- με το φαινόμενο της καταστροφής της επιφάνειας από την υπερβολική χρήση διαλύτη (solvent abuse). Αποτύπωμα του γκράφιτι παραμένει ορατό εξαιτίας της επιφανειακής καταστροφής που προκαλεί η χρήση υπερβολικά δυνατών διαλυτών σε συνδυασμό με το επίμονο τρίψιμο της επιφάνειας. Ο θεατής «διαβάσει» το σύνθημα για δεκαετίες, έως ότου στην επιφάνεια δημιουργηθεί νέα «πατίνα».

- το φαινόμενο της εξάπλωσης του χρώματος γύρω από το γκράφιτι. Στην περίπτωση αυτή, το γκράφιτι έχει απομακρυνθεί αφήνοντας, όμως, στη θέση του και περιμετρικά αυτού ακανόνιστα ίχνη χρώματος.

Με γνώμονα την αποφυγή όλων των παραπάνω και έπειτα από δοκιμές διαφορετικών μεθόδων και υλικών, καταλήξαμε στη χρήση μεμβράνης πολυβινυλικής βουτυράλης (PVB), ως εξής:

Παρασκευάζεται διάλυμα πολυβινυλικής βουτυράλης σε ν-μεθυλοπυρρολιδόνη (NMP). Στο μίγμα αυτό προστίθενται τάλκης και γλυκερίνη για την τροποποίηση των ιδιοτήτων της μεμβράνης. Το μίγμα απλώνεται στην επιφάνεια. Η μεμβράνη στεγνώνει, ενσωματώνοντας όλο ή το περισσότερο χρώμα του

γκράφιτι. Η απομάκρυνση της μεμβράνης συνήθως γίνεται ανασηκώνοντας ελαφρά την άκρη της και τραβώντας στη συνέχεια (με τον ίδιο τρόπο που ξεκολλάμε ένα αυτοκόλλητο).

Η νέα αυτή μέθοδος αναπτύχθηκε από τη χημικό Σβετλάνα Βιβντένκο και τον συντηρητή αρχαιοτήτων Χαράλαμπο Τσαγγαλίδη στο πλαίσιο εργασιών της τότε ΙΣΤ' ΕΠΚΑ και τα πορίσματα της έρευνας ανακοινώθηκαν στην ημερίδα του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης «Λίθος. Ημερίδα Συντήρησης Α.Μ.Θ. 2007» (Θεσσαλονίκη 2008) και στο Συνέδριο «Η Συντήρηση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς: προκλήσεις και επαναπροσδιορισμοί» (Αθήνα, 25-29 Μαΐου 2015).

Μετά την ανάπτυξη της μεθόδου αυτής, πραγματοποιήθηκε πολύ συχνά καθαρισμός αλλεπάλληλων στρωμάτων γκράφιτι από συγκεκριμένα σημεία της Αψίδας του Γαλερίου. Τα γκράφιτι απομακρύνθηκαν από τοιχοποιίες με πλίνθους και λίθους, από επίπεδες μαρμάρινες επιφάνειες, αλλά και από λιθανάγλυφο η επιφάνεια του οποίου έχει απομειωθεί και δεν διαθέτει καμία αντοχή ή συνέχεια. Στην τελευταία, μάλιστα, περίπτωση το μίγμα λειτούργησε με εντυπωσιακό τρόπο, απορροφώντας σχεδόν όλο το χρώμα, αφήνοντας τους κόκκους του αποσαθρωμένου μαρμάρου στη θέση τους.

Η βασική αξία της μεθόδου συνοψίζεται στη δυνατότητα συχνού καθαρισμού της ίδιας ευαίσθητης και αποσαθρωμένης επιφάνειας χωρίς σε αυτή να μένει το παραμικρό σημάδι επέμβασης, αντίθετα με τις συνήθεις περιπτώσεις καθαρισμού ενός μόνο γκράφιτι με σημάδια ορατά στη συνέχεια για χρόνια, αν όχι για πάντα.

Δρ Σβετλάνα Βιβντένκο, χημικός,
ΕΦΑ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης
Χαράλαμπος Τσαγγαλίδης,
συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης,
ΕΦΑ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης

123.

Η δυναμική της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς απέναντι στο φαινόμενο γκράφιτι:

Σκέψεις για την αντιμετώπιση της αισθητικής αλλοίωσης και φθοράς των μνημείων και αναζήτηση ισορροπίας ανάμεσα στην τέχνη του χθες και του σήμερα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πριν 40.000 χρόνια (διαδικτυακή έρευνα-borneo-tg24.sky.it/scienze/2018/11-08/borneo/graffiti) εκδηλώνεται μια καλλιτεχνική και αφηρημένη σκέψη για την τέχνη, που μέσα από παραστάσεις της καθημερινότητας, εκφράζεται στο περιβάλλον της και εξελίσσεται στα μετέπειτα χρόνια, μέχρι τη σημερινή εποχή. Στα πλαίσια της πρόσκλησης του θέματος και μέσα από τις σκέψεις που αναδύονται από την εμφάνιση τα τελευταία χρόνια του γκράφιτι (καλλιτεχνικό ή βανδαλισμός), εντός και εκτός του «ιστορικού κέντρου» της Θεσσαλονίκης, αναζητούμε τη χρυσή τομή, ανάμεσα στην ελευθερία της έκφρασης και της φθοράς που προκαλεί, τις περισσότερες φορές, στα μνημεία και τον περιβάλλοντα χώρο τους. Οραματιζόμαστε πράγματα για το δικό μας όφελος και προς όφελος μιας πόλης με βαθιά ιστορική και πολιτιστική παράδοση, εστιάζοντας στη δυναμική της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, που αποτελεί πολιτιστικό, οικονομικό και κοινωνικό πόρο, αναντικατάστατης αξίας, η γνώση της οποίας μετατρέπεται σε εκπαιδευτικό μέσο ευαισθητοποίησης της κοινωνίας. Οι ιστορικές πόλεις που φιλοξενούν αρχιτεκτονική κληρονομιά, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο, μέσα από δημιουργικές πρωτοβουλίες των πολιτών, με στόχο την επιβίωση της πολιτιστικής κληρονομιάς, ως εξής:

- Οι πολίτες και οι πολιτιστικές ομάδες ενημερώνουν τις υπηρεσίες για τους βανδαλισμούς
 - Οι ιδιοκτήτες μνημείων ενημερώνουν τις αρμόδιες υπηρεσίες, όταν βανδαλίζονται τα κτήριά τους.
- Αναζητώντας λοιπόν τη «δυναμική» της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, μέσα από ιστορικές, κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους, είμαστε σε θέση να αντιμετωπίσουμε το θέμα των γκράφιτι που προέκυψε τα τελευταία χρόνια, ως εξής:

- Οι υπάλληλοι του ΥΠΠΟΑ που χειρίζονται θέματα βανδαλισμών, ενημερώνουν και άλλες υπηρεσίες για το έργο τους και συνεργάζονται με τα σχολεία-μνημεία, υλοποιώντας εκπαιδευτικές συναντήσεις.
- Οι πολίτες που εντοπίζουν βανδαλισμούς, ενημερώνουν την υπηρεσία και το αρμόδιο αστυνομικό τμήμα.

Ο αρχαιολογικός νόμος 3028/2002 (νυν 4858/2021), κατευθύνει με τις διατάξεις του, για ενέργειες σε ακίνητα μνημεία και στο περιβάλλον τους, ώστε να αντιμετωπίζονται κάθε είδους βανδαλισμοί σε μνημεία.

Αρχικά, συμφωνώντας ότι το γκράφιτι ως τέχνη πρέπει να έχει χώρο να εκφράζεται, γνωρίζουμε ότι αυτό δεν πρέπει να:

- Προβάλλεται με βία αλλά να συμβαδίζει με τη νοοτροπία μιας κοινωνίας.
- Βλάπτει οικονομικά τον ιδιοκτήτη του μνημείου.
- Υλοποιείται αυθαίρετα, αλλά με σεβασμό στον Ν. 3028/2002 (νυν 4858/2021).

Στόχος της εισήγησης είναι να προβληματιστούμε αν ένα γκράφιτι συνιστά:

- Διάθεση υποκειμενικής έκφρασης, ιδεολογίας κ.λπ.
- Ενέργεια που θέλει να περάσει το μήνυμά της μέσω από την τέχνη, δανειζόμενη τους κανόνες της αλλά, μη παραβιάζοντας την αρχιτεκτονική μορφολογία και τους υφιστάμενους νόμους προστασίας της.
- Επιπόλαια ενέργεια που καλύπτει καταστροφικά την τέχνη του παρελθόντος, απομακρύνοντας τα ίχνη της ιστορίας της.

Προτείνοντας δράσεις για:

- Την ανάδειξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Θεσσαλονίκης, μέσα από τη συνεργασία των εμπλεκόμενων για την προστασία των μνημείων φορέων.
- Την ενημέρωση των πολιτών σε θέματα φθοράς μνημείων.
- Την προώθηση της τέχνης του καλλιτεχνικού γκράφιτι.
- Την υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ημερίδων κ.λπ. εκδηλώσεων.

Οι προτάσεις αυτές μπορούν να προωθηθούν από το ΥΠΠΟ, συμπεριλαμβάνοντας την ενημέρωση για τους βανδαλισμούς και το κόστος καθαρισμού των μνημείων από αυτούς.

ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Περπατώντας εντός ή εκτός του ιστορικού κέντρου της πόλης, βρισκόμαστε απέναντι σε επιγραφές και εγχάρακτες παραστάσεις, ζωγραφισμένες σε μεμονωμένα τμήματα ή στο σύνολο των όψεων των μνημείων, ασυμπλήρωτες, κατανοητές ή όχι. Είναι γνωστό ότι πρόκειται για ενέργειες που στοχεύουν να δώσουν ένα μήνυμα προς τα έξω και ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο που συναντάται και σε άλλες πόλεις. Συναντάμε γκράφιτι που ευθύς εξ' αρχής επηρεάζουν αρνητικά, επειδή φανερώνουν την έλλειψη

Σύγχρονα
graffiti
ως φθορά
στα μνημεία

Εικ. 1: Ναός Αγίου Αθανασίου-οδός Εγνατίας-Θεσσαλονίκη

Εικ. 2: Πρώην οικοκυρική σχολή, νυν Σχολείο δια βίου μάθησης, οδός Εγνατία, Θεσσαλονίκη

Εικ. 3: 40^ο Δημοτικό σχολείο Θεσσαλονίκης

Εικ. 4: Στοά οδού Αριστοτέλους, Θεσσαλονίκη

γούστου, αισθητικής και παιδείας. Κρίνουμε ότι πρόκειται για πρόχειρες ενέργειες που προσβάλλουν το μνημείο, το περιβάλλον ή και συγκεκριμένα άτομα. Περιέργεια προκαλούν παραστάσεις με διάφορα χρώματα, πρόσωπα ή παραμορφωμένα σώματα ή αντικείμενα, σε μάρμαρα, επιχρισμένες επιφάνειες, κολώνες, κορνιζώματα κ.λπ. μορφολογικά στοιχεία των όψεων των μνημείων. Αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για βανδαλισμούς που προσβάλλουν τα μνημεία και τον περιβάλλοντα χώρο, κυρίως δε την αρχιτεκτονική μορφολογία και τη διακόσμηση, πολλές φορές δε, φθείρουν τις επιβεβαυμμένες επιφάνειες των εγκαταλελειμμένων μνημείων (εικ. 1, 2, 3, 4). Οι γνωστοί ως γκραφίταδες - βανδαλιστές, διαταράσσουν τη δημόσια και ιδιωτική περιουσία, προβάλλοντας φανταστικά πράγματα ή διαμαρτυρόμενοι κατά της εξουσίας και τα κακώς υφιστάμενα, μη όμως λαμβάνοντας υπόψη τους νόμους που διέπουν την προστασία και ανάδειξη των μνημείων. Η τέχνη θα πρέπει να εκφράζεται, όμως, οφείλει να υπακούει στον νόμο, να μην προκαλεί οικονομική επιβάρυνση

στα ιδιόκτητα ή δημόσια κτήρια και να μην εμποδίζει την οπτική επαφή με ό, τι συνιστά αναπόσπαστο τμήμα της τέχνης του παρελθόντος. Σε μια πολιτισμένη κοινωνία, το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης πρέπει να προβάλλεται με όραμα, μέσα από γκράφιτι που στοχεύουν στη μετάδοση του μηνύματος προς τα έξω, με πρώτο βήμα, την έγκριση της αρμόδιας, για την προστασία του μνημείου, υπηρεσίας. Με την ευκαιρία, δεν παραλείπουμε να υπογραμμίσουμε τη συνεισφορά του σωματείου φίλων του ιστορικού κέντρου Θεσσαλονίκης, οι οποίοι, μέσα από συνεχή δράση των μελών του, ενημερώνουν για τους βανδαλισμούς, τόσο τον Δήμο, όσο τις αρμόδιες υπηρεσίες του ΥΠΠΟ προβαίνοντας σε αξιόπαινες πρωτοβουλίες αποκατάστασης της υφιστάμενης κατάστασης, με θετικό αποτέλεσμα.

Γεωργία Πεπονά, αρχιτέκτονας,
προϊσταμένη Τμήματος Τεχνικής Υποστήριξης
και Μουσειογραφίας,
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης

124.

Βανδαλισμοί στον περιβάλλοντα χώρο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού.

Έρευνα και εφαρμογή προστατευτικών υλικών.

1

Το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, με την ΥΑ: ΔΙΛΑΠ/Γ/3142/55420/19-10-2001, ΦΕΚ: 1458/Β/22-10-2001, «χαρακτηρίστηκε ως «ιστορικό διατηρητέο μνημείο και ως έργο τέχνης» που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία, σύμφωνα με τις διατάξεις των Ν. 1469/1950 και 2039/1992. Το κτήριο του ΜΒΠ, μαζί με τον περιβάλλοντα χώρο του, αποτελεί ιδιαιτέρως σημαντικό δείγμα της αρχιτεκτονικής των δημοσίων κτηρίων της πόλης της Θεσσαλονίκης, κατά την περίοδο του β' μισού του 20ου αιώνα. Το κτήριο είναι επίσης σημαντικό, για τη μελέτη της ιστορίας της αρχιτεκτονικής, δεδομένου ότι συνδυάζει, χαρακτηριστικά του Μοντερνισμού και της Ελληνικής αρχιτεκτονικής παράδοσης».

Το κτήριο με τον περιβάλλοντα χώρο του, προστατεύεται από τον αρχαιολογικό νόμο, 4858/2021 «Κύρωση κώδικα νομοθεσίας, για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» (πρώην Ν. 3028/2002, «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς»).

Στόχος της εισήγησης είναι να προβληματιστούμε αν βανδαλισμοί που έχει δεχτεί ο περιβάλλον χώρος του ΜΒΠ, μπορούν να αντιμετωπιστούν, λαμβάνοντας υπόψη:

- Τυχόν προγενέστερους βανδαλισμούς στο μνημείο και τον περιβάλλοντα χώρο του.
- Ενέργειες του ΜΒΠ κατά το παρελθόν.
- Λήψη μέτρων του ΜΒΠ, μέσω του ΤΤΥΜ, για την απομάκρυνση, τον καθαρισμό και την προληπτική εφαρμογή εξειδικευμένων υλικών προστασίας, για την αντιμετώπιση των βανδαλισμών.

Προτείνοντας δράσεις για:

- Την ανάδειξη του ΜΒΠ, μέσα από την καθημερινή επίβλεψη του χώρου από αρμόδιο υπάλληλο και από συστήματα ασφαλείας (κάμερες).
- Την υλοποίηση-συμμετοχή σε ημερίδες, με θέμα την αντιμετώπιση των βανδαλισμών στα μνημεία.

Σύγχρονα
graffiti
ως φθορά
στα μνημεία

Οι προτάσεις αυτές μπορούν να προωθηθούν στις κεντρικές διευθύνσεις του ΥΠΠΟ, ώστε να συμπεριληφθεί το κόστος της αντιμετώπισης των βανδαλισμών στα ετήσια προγράμματα δράσης.

ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Στο κτήριο του ΜΒΠ, δεν διαπιστώθηκαν μέχρι τώρα βανδαλισμοί από γκράφιτι, που να θίγουν το μνημείο, ούτε προέκυψαν τα έντονα προβλήματα που προσβάλλουν άλλα μνημεία της Θεσσαλονίκης, παρά μονάχα σε μερικά τμήματα στον περιβάλλοντα χώρο του, όπου η Υπηρεσία ενήργησε με υλικά που διέθετε το ΤΣΑΕΤ.

Σε αυτό συμβάλλει το υπάρχον σύστημα ελέγχου-ασφαλείας, όπως επίσης οι συχνοί έλεγχοι που διενεργούνται καθημερινά από το αρμόδιο για την καθαριότητα προσωπικό της Υπηρεσίας.

Παρόλα αυτά, το Τμήμα Τεχνικής Υποστήριξης και Μουσειογραφίας του ΜΒΠ, με αφορμή τους βανδαλισμούς που διαπιστώθηκαν το 2018, στον περιβάλλοντα χώρο του Μουσείου και συγκεκριμένα στο γλυπτό (εικ. 1), «Οι πύλες της Θεσσαλονίκης», (έργο του καθηγητή του ΑΠΘ, κ. Γεωργίου Τσάρα) καθώς επίσης και στις πινακίδες (εικ. 2, 3) και σε τμήματα της τοιχοποιίας της περίφραξης, διενήργησε επανειλημμένως αυτοψίες και σε συνέχεια της έρευνας υλικών που διατίθενται στην αγορά και της συνεργασίας με έμπειρους στο αντικείμενο εξωτερικούς συνεργάτες, προμηθεύτηκε τα κατάλληλα υλικά

καθαρισμού αλλά και προστασίας επιφανειών, από βανδαλισμούς γκράφιτι. Με την υλοποίηση της μελέτης εφαρμογής, που έγινε με την καθοδήγηση του εξωτερικού συνεργάτη-προμηθευτή των υλικών προστασίας-αντιγκράφιτι, το τμήμα μας, διαπίστωσε το θετικό αποτέλεσμα των εν λόγω υλικών, προβαίνοντας στην προστασία του μεγαλύτερου τμήματος του περιβάλλοντος χώρου, ακόμα και για προληπτικούς λόγους. Διότι από τη στιγμή που εφαρμόζεται «αντιγκράφιτι» σε μια επιφάνεια, αυτό απορροφάει τυχόν βανδαλισμούς στο σώμα της μεμβράνης που σχηματίζεται με την εφαρμογή του, ώστε να είναι εύκολος ο καθαρισμός (αν χρειαστεί αφαιρείται η μεμβράνη). Στην περίπτωση αυτή, αν δεν υπάρχει αντιγκράφιτι, μπορεί η επιφάνεια, αν δεν καθαριστεί σύντομα, να φθαρεί ανεπανόρθωτα. Υπογραμμίζουμε ότι, πρόκειται για υλικά που αντιστοιχούν κάθε φορά σε συγκεκριμένη επιφάνεια (πέτρα, τούβλο, συνθετικές επιφάνειες κ.λπ.), τα οποία διαθέτουν προδιαγραφές και εγγύηση και είναι η πρώτη φορά που εφαρμόζονται στο ΜΒΠΘ.

Για τις παραπάνω ενέργειες κατατέθηκε από το ΤΤΥΜ, μελέτη, για την προμήθεια και εφαρμογή «αντιγκράφιτι» εξωτερικά του ΜΒΠ, σε συνέχεια συνεργασίας για το θέμα με την διεύθυνσή του.

Γεωργία Πεπονά, αρχιτέκτονας,
προϊσταμένη Τμήματος Τεχνικής Υποστήριξης
και Μουσειογραφίας,

125.

Καθαρισμοί γκράφιτι στη Λέσβο

ή «Θα απομακρύνετε τον λεκέ μιας μπλούζας, κόβοντάς την με ψαλίδι;»

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης Η Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Βορείου Αιγαίου (Υ.Ν.Μ.Τ.Ε.Β.Α.) του ΥΠ.Π.Ο.Α. πραγματοποίησε συστηματικές εργασίες αφαίρεσης γκράφιτι σε αγάλματα και μνημεία της Μυτιλήνης το διάστημα 2014-2016. Όπως διαπιστώθηκε, οι «ενθουσιώδεις» πρωτοβουλίες καθαρισμού στα νεότερα μνημεία των πόλεων από άτομα, συνεργεία δήμων ή ομάδες εθελοντών, καταλήγουν συνήθως πιο επιβλαβείς από τα ίδια τα γκράφιτι. Το πρόβλη-

μα επισημάνθηκε ήδη το 1998 σε ένθετο αφιέρωμα της εφημερίδας *Καθημερινή* για την υπαίθρια γλυπτική της Αθήνας.

Στην περίπτωση της Λέσβου, πριν από την επέμβαση των συντηρητών του ΥΠ.Π.Ο.Α., είχαν προηγηθεί καθαρισμοί από άτομα χωρίς γνώσεις υλικών και μεθόδων προστασίας, που χρησιμοποίησαν τροχούς, «σβουράκια», γυαλόχαρτα, ακόμη και χημικά προϊόντα με χλώριο. Σε άλλες, πιο ήπιες περιπτώσεις, τα γκράφιτι επιζωγραφίστηκαν για να μην είναι ορατά. Το αποτέλεσμα στα περισσότερα παραδείγματα είναι η μη αντιστρεπτή καταστροφή των μνημείων.

Άννα Καγιαδάκη, συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΥΠ.Π.Ο.Α.

Βιβλιογραφία

Αρχείο Υ.Ν.Μ.Τ.Ε.Β.Α.· Στύλου 1998

126.

Γκράφιτι στο ιστορικό Γεφύρι της Άρτας

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ: 17ος αι.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Μάστορα σ' αγαπώ

Το σύγχρονο γκράφιτι εντοπίστηκε το 2019, στο νότιο μέτωπο του ιστορικού Γεφυριού της Άρτας, στο σκέλος που αυτό συναντά τη δυτική όχθη του Αράχθου. Αποδόθηκε σε δύο στίχους σε μεγαλογράμματη γραφή, με σπρέι κόκκινου χρώματος. Σήμερα έχει αφαιρεθεί.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το ιστορικό Γεφύρι της Άρτας αποτελεί ένα μνημείο συνυφασμένο με την πόλη της Άρτας και είναι ενταγμένο στην καθημερινότητα των κατοίκων της. Ο δημιουργός ή πιθανότερα η δημιουργός του γκράφιτι επέλεξε το μνημείο αυτό για να εξομολογηθεί δημόσια, αλλά και με τρόπο χαριτωμένο, το πιο ειλικρινές κι ευγενικό συναίσθημα που μπορεί να νιώσει κάποιος. Η επιλογή αυτή, σε συνδυασμό με την προσφώνηση του αγαπημένου προσώπου ως «μάστορα», μαρτυρούν αναμφίβολα ότι η ιστορία αγάπης και θυσίας του Πρωτομάστορα και της γυναίκας του, μεταφερόμενη από γενιά σε γενιά, επιβιώνει ως τις μέρες μας και συνεχίζει να συγκινεί και να εμπνέει ακόμα και νέους ανθρώπους.

Βασιλική Γαλάνη, αρχαιολόγος ΕΦΑ Άρτας

Βιβλιογραφία

για το Γεφύρι Άρτας:
Ορλάνδος 1936, 195-199· Τσούτσινος 1977,
177-182· Παπαδοπούλου 2002, 44-46

127.

Υβριστικά συνθήματα στο Τζαμί του Φαΐκ πασά (Ιμαρέτ) στην Άρτα

Το τζαμί του Φαΐκ πασά, γνωστό ως Ιμαρέτ, χρονολογείται στο β' μισό του 15^{ου} αι. και αποτελεί το παλαιότερο οθωμανικό τέμενος στην Ήπειρο. Μαζί με το Φεϋζούλ Τζαμί είναι τα δύο σωζόμενα τζαμιά της Άρτας. Κτίστηκε από τον Φαΐκ πασά, έναν από τους πρώτους διοικητές της πόλης, μετά την παράδοσή της στους Οθωμανούς το 1449. Αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου οικοδομικού συγκροτήματος, που περιελάμβανε εστιατόριο (ιμαρέτ), ιεροδιδασκαλείο (μεντρεσέ) και λουτρά (χαμάμ). Αποτελείται από μια τετράγωνη αίθουσα προσευχής, επιστεγαζόμενη από ημισφαιρικό θόλο. Διέθετε προστώο (ρεβάκ), σήμερα κατεστραμμένο, και στη βόρεια πλευρά κυλινδρικό μιναρέ. Το τζαμί κατασκευάστηκε πιθανώς στα ερείπια βυζαντινού ναού, με οικοδομικό υλικό προερχόμενο από οικοδομήματα της Αμβρακίας και από τον βυζαντινό ναό της Παρηγορήτισσας, σύμφωνα με την παράδοση.

Τον Αύγουστο του 2016, στην βόρεια πλευρά του μνημείου, ανεγράφησαν τα συνθήματα με σπρέι γαλάζιου χρώματος, με υβριστικό κυρίως περιεχόμενο.

«Ελλάς»

«Φωτιά στα τζαμιά» και

«Fuck Islam»

Η φθορά που προκαλεί το χρώμα σε μνημεία, το δομικό υλικό των οποίων αποτελείται από κονίαμα, κεραμικό και πέτρα, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις των βυζαντινών μνημείων και των οθωμανικών τεμενών, συχνά είναι μη αναστρέψιμη. Το χρώμα διεισδύει στο πορώδες του υλικού καθιστώντας την αποκατάσταση της επιφάνειας δύσκολη και χρονοβόρα, ενώ μη γνωρίζοντας συνήθως την χημική σύσταση των σπρέι, δεν είναι εφικτή η ταύτιση του αντίστοιχου διαλύτη. Τα συνθήματα σήμερα έχουν αφαιρεθεί.

Κωνσταντίνος Υψηλός, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΕΦΑ Άρτας
Βασιλική Γαλάνη, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Άρτας

Βιβλιογραφία

για το Τζαμί Φαΐκ πασά: Ξενόπουλος 1884, 176-177· Ορλάνδος 1936, 200-202· Μουτζάλη, 2008, 184· Παπαδοπούλου, 2019

128.

Σπηλιές στα Μάταλα, "I am cured, I'm not a Hippie anymore"

Τι συνέβη στα τέλη του '60 στις νότιες ακτές του Ηρακλείου; Τι είναι οι μπίτνικς, οι χίπις; Υπάρχει Χώρα της Ουτοπίας; Βρίσκεται κάπου στη διαδρομή από την Αμερική ως το Νεπάλ; Έχουν τα λουλούδια παιδιά; Έθαβαν νεκρούς στις σπηλιές; Ποιοι έκαναν τους αρχαίους τάφους σπίτι τους; Έγιναν εκεί τα πρώτα γκράφτι; Αυτό που συνέβη ήταν ένα μεγάλο πάρτι; Ποιος έχει θεία χίπισσα; Μπορεί ο έρωτας να γίνει ροκ ιστορία; Ζωγράφιζαν Βούδες οι Ρωμαίοι; Ποιοι ζωγράφισαν σε αρχαιολογικό χώρο; Κινδυνεύει η ορθοδοξία από τα έργα που άφησαν οι αλητοτου-

ρίστες; Τι θα πει επιχείρηση σκούπα; Είναι τα Μάταλα κάτι περισσότερο από μια παραλία με ομπρέλες;

Σε απόσταση 68 χλμ. νοτιοδυτικά τις πόλης του Ηρακλείου βρίσκονται τα Μάταλα, ένα μικρό παραθαλάσσιο χωριό στον κόλπο της Μεσαράς. Στις παρυφές της παραλίας του, σε βράχους από μαργαϊκό ασβεστόλιθο (κούσκουρας), λαξεύτηκαν στην αρχαιότητα θαλαμοειδείς χώροι σαν σπηλιές, που χρησιμοποιήθηκαν ως τάφοι. Στα μέσα της δεκαετίας του '60 και στις αρχές του '70, οι εγκαταλελειμμένες σπηλιές κατοικήθηκαν αρχικά από περιπλανώμενους μπίτνικς

και στη συνέχεια από χίπις, μία στάση στο ταξίδι από την Αμερική και την Ευρώπη προς την Ινδία, το Νεπάλ και το Αφγανιστάν. Τα «παιδιά των λουλουδιών», απέρριπταν την επικρατούσα κουλτούρα και υποστήριζαν την ειρήνη και την ελευθερία, υιοθετώντας έναν εναλλακτικό και «ψυχεδελικό» τρόπο ζωής κοντά στη φύση. Εκεί γράφτηκαν τραγουδία, όπως το “Carey” της Joni Mitchell και γυρίστηκαν σκηνές από την ελληνική ταινία «Η θεία μου η χίπισσα». Σε αυτό το κλίμα «ουτοπίας» χαράχτηκαν και ζωγραφίστηκαν οι σπηλιές με πολύχρωμα σχέδια, κυρίως από άγνωστους καλλιτέχνες. Παράλληλα, τα πρώτα δείγματα γκράφιτι ξεπηδούσαν και στην Αμερική.

Οι χίπις, απομακρύνθηκαν από τον χώρο τη δεκαετία του '70, με πρωτοβουλία τοπικών εκπροσώπων της εκκλησίας και τη συνεργασία χωροφυλακής και στρατού. Αργότερα έγινε απόξεση στα πολύχρωμα σχέδια που κοσμούσαν το εσωτερικό των σπηλαίων. Σήμερα ο αρχαιολογικός χώρος στα Ματάλα, με ό,τι

σημάδια έχουν απομείνει, προστατεύεται από τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού.

Άννα Καγιαδάκη, συντηρήτρια

αρχαιοτήτων
και έργων τέχνης, ΥΠ.ΠΟ.Α.

Στέλιος Δασκαλάκης, συντηρητής-μουσειογράφος,
επίτιμος προϊστάμενος Τμήματος Συντήρησης
ΕΦΑ Πόλης Αθηνών

Βιβλιογραφία

Hippie! Hippie! 2013· Ρωμαϊκή νεκρόπολη
Ματάλων 2012· Mythos Matala 2011· Hippies
2007· Θεοδώρου 2007· Μάταλα 1972· Οι Χίπις
στα Μάταλα 1965

129.

Τοιχογραφία του Νίκου Νικολάου βανδαλισμένη από γκράφιτι tags

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΣ:
1960

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Ξενοδοχείο Ξενία
στη Σπάρτη. Απέναντι από την
κεντρική είσοδο και πάνω από το
κλιμακοστάσιο που οδηγεί στο

κάτω επίπεδο.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΣ: 368 x 265 εκ.
(πλάτος x ύψος)

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Τοιχογραφία με γεωμετρικά σχέδια διαφόρων χρωμάτων.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο Νίκος Νικολάου, διακεκριμένος Έλληνας ζωγράφος, χαράκτης και γλύπτης της γενιάς του '30, με καταγωγή από το χωριό Χρύσαφα της Λακωνίας, φιλοτέχνησε την εν λόγω τοιχογραφία το 1960. Με επτά ακρυλικά χρώματα δημιούργησε ένα έργο που αποπνέει αισιοδοξία, προοπτική και φως.

Πρόκειται για ένα λιτό και εκφραστικό σχέδιο, ένα «εικαστικό παράθυρο», που στιλιστικά δεν μοιάζει

καθόλου με τα υπόλοιπα έργα του Νικολάου, αλλά εντάσσεται πλήρως στο περιβάλλον του ξενοδοχείου που διακοσμεί, καλωσορίζοντας τους επισκέπτες στο Ξενία και στην πόλη της Σπάρτης.

Το 2009, 15 διαφορετικά χρώματα σπρέι είχαν ήδη βανδαλίσει το έργο. Το 2020 περισσότερα από 35 χρώματα σπρέι κάλυπταν το 1/3 του έργου.

Το έργο αποφασίστηκε να απομακρυνθεί από τη φυσική του θέση, στο πλαίσιο της ανάδειξης του Ξενία (έργο ΕΣΠΑ: «Βιοκλιματική αναβάθμιση Ξενία Σπάρτης και μετατροπή σε κέντρο πολιτιστικών, τουριστικών και διοικητικών δραστηριοτήτων»). Τα γκράφιτι που έχουν βανδαλίσει το έργο αφαιρούνται δύσκολα και όπως είναι αναμενόμενο αφήνουν ανεξίτηλα τα σημάδια του βανδαλισμού. Η διάσωση σημαντικού μέρους του έργου είναι εφικτή υπό προϋποθέσεις.

Μάρθα Αθανασιάδου, συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, ΕΦΑ Πόλης Αθηνών

Βιβλιογραφία

Τουρνικιώτης κ.ά. 2012· Φιολάκης 2017·
Κακούρου-Χρόνη 2019

130.

Γκράφιτι με συναίνεση στην Αρχαία Ολυμπία

Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2017 – 2018 με θέμα «Πόλεις παλιές και νέες, μεγάλες ή μικρότερες, σημαντικές ή λιγότερο σπουδαίες, ζωντανές ή ξεχασμένες, αλλά κυρίως οι πόλεις που ζούμε», η ΕΦΑ Ηλείας, σε συνεργασία με τον Δήμο Αρχαίας Ολυμπίας, δημιούργησε γκράφιτι στο κτήριο του δημαρχείου Αρχαίας Ολυμπίας (πρώην ξενοδοχείο Ξενία).

Το γκράφιτι φιλοτέχνησε ο εικαστικός Σωτήρης Γκαρδιακός, με τη συμμετοχή των μαθητών της ΣΤ' τάξης του δημοτικού σχολείου Αρχαίας Ολυμπίας.

Το γκράφιτι είχε ως θέμα ευρήματα και μνημεία από τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, και συγκεκριμένα, τη μορφή του Απόλλωνα από το δυτικό αέτωμα του ναού του Δία, τη μορφή του Ερμή του Πραξιτέλη, καθώς και την «Κρυπτή», την κλειστή αψιδωτή στοά, που οδηγεί στο αρχαίο στάδιο.

Ρούλα Λεβεντούρη, αρχαιολόγος,
ΕΦΑ Ηλείας

131.

Graffito σε μνημείο του θεού Ερμή

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ: 1920
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: στο μνημείο του θεού Ερμή στη Βέρβена Αρκαδίας. Έχει εξαλειφθεί.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Το γκράφιτο ήταν γραμμένο με γαλάζια κεφαλαία γράμματα, στην πλάγια πλευρά του μνημείου και είναι το ακόλουθο:

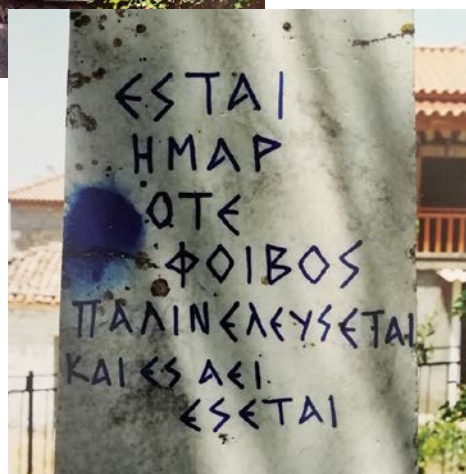
ΕΣΤΑΙ / ΗΜΑΡ / ΟΤΕ / ΦΟΙΒΟΣ / ΠΑΛΙΝ ΕΛΕΥΣΕΤΑΙ
/ ΚΑΙ ΕΣ ΑΕΙ / ΕΣΕΤΑΙ.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το μνημείο αποτελείται από έναν μαρμάρινο πεσσό, που επιστέφεται από πεσσόκρονο, το οποίο κοσμείται με λέσβιο κυμάτιο. Πάνω στο πεσσόκρονο εδράζεται η μαρμάρινη προτομή του θεού Ερμή, η οποία είναι πιστό αντίγραφο του Ερμή του Πραξιτέλη. Το έργο εκτέλεσε ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος στην Αθήνα. Το μνημείο του Ερμή στήθηκε από τους κατοίκους προς τιμήν των αποδήμων Βερβενιωτών της Αμερικής, και κάθε χρόνο στον χώρο αυτό στις 25 Ιουλίου, γίνεται τελετή στην οποία συμμετέχει και η εκκλησία.

Το γκράφιτο γράφτηκε το 1998, ήταν προσεγγμένο και καλογραμμένο με αρχαιοπρεπή κεφαλαία γράμματα. Δεν το έχει γράψει κάποιος κάτοικος του χωριού και εικάζεται, χωρίς να έχει αποδειχθεί, ότι το έγραψε ο Δ. Λιαντίνης πριν εξαφανιστεί.

Βασίλειος Γαλάνης,
συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης

132.

Τα σύγχρονα γκράφιτι ως φθορά στα μνημεία του ιστορικού κέντρου της Χαλκίδας:

το παράδειγμα του οθωμανικού τέμενους Εμίρ - ζαντέ και της οθωμανικής κρήνης του Χαλίλ

Το οθωμανικό τέμενος Εμίρ - ζαντέ, το μόνο διατηρούμενο τέμενος στη Χαλκίδα, το οποίο πιθανώς χρονολογείται στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, όπως και η παρακείμενη οθωμανική κρήνη του Χαλίλ, βρίσκονται στο ιστορικό κέντρο της Χαλκίδας, στην περιοχή, η οποία ονομάζεται Κάστρο, καθώς περιλαμβάνονταν εντός των τειχών της πόλης πριν από την κατεδάφισή τους. Εκτός από το τέμενος, στο οποίο έχουν πραγματοποιηθεί εργασίες ευπρεπισμού και

μετατροπής του σε εκθεσιακό χώρο, στην ίδια περιοχή διατηρούνται ορισμένα ιδιαίτερα σημαντικά μνημεία της μεσαιωνικής Χαλκίδας: το πρόσφατα αποκατεστημένο κτίριο Βαΐλου, ο ναός της Αγίας Παρασκευής και η οθωμανική οικία στην οδό Παίδων. Αν και τα εν λόγω μνημεία βρίσκονται στο κέντρο της πόλης, δυστυχώς παρατηρούνται περιπτώσεις γκράφιτι.

Κυρίως όμως, αρκετές φορές έχουν γίνει από

1

αγνώστους γκράφιτι στο οθωμανικό τέμενος και συγκεκριμένα στη διπλή κλίμακα ανόδου σε αυτό, στην πρόσοψη και στις μαρμάρινες επιγραφές στο υπέρθυρο αυτού (εικ. 1-2). Η ίδια λυπηρή εικόνα έχει παρατηρηθεί και στην κρήνη, η οποία αποτελείται από ανάγλυφες μαρμάρινες πλάκες, ορισμένες από τις οποίες φέρουν επιγραφές (εικ. 3). Σε κάποιες περιπτώσεις έχει σημειωθεί η αγγλική λέξη "Illusion" (ψευδαίσθηση). Πιθανολογείται ότι πρόκειται για το όνομα της ομάδας των ατόμων που κάνει αυτά τα γκράφιτι. Από την πλευρά της Εφορείας Αρχαιοτήτων Εύβοιας, συντηρητές αρχαιοτήτων απομάκρυναν τα γκράφιτι με κατάλληλο εξοπλισμό και μη καταστρεπτικές μεθόδους και εφάρμοσαν προστασία anti-graffiti σε μεγάλη έκταση, ώστε, αν τα φαινόμενα επαναληφθούν, να είναι εύκολη και όσο το δυνατόν ανώδυνη η απομάκρυνση των γκράφιτι. Να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη προστασία χρειάζεται να εφαρμόζεται στα μνημεία τακτικά, καθώς η αποτελεσματικότητά της έχει περιορισμένη διάρκεια.

Παράλληλα, από πλευράς ΕΦΑ Ευβοίας στο πλαίσιο εκπαιδευτικών δράσεων μέσα στο τέμενος γίνεται προσπάθεια ευαισθητοποίησης του κοινού και κυρίως των μαθητών, ώστε να μην επαναληφθούν παρόμοια φαινόμενα.

Αλεξάνδρα Κωσταρέλλη, αρχαιολόγος, ΕΦΑ Ευβοίας
Δημήτρης Καραμουζάς, συντηρητής αρχαιοτήτων,
ΕΦΑ Ευβοίας

Βιβλιογραφία

για τα μνημεία: Καλαμαρά - Κωσταρέλλη 2014, 1261-1266· Κατσάλη -Κωσταρέλλη 2018·
Λιακόπουλος κ.ά. 2019

2

3

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αβαγιανού, Α., *Η μαγεία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 2008
- Αγαλλοπούλου, Π., *ΑΔ 52, Χρονικά Β1*, 1997, 96-101
- Αθανασούλης, Δ., Βασιλείου Α. (επιμ.), *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης*, Αθήνα, 2016
- Αλεξανδρή, Ό., «Πειραιεύς», *ΑΔ 29*, 1973-1974, Χρονικά Β1, 149
- Αλεξανδρής, Κ., *Η θαλασσία δύναμις εις την ιστορίαν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, 1957
- Αντωννάκου, Ντ., Μαύρος, Τ., *Ελληνικά μοναστήρια. Πελοπόννησος, τ. Β. Μονές Αρκαδίας*, Αθήνα, 1979
- Αραβαντινός, Β., «Πολυκείκος 13 Θήβα (οικόπεδο α/φων Ι. και Δ. Μανίσαλη)», *ΑΔ 56-59*, 2001-2004, Χρονικά Θ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 132-136
- Αραβαντινός, Β., «Το Τέμενος του Ηρακλέους στη Θήβα», στο Στ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, τ. Γ. Εφορείες Αρχαιοτήτων Βοιωτίας και Εύβοιας*, Αθήνα, 2015, 85-106
- Αρχείο Υπηρεσιών των Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α – Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων
- Ασλανίδης, Κλ., Πινάτση, Χρ., «Το τέμπλο του ναού Μεταμορφώσεως στην Άμφισσα», *ΔΧΑΕ 24*, 2003, 163-170
- Αστρενίδου-Κωτσάκη, Π., «Μπεζεστένι, Θεσσαλονίκη, Ελλάς», στο Ε. Κ. Χατζητρυφώνος (επιμ.), *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη, 3η εκδ., 1999, 286-289
- Αστρενίδου-Κωτσάκη, Π., «Χαράγματα στους μολυβδοσκεπάστους τρούλους του Μπεζεστενίου της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά 24(1)*, 168, 1984
- Βακαλόπουλος, Κ., «Χριστιανικές συνοικίες της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», *Μακεδονικά 18*, 1978
- Βαλαβάνης, Π., *Ιερά και αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα: Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, Αθήνα, 2017
- Βασιλείου, Α., *Βυζαντινή εφυσωμένη κεραμική από το Άργος (10ος-α' μισό 13ου αι.)*. Όψεις του υλικού πολιτισμού ενός περιφερειακού κέντρου στην Πελοπόννησο, Αθήνα, 2021
- Βασιλείου, Π., «Το μοναστήρι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Βράχας)», *Φθιώτις*, τ. 17 και 18, Λαμία 1958, 269-275 και 336-339
- Βέλκου, Γ., *Η Επισκοπή Δομένικου & Ελασσόνας*, Ελασσόνα, 1980, 110
- Βογιατζής, Σ., Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Β., «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο Ελασσόνας», *ΔΧΑΕ 35*, 2014, 19-42
- Γαρδικας, Γ. Κ., «Κουκουβάνας-Μενίδι-Άγιοι Σαράντα», «Άνω Λιόσια-Καματερόν», *ΠΑΕ 1920*, 62-64, 66
- Γαρδικας, Γ. Κ., «Άνω Λιόσια-Καματερόν», «Κρωπιά-Δέμα-Δέσις», *ΠΑΕ 1920*, 64-71
- Γιαλούρη, Α., κ.ά., *Ο ναός της Παναγίας στο Πύθιο Ελασσόνας*, Λάρισα, 2014
- Γιώτας, Δ., «Λόφος 40 Μαρτύρων-Προηγούμενες ενέργειες», «Λόφος 40 Μαρτύρων-Ιστορία», *Ελεύθερο βήμα Αχαρνών*, 2009, [αναδημοσίευση άρθρου στην τοπική εφημερίδα *Νέοι Στόχοι* της 18ης Μαρτίου 2009 και 2ης Δεκεμβρίου 2009 αντίστοιχα]
- Γκητάκος, Μ., *Ο εν ελαιώνι των Μεγάρων βυζαντινός ναός του Σωτήρος Χριστού*, Αθήνα, 1953
- Γραικός, Ν., *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα* (αδημ. Διδ. Διατριβή), ΑΠΘ, 2011
- Δασκαλάκη, Γ., «Ενεπίγραφος Σκύφος από την Κηφισιά», *HOROS 22-25*, 2010-2013, 179-186
- Δεριζιώτης, Λ., «Ναός Αγίου Βησσαρίωνα στο Δομένικο», *ΑΔ 49* (1994,) Χρονικά Β1, 1994, 354
- Δεσπίνης, Γ., «Ένα επιτύμβιο ανάγλυφο από τη Μακεδονία στην Αθήνα», *Εγνατία 3*, 1991-1992, 57-70
- Δεσπίνης, Γ., Καλτσάς, Ν. (επιμ.), *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Κατάλογος Γλυπτών Ι.1 Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7ο αιώνα έως το 480 π.Χ.*, Αθήνα, 2014, 309-313, αρ. λήμματος Ι.1.304, εικ. 1032-1037 (Γ. Δεσπίνης)
- Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, Ν., «Ανάγλυφα θωράκια από το Βυζαντινό Μουσείο», *ΔΧΑΕ 13*, Περιοδος Δ', *Στη μνήμη του Μαρίνου Καλλιγά (1906-1985)*, 1985-1986, 157-174
- Δουκατά, Σ., «Ίμαρέτ», στο Ε. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2009, 324-326
- Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, «Επισκευή της Μεγάλης Αρχαιολογικής Αποθήκης στην Ακρόπολη του Φρουρίου Πύλου», 2017, διαθέσιμο στον ιστότοπο του ΥΠΠΟΑ, https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view_announcement.aspx?nid=3091#prettyPhoto
- Ζαββού, Ε., Μαλτέζου, Α., «Ρωμαϊκή κεραμική από τις λακωνικές πόλεις Γύθειο, Ασωπός και Βοιές», στο Παπανικόλα-Μπακιριτζή, Δ., Κουσουλάκου, Ν. (επιμ.), *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.)*, Πρακτικά Επισημοτικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, τ. Β', Θεσσαλονίκη, 2010, 763-781
- Ζάννης, Α. «Dispensator Fructosus, Vicarius Venustus και Marianus σε επιτύμβιος κίονα από τους Φιλίππους», στο Σβέρκος, Κ. (επιμ.), *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής στην μνήμη Δημητρίου Κανατσούλη, Θεσσαλονίκη 22-23 Οκτωβρίου 1999*, Θεσσαλονίκη, 2001, 5-47
- Ζάχος, Κ., *Αρχαιολογικός Οδηγός Νικόπολης. Περιδιάβαση στο ιστορικό, ιερό και αστικό τοπίο*, Μνημεία της Νικόπολης 10, Αθήνα, 2015

- Ζάχος, Κ., κ.ά., *Το θέατρο της Νικόπολης*, Μνημεία της Νικόπολης 11, Αθήνα, 2015
- Ζιρώ, Δ., *Η κύρια είσοδος του Ιερού της Ελευσίνας*, Αθήνα, 1991
- Ζουμάς, Ι. Δ., *Το ιστορικόν της ενορίας «Η Κοίμησις της Θεοτόκου και ο Άγιος Νικόλαος» Αμφίσσης*, Αμφίσα, 2000
- Θέμελης, Π., «Η πόλη. Δυτικός ανασκαφικός τομέας Ι» στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Ελεύθερα: Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα, 2004, 46-80
- Θέμελης, Π. κ.ά. (επιμ.), *Πρακτικά πρώτου Επιστημονικού Συνεδρίου «Το Γαλαξίδι από την αρχαιότητα έως σήμερα»*, *Γαλαξίδι*, 29-30 Σεπτεμβρίου 2000, Αθήνα, 2003
- Θέμος, Α. Α., *Απόρρητοι επιγραφαι. Αρχαίες ελληνικές ερωτικές επιγραφές* (Διδ. Διατριβή), ΕΚΠΑ, 2014, 35-36, αρ. 19
- Θεοδώρου, Θ. Χ., *Βιογραφικές ρήξεις και ηθικός παλικός. Η κοινότητα των χίπις στα Μάταλα (1965-1975)* (αδημ. μεταπτ. εργασία), Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2007
- Θεοχαρίδης, Πλ., «Ο πύργος του Αγίου Σάββα», *ΑΕΜΘ* 13, 1999, Θεσσαλονίκη, 2001
- Καζά-Παπαγεωργίου, Κ., «Αστέρια Γλυφάδας. Τα πρώτα στοιχεία από μια νέα εγκατάσταση στη δυτική ακτή της Αττικής κατά την πρώιμη και μέση εποχή του Χαλκού», *ΑΑΑ* 39, 2006, 45-51
- Κακούρου-Χρόνη, Γ., *Ούχ ύβρις τάδε; Με αφορμή την αναδρομική έκθεση του Γιάννη Μόραλη και τη φιλία του με τον Νίκο Νικολάου*, 8.2.2019, διαθέσιμο στο <https://www.academia.edu/resource/work/38313000> (Μάιος 2022)
- Καλαμαρά, Π., Κωσταρέλλη, Α., «Αναστηλωτικές εργασίες, Π.Ε. Ευβοίας, Δήμος Χαλκιδέων, Χαλκίδα, Οθωμανικό Τέμενος ΕμίρΖαδέ», *ΑΔ* 69, *Χρονικά Β1*, 2014, 1261-1266
- Καλδέλλης, Α., *Ο βυζαντινός Παρθενώνας: Η Ακρόπολη ως σημείο συνάντησης χριστιανισμού και ελληνισμού*, Αθήνα, 2013
- Καλεσοπούλου, Δ., «Το πρώτο Εθνικό Μουσείο της νεότερης Ελλάδας», στο Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Θ. Κουτογιάννης (επιμ.), *Δί' αυτά πολεμήσαμεν. Αρχαιότητες και Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα, 2019, 314-333
- Καλτσάς, Ν., *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά*, Αθήνα, 2001
- Καμπούρογλου, Δ. Γρ., *Ιστορία των Αθηναίων*, τ. 1, Αθήνα, 1889
- Καπετάνιος, Α., «Ο χώρος και οι άνθρωποι στην αρχαία τοπογραφία της Λαυρεωτικής» στο Δόγκα-Τόλη, Μ., Οικονόμου, Σ. (επιμ.), *Αρχαιολογικές συμβολές*, τ. Α: *Αττική: ΚΣΤ' και Β' Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα, 2013, 183-198
- Κάππας, Μ., *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακίονιου/τετράστυλου* (Διδ. Διατριβή), ΑΠΘ, 2009
- Καραμίντζας, Δ., *Χρονικά Δομένικου, Το χωριό μου το Δομένικο Ελασσόνας*, Λάρισα, 1997
- Καράντζαλη, Ε., McGeorge, P. J. P. «Η Διαχρονική χρήση του Νεκροταφείου στον Προφήτη Ηλία στις Κομποτάδες Φθιώτιδας: μία πρώτη προσέγγιση με βάση τα ευρήματα του τάφου IV», στο Ι. Μακρής (επιμ.), *Πεπραγμένα του 5ου Τοπικού Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας, Λαμία 16-18 Απριλίου 2010*, Λαμία, 2015, 51-82
- Καρολίδης, Π., *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τ. Β', Αθήνα, 1922
- Κατσάλη, Ε., Κωσταρέλλη, Α., «Το οθωμανικό τέμενος Εμίρ-Ζαδέ. Το χρονικό ενός μεσαιωνικού μνημείου στη νεοελληνική πόλη της Χαλκίδας», *6ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, 2015-2017 από τους Προϊστορικούς στους Νεώτερους Χρόνους*, πρακτικά, Βόλος, 1-4 Μαρτίου 2018 (υπό έκδοση)
- Κατσαρός, Β., Παπαστάθης, Χ., «Ο «Νέος Μέγας Κώδης» της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1, 1992, 172-220
- Κατσελάκη, Λ., Σπανός, Γ., «Χαράξεις και ενθυμίες στη Μονή της Παναγίας Περιβλέπτου στα Πολιτικά Ευβοίας: τα νέα δεδομένα», στο *Πρακτικά του 6ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2015-2017. Από τους προϊστορικούς στους νεώτερους χρόνους*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 1-4 Μαρτίου 2018 (υπό έκδοση)
- Κεραμόπουλος, Α., «Θηβαϊκά», *ΑΔ* 3, 1917, 312-337
- Κοκκόρου-Αλευρά, Γ., κ.ά., *Αρχαία Ελληνικά Λατομεία*, Αθήνα, 2010
- Κολιτσάρας, Ι. Θ., *Ψαλμοί. Κείμενον, ερμηνευτική απόδοσις*, Αθήνα, 2014
- Κολώνας, 2008: Λ. Κολώνας, Α., *Τείχος Δυμαίων*, Αθήνα, 2008
- Κορρέ-Ζωγράφου, Κ., *Τα κεραμικά του Αιγαίου (1600-1950)*, Αθήνα, 2003
- Κορρές, Μ., *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, Αθήνα, 1994
- Κουκουλές, Φ., «Παίγνια ανδρών», στο *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. Α. Ι, *Μνημεία του λόγου, Σχήματα, Προλήψεις*, Αθήνα, 1948, 185-224
- Κουντιάδης, Γαβριήλ, Άρχιμ., *Σύντομος Ιστορική Έπισκόπησις τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Προδρόμου (Σερρών). Ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, (1270-1956)*, Ε' Ἔκδοσις, Σέρραι, 1976
- Κουρκουτίδου Ε. Πρ., «Ναός Αγίου Γεωργίου, παρά το χωριόν Δομένικον Ελασσόνας», *ΑΔ* 22 (1967), *Χρονικά Β2*, 309-310
- Κουρουνηώτης, Κ., «Παλαιοχριστιανική Ελευσίς», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδας* 13, 1934, 519-530
- Κουτσοκάλης, Α., *Λόρδος Μπάυρον, η ζωή, το έργο και η επαναστατική του δράση*, Αθήνα 1998
- Κωλέττη, Δ., *Ακιδογραφήματα (graffiti) σε κεραμική από τις σωστικές ανασκαφές του TRAM στον Πειραιά*, (αδημ. μεταπτ. εργασία, σε συνεργασία με την ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων), ΕΚΠΑ, 2019

- Κωσταρέλλη, Α., «Άγιος Νικόλαος στην Άνω Βάθεια Ευβοίας. Επιστημονικές μελέτες μετά τις εργασίες συντήρησης του ζωγραφικού διακόσμου του», στο *39ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 30-31 Μαΐου και 1 Ιουνίου 2019, Αθήνα (υπό έκδοση), 115-116 (περίληψη ανακοίνωσης)
- Κωσταρέλλη, Α., Κωτσάκης, Α. Δ., «Δύο άγνωστα οικοδομήματα δυτικών οικογενειών σε ορθόδοξους ναούς της ευρύτερης περιοχής του Φιλωτίου Νάξου», *ΑΑΑ* 42, 2018, 455-470
- Λαδάς, Γ. Γ., «Η Σπηλιά της Πεντέλης», *Συλλέκτης* 6-8, 1950, 137-168
- Λαζαρίδης, Π., «Χωρίον Δομένικον», *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά Β2, 259
- Λαμπάκης, Γ., «Μελέται, έργασιαί καί περιηγήσεις του 1896», *ΔΧΑΕ* 3, 1894-1902, 37-51
- Λάμπρου, Ε., Πανταζής, Γ., «Ειδικά Θέματα Γεωδαισιίας-Υψομετρία», διαθέσιμο στο <https://ocw.aoc.ntua.gr/modules/document/file.php/SURVEY129/6%20-%207%20-%208%20weeks.pdf> (Μάρτιος 2022)
- Λεμπέση, Α., «Τα μετάλλινα ζώδια του Θηβαϊκού Καβρίου: μια ερμηνευτική πρόταση», *ΑΕ* 1992, 1-19
- Λιακόπουλος, Γ., Κωσταρέλλη, Α., Κατσάλη, Ε., «Το τέμενος Εμίρ Ζαντέ της Χαλκίδας. Αρχαιολογικά και επιγραφικά τεκμήρια», *Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα: Κληρονομίες υπό διαπραγμάτευση, Επιστημονικό συνέδριο, πρακτικά*, Αθήνα, 22 Ιουνίου 2019 (υπό έκδοση)
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., *Κιβωτιόσχημος τάφος με ζωγραφική διακόσμηση από την Πέλλα*, Θεσσαλονίκη, 2007
- Λόρδος Βύρων, *Τσάλιντ Χάρολντ*, Αθήνα, 1977 (μετάφραση Μαρία Ι. Κεσίση)
- Λυμπεράκης, Θ., *Ο ρόλος του λίθου στις αρχαίες λατρείες του Παγγαίου*, 2016, διαθέσιμο στο <http://lymperakis-theodoros.blogspot.com/2016/12/blog-post.html> (Μάρτιος 2022)
- Μακαρόνας, Χ.Ι., «Χρονικά Αρχαιολογικά, Ανασκαφαί, Έρευναί και Τυχαία Ευρήματα εν Μακεδονία και Θράκη κατά τα έτη 1940-1950», *Μακεδονικά* 2, 1941-1952, 1953, 631
- Μαλλούχου-Τυφάνο, Φ., *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα 1834-1939*. Το έργο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, Αθήνα, 1998
- Μαστροκώστας, Ε., «Ανασκαφή Τείχους Δυμαίων», *ΑΔ* 18, Χρονικά Β1, 1963, 111-114
- Μαστροκώστας, Ε., «Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων», *ΠΑΕ* 1962, 127-133
- Μητσοτάκη, Ζ., *Το σπίτι του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Χαλέπα Χανίων, η στέγη της ζωής του*, Χανιά, 2011
- Μιχαήλ-Δέδε, Μ., *Οι Έλληνες Αρβανίτες*, Αθήνα, 1997
- Μουζάκης, Σ., «Σχόλια σε ανέκδοτα ακιδογραφήματα εκκλησιών Αττικής», *Πρακτικά 8^{ου} Συμποσίου Ιστορίας και Λαογραφίας, Μαρούσι, 28-31 Μαΐου 1999*, Μαρούσι, 2001, 172-198
- Μουρίκη, Ντ., *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα Μεγαρίδος*, Αθήνα, 1978
- Μουτζάλη, Α., «Τζαμί Φαϊκ Πασά (ή Ιμαρέτ)», στο Ε. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, 2008, 183-184
- Μουτσόπουλος, Ν., *Τα ακιδογραφήματα του Παγγαίου*, Αθήνα, 1969
- Μουτσοπούλου, Ν. Κ., *Καστοριά: Παναγία ή Μαυριώτισσα*, Αθήνα, 1967
- Μπάζας, Στ., *Τα πρώιμα οθωμανικά μνημεία στην Αιγαϊακή Θράκη (1354-1453)* (αδημ. μεταπτ. εργασία), Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2013
- Μπακαλάκης, Γ., «Θρακικά χαράγματα εκ του παρά την Αμφίπολιν φράγματος του Στρυμόνος», *Θρακικά* 13, 1940, 5-32
- Μπακιρτζή-Παπανικόλα, Δ. (επιμ.), *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο: η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 2002
- Μπακιρτζής, Α., Δαδάκη, Στ., «Ελαιώνας», *ΑΔ* 46, 1991, Β2, Χρονικά, Αθήνα 1996, 347-348
- Μπακιρτζής, Χ., Ξύδας, Π., «Ιμαρέτ, Κομοτηνής, Ελλάς» στο Χατζητρυφώνος, Ε. (επιμ.), *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500 και η διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη, 1999, 294-295
- Μπίρης, Κ., *Αρβανίτες. Οι Δωριείς του νεότερου Ελληνισμού: ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, Αθήνα, 3^η 2010
- Μποσνάκης, Δ., «Επιτύμβιες στήλες από ένα 'εξοχικό νεκροταφείο' της Κω», στο *Ρόδος IV, Όλβιος Άνερ*, Αθήνα, 2013, 260, σημ. 22
- Μπούρας, Χ., *Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι.*, Αθήνα, 2010
- Μπουρνιάς, Λ., «Με αφορμή κάποια graffiti στον Κεραμεικό, αρχαία και μη!», στο *Lifo*. Η Ιστορία μιας Πόλης Β', 2014, 63-65
- Μπράτσος, Ν., *Τοιχογραφίες από τα ιταλικά οχυρά της Λέρου – Ένα νησί «ιστορικό μουσείο» που αξίζει να επισκεφτείτε*, *ΕΡΤ*, 2017, διαθέσιμο στο <https://www.ert.gr/eidiseis/ellada/kinonia/822630-2> (Αύγουστος 2023)
- Ντατσούλη-Σταυρίδη, Α., *Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα Κυνοουρίας*, Αθήνα, 1993
- Ντέλλας, Γ., «Το μοναστήρι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στη Βράχα Ευρυτανίας», *Εκκλησίες IV*, 1993, 99-112
- Ξενόπουλος, Σ., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης*, Εν Αθήναις, 1884
- Οικονομάκη, Ν., Τζιφόπουλος, Γ. Ζ., *Εισαγωγή στην Ελληνική Επιγραφική. Από τον 8^ο αιώνα π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη, 2015, 48-49
- Ορλάνδος, Α. Κ., «Ασκητήριο της Σπηλιάς», *Ευρετήριο Μεσαιωνικών Μνημείων 1933*, 196-197
- Ορλάνδος, Α. Κ., «Ο παρά τήν Άμφισσαν ναός του Σωτήρος», *ΑΒΜΕΑ*, 1935, 181-196
- Ορλάνδος, Α. Κ., «Τα τουρκικά κτήρια της Άρτης», *ΑΒΜΕ* 2 1936, 200-202
- Ορλάνδος, Α. Κ., «Η Γέφυρα της Άρτης», *ΑΒΜΕ* 2 1936,

- 195-199
- Ορλάνδος, Α. Κ., «Η μονή Οσίου Μελετίου», *ΑΒΜΕ* 5, 1939-40, 92, εικ. 39
- Ορλάνδος, Α. Κ., *Η Παρηγορητίσσα της Άρτης*, Αθήνα, 1963
- Ορλάνδος, Α. Κ., «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας-Νικλίου», *ΑΒΜΕ* 12, 1973, 3-171.
- Ορλάνδος, Α. Κ., Βρανούσης, Λ., *Τα χαράγματα του Παρθενώνος*, Αθήνα, 1973
- Παζαράς, Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1988
- Πάλλης, Γ., «Τοπογραφικά του αθηναϊκού πεδίου κατά την Μέση Βυζαντινή περίοδο (9^{ος}-12^{ος} αιώνες)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 23, 2013, 105-182
- Πανταζής, Γ., «Το χωροσταθμικό δίκτυο Αθηνών, προαστίων και περιχώρων. Το χθες και το σήμερα», Εργαστήριο Γενικής Γεωδαισίας, Τομέας Τοπογραφίας, Σχολή Αγρονόμων & Τοπογράφων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2010, 168, διαθέσιμο στο https://www.topo.auth.gr/greek/ORG_DOMI/EMERITUS/TOMOS_ARABELOS/The_apple%20pdf/1-12%20Pantazis.pdf (Μάρτιος 2022)
- Παντελίδου-Αλεξιάδου, Αικ., «Νομός Αττικής. Αναστήλωση και Στερέωση Μνημείων», *ΑΔ* 39, Χρονικά, 1984, 60-61
- Παπαγγελή, Κ., *Ελευσίνα, ο αρχαιολογικός χώρος και το μουσείο*, Αθήνα, 2002
- Παπαδοπούλου, Β. Ν., *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα, 2002, 131-161
- Παπαδοπούλου, Β. Ν., *Οδοιπορικό στην Άρτα*, Άρτα, 2002
- Παπαδοπούλου, Β. Ν., *Τα βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*, Ιωάννινα, 2008, 71-92
- Παπαδοπούλου, Β. Ν., Τσιάρα, Α., *Εικόνες της Άρτας. Η εκκλησιαστική ζωγραφική στην περιοχή της Άρτας κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους*, Άρτα, 2008, 115-116
- Παπαδοπούλου, Β. Ν. (επιμ.), *Το Τζαμί του Φαΐκ πασά στην Άρτα*, 2019
- Παπαθανασίου, Ε. Α., «Η υπό του οσίου Γερμανού ιδρυθείσα μονή της Θεοτόκου της Σπηλαιωτίσσης στο κατεπανίκιον της Ποπολίας», στο Χ. Π. Φαράκλας (επιμ.), *Πρακτικά της Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης: Η Δράμα και η περιοχή της (Ιστορία και Πολιτισμός)*, Δράμα, 18-21 Μαΐου 2006, Δράμα 2013, 301-380
- Παπαθανασίου, Ε. Α., «Τί ζητᾷ ὁ καθολικὸς τῶν Ἀρμενίων Πέτρος Α΄ Getadardz στα βουνὰ της Δράμας;» στο 38^ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Αθήνα, 11-13 Μαΐου 2018, (Ειδικό θέμα: «Αναζητώντας τὴ θέση τοῦ ἄλλου», σὸ Βυζάντιο», Σάββατο, 12 Μαΐου 2018), *Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ανακοινώσεων, Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, Αθήνα 2018, 90-91
- Παπαθανασίου, Ε. Α., «Το σπηλαιώδες μονύδριον, το καλούμενο σήμερα Ἅγιος Μάρκος», και η σπου-
δαιότητά του για την ιστορία της περιοχῆς Δράμας και Προσοτσάνης», στο *Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικοῦ Συνεδρίου: «Ἡ Προσοτσάνη και η ιστορία της»*, 4-6 Μαΐου 2018, Προσοτσάνη 2019, 58-95
- Παπαθανασίου, Ε. Α., «Ἐνα ἄγνωστο επεισόδιο στην ιστορία της Μονῆς της Μαυριωτίσσης κατὰ την Οθωμανοκρατία», *Επιστημονικὴ Ἡμερίδα: «Ματιές και Προσεγγίσεις στη ζωγραφικὴ της βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς Καστοριάς»*, Καστοριά, 9 Νοεμβρίου 2018, *Αρχοντικὸ Τσιατσιαπά* (δεν ἔχει εκδοθεῖ)
- Παπαθανασόπουλος, Γ. Α., «Ἑλληνιστικὸς Τύμβος Τσοπάνη Ράχης», *ΑΔ* 18, 1963, Χρονικά Β1, 91-92
- Παπαθανασόπουλος, Γ. Α., «Ἑλληνιστικὰ γυάλινα αγγεία του Μουσείου Πύλου», *ΑΔ* 21, 1966, Μελέται Α, 184-196
- Παπαθανασόπουλος, Γ., Παπαθανασόπουλος, Θ., *Πύλος-Πυλία, Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Αθήνα, 2000
- Παπαθεοφάνους-Τσουρή 2016: *Ευρητήριο των βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν της Ελλάδος*, ὑπὸ την διεύθυνση του ακαδημαϊκοῦ Π. Α. Βοκοτόπουλου, *Ανατολικὴ Μακεδονία. Δυτικὴ Θράκη*, Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Ακαδημία Αθηνῶν/Κέντρο Ἐρευνας της Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Τέχνης, Αθήνα 2016
- Παπακωνσταντίνου, Μ. Φ., (επιμ.), *Το Κάστρο των Σαλώνων (Ἄμφισσας). Ἱστορικὴ διαδρομὴ, δυνατότητες και προοπτικὴ ἀνάδειξης*, *Πρακτικὰ Επιστημονικοῦ Συνεδρίου, Ἄμφισσα 22-24 Νοεμβρίου 2013*, Ἄμφισσα, 2014
- Παπανικολάου, Μ., κ.ά., «Μεταβολές της στάθμης της θάλασσας και επιπτώσεις στις ακτές», *Επιτροπὴ μελέτης επιπτώσεων κλιματικῆς ἀλλαγῆς*, Τράπεζα της Ελλάδος, Ευρωσύστημα, Ιούνιος 2011, διαθέσιμο στο <https://www.bankofgreece.gr/RelatedDocuments> (Δεκέμβριος 2020)
- Παπανικολάου, Ξ., *Το ονομαστικὸ της Ἀμφίπολης* (αδημ. εργασία), ΑΠΘ, 2012
- Παπαστράτου, Ντ., *Χάρτινες Εἰκόνες Ὁρθόδοξα Θρησκευτικὰ Χαρακτικὰ 1665-1899*, τ. Ι-ΙΙ, Αθήνα, 1986
- Παπαχατζής, Ν. Δ., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Βιβλία 9 και 10, Βοιωτικὰ και Φωκικὰ*, Αθήνα, 2004
- Πάσαλη, Αφρ., *Ναοὶ της Ἐπισκοπῆς Δομένικου και Ἐλασσόνας, Συμβολὴ στη μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ* (Διδ. Διατριβή), ΑΠΘ, 1994, 25, 183, 325
- Πασχαλίδης, Κ., Κοντάκη, Μ., «Ἀπὸ τις Μυκῆνες στο Εθνικὸ Αρχαιολογικὸ Μουσείο. Τα λίθινα θραύσματα ἀπὸ τον ἀνάγλυφο διάκοσμο της πρόσοψης του Θησαυροῦ του Ἀτρέα», στο Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Θ. Κουτσογιάννης (επιμ.), *Δί' αὐτὰ πολεμήσαμεν. Αρχαιότητες και Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση*, Αθήνα, 2019
- Πατσιαδά, Β., «Φαλλόσχημο αγγείο ἀπὸ την πόλη της Ρόδου», στο Δαμάσκος, Δ. (επιμ.), *Χάρις χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τ. Β, Αθήνα, 2004, 141-156
- Πελεκανίδου, Ε., «Νέα ευρήματα στο ανατολικὸ νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 7, 1993, 373-381

- Πελεκίδης, Σ., «Ανασκαφή Εδέσσης», *ΑΔ* 8, 1923, 259-269
- Περιστέρη, Κ., Λεφαντζής, Μ., «Λέων Αμφίπολης 2012: νέα έρευνα για τη βάση του μνημείου», *ΑΕΜΘ* 26, 535-538
- Πετράκος, Β., *Ημερολόγιο Αρχαιολογικό στα χρόνια του Καποδίστρια, 1828-1832*, Αθήνα, 2015
- Πετρίδης, Π., *Πρωτοβυζαντινή Κεραμική του Ελλαδικού Χώρου*, Αθήνα, 2013
- Πετρονάκης, Α., *Η μνήμη του νερού. Οι ροοκρήνες της Αρκαδίας*, Αθήνα, 2019
- Πέτσας, Φ., «Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970 συνέχεια», *Μακεδονικά* 15, 1975, 194-216
- Πιττάκης, Κ., «Μαρμαρινή λήκυθος μετ' αναγλύφου ἐξ Ἀθηνῶν, Ἐθν. Μ. 835», *ΑΕ* 1858, 1715, αρ. 3270
- Πιττάκης, Κ., *ΑΕ Μέρος δ'*, 1885, 1317
- Πλάτωνος-Γιώτα, Μ., *Αχαρναί, Ιστορική και Τοπογραφική Επισκόπηση των Αρχαίων Αχαρνών, των Γειτονικών Δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*, Αχαρναί, 2004
- Πλάτωνος-Γιώτα, Μ., *ΑΔ* 62, Χρονικά Β1, 2007, 184-186
- Ριζάκης, Θ., Τουράτσογλου, Γ., *Ἐπιγραφές Ἄνω Μακεδονίας (Ἐλίμεια, Ἰορδαία, Νότια Λυγκηστίς, Ὀρεστίς)*, τ. Α: Κατάλογος επιγραφών, Αθήνα, 1985
- Ριζάκης, Α., Τουράτσογλου, Ι., «Η τυπολογία των επιτυμβίων μνημείων της Ἄνω Μακεδονίας», *Αρχαία Μακεδονία V: Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989*, τ. 2, Θεσσαλονίκη, 1993, 1285-1300, ιδιαίτερα 1292
- Ριζάκης, Α., Τουράτσογλου, Ι., «*Mors Macedonica*. Ο θάνατος στα επιτάφια μνημεία της Ἄνω Μακεδονίας», *ΑΕ* 139, 2000, 237-281
- Ρωμαίος, Κ. Α., «Έρευναι εν Κυνουρία», *ΠΑΕ* 1911, 253-279.
- Ρωμαίος, Κ. Α., *Ο μακεδονικός τάφος της Βεργίνας, Θεσσαλονίκη*, 1951
- Ρώσσιου, Ε., Τσόγκα, Κ., *Μάγοι, ξόρκια και φυλακτά: η μαγεία στον αρχαία και χριστιανικό κόσμο: δεσμοί μαγείας στην Αρχαία Αγορά*, Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αθήνα, 2010
- Σαββοπούλου-Κατσιίκη, Ξ., «Το εξωκλήσι του Ταξιάρχη στους ελαιώνες της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 2, 1993-1994, 57-72
- Σαμσάρης, Δ. Κ., *Η Ακτία Νικόπολη και η «Χώρα» της (Νότια Ήπειρος - Ακαρνανία). Ιστοριογεωγραφική και επιγραφική συμβολή*, Θεσσαλονίκη 1994
- Σαμσάρης, Π. Κ., *Βυζαντινοί τόποι και μνημεία της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα (ο σημερινός νομός Σερρών). Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας και μνημειακής τοπογραφίας της Μακεδονίας*, (Διδ. Διατριβή), (Δ.Ε.Π.Κ.Α. Σερρών), Σέρρες 2006
- Σβέρκος, Η., «Πολιτισμική κληρονομιά και ιστορική συνείδηση: παραδείγματα από την ιστορία της Ορεστίδας των Ρωμαϊκών χρόνων» στο Σανταλί-
δου-Μιχαήλ, Μ. (επιμ.), *Ορεστίδος ιστορία. Από την κλασική αρχαιότητα ως τον 20ό αιώνα. Συνέδριο τοπικής ιστορίας στο Άργος Ορεστικό, 9-10 Σεπτεμβρίου 2000*, Θεσσαλονίκη, 2001, 19-40
- Σβέρκος, Η., *Συμβολή στην ιστορία της Ἄνω Μακεδονίας των ρωμαϊκών χρόνων (πολιτική οργάνωση – κοινωνία – ανθρωπωνύμια)*, (αδημ. Διδ. Διατριβή), ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1997
- Σελέκου, Μ., *Το νεκροταφείο στη θέση Τριανταφυλλιά Λιθνατών (6ος-2ος αι. π.Χ.). Συμβολή στη μελέτη της αρχαίας Λοκρίδας* (Διδ. Διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014
- Σκιάδας, Α. Ι., *Το Γαλαξίδι, μια πανάρχαια ναυτική πολιτεία (Τοπογραφία. Ιστορία. Παράδοση. Οι άνθρωποι)*, Αθήνα, 1999
- Σκιάς, Α., «Ἐπιγραφαί Κορίνθου», *ΑΕ* 11, 1893, 113-128
- Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ., *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Κατάλογος*, Αθήνα, 1999
- Σμυρνάκης, Γ., *Το Άγιον Όρος* (φωτοαντιγραφική ανατύπωση του 1903, συμπληρωμένη με ευρετήριο ονομάτων), Καρυές, 1988
- Σούρα, Κ., «Θεοί και άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων. Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μια προϊστορική οχύρωση», *Γραμματεῖον* 6, 2017, 55-79, διαθέσιμο στο <https://grammateion.gr> (Ιούλιος 2022)
- Στάης, Β., «Σουνίου Ανασκαφαί», *ΑΕ* 1917, 213
- Σταθάκη-Κούμαρη, Ρ., *Ο Αρχιναυπηγός Κωνσταντίνος Μ. Παπαπέτρος, Ιστορίες μιας Γαλαξειδιώτικης Οικογένειας*, Αθήνα, 2015
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (επιμ.), *Ελεύθερα: Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα, 2004
- Σταυρίδη, Α., «Ρωμαϊκά Γλυπτά από το Εθνικό Μουσείο», *ΑΕ* 1984, 174, πίν. 17β
- Στεφανίδου-Τιβεριού, Θ., *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα*, Αθήνα, 1993
- Στουφή-Πουλημένου, Ι., «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στον κάμπο των Μεγάρων», *24^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα, 2004, 90
- Στρατή, Α., «Παρεκκλήσι Ταξιάρχη Μονής Τιμίου Προδρόμου», *ΑΔ* 38, Χρονικά Β2, 1983, Αθήνα 1989, 332
- Στρατής, Ε., «Η Ιερά Μονή του Τιμίου Προδρόμου παρά τας Σέρρας», *ΔΧΑΕ* 3, 1926, τεύχ. α-β, Περίοδος Β', 3-14
- Στύλου, Χ., «Βανδαλιστικές επιθέσεις. Οι ανεπανόρθωτες καταστροφές αγαλμάτων και οι λανθασμένες μέθοδοι καθαρισμού και συντήρησης», *Επτά Ημέρες της Καθημερινής, Αφιέρωμα: Υπαίθρια Γλυπτική της Αθήνας*, 25-10-1998, 25-27
- Συθιακάκη, Β., «Ανασκαφικές Εργασίες. Άγιος Γεώργιος Δομενίκου», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά Β2, 532, 542- 543, σχ. 3, πίν. 201
- Συθιακάκη, Β., «Δομμένο, Ναός Αγίου Γεωργίου», *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά Β1, 392, 401
- Σωτηρίου, Γ. Α., «Η Σπηλιά της Πεντέλης», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδας* 6, 1927, 45-59
- Τασούλας, Γ., «Όμοιοι έρωτες: θασιακό μελανόμορ-

- φο πινάκιο, μέσα 6^{ου} αι. π.Χ.», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης - Γ. Τασούλας (επιμ.), *Έρως. Από τη Θεογονία του Ησιόδου στην ύστερη αρχαιότητα, Κατάλογος Έκθεσης*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 2009, 241, αρ. 214
- Τζιτζιμπάση, Α., «Επιτύμβιες επιγραφές από τη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού», *Τεκμήρια* 9, 2008, 169-207
- Τζιφόπουλος, Γ.Ζ. (επιμ.), *Μεθώνη Πιερίας Ι: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το «Υπόγειο» της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία*, 2012
- Τουρνικιώτης, Π., κ.ά., *Μεταπολεμικός Μοντερνισμός: Αρχιτεκτονική, Πολιτική και Τουρισμός στην Ελλάδα. 1950-1965*, τελική έκθεση Π.Ε.Β.Ε. 2010 65/18740, Αθήνα, 2012
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ., «Πεστιανά», *ΑΔ* 32, Χρονικά Β1, 1977, 173-174
- Τριγάζης, Π., *Ο λόρδος Βύρων στην Αττική*, Αθήνα, 2016
- Τσιάπαλη, Μ., *Η εντοίχια ζωγραφική του 17^{ου} αιώνα στους ναούς του Νομού Άρτας* (αδημ. Διδ. Διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003, 140-167
- Τσιγαρίδα, Ε. Μ., «Παρατηρήσεις πάνω στα μετάλλινα στεφάνια της Μακεδονίας», στο *Αρχαία Μακεδονία* V.3, Θεσσαλονίκη, 1999, 1631-1643
- Τσιγαρίδας, Ε., «Περί του ναού του Αγ. Νικολάου Ελαιώνος Σερρών», *ΑΑΑ* 4.1, 1971, 54-57
- Τσόκα, Α., Παπακωνσταντίνου, Μ. Φ., *Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Βράχα Ευρυτανίας. Οι τοιχογραφίες μετά τις εργασίες συντήρησης*, Λαμία, 2015
- Τσορλίνη, Α. (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Η χαρτογραφία του ελληνικού κράτους», 11^ο Εθνικό Συνέδριο Τοπογραφίας, Βουλευτικό-Ναύπλιο, Δεκέμβριος 2010*, Θεσσαλονίκη 2010
- Τσουγκαράκης, Δ., Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ε., *Σύνταγμα (CORPUS) Χαραγμάτων Εκκλησιών και Μονών της Κρήτης*, Αθήνα, 2015
- Τσούλη, Χρ., «Η στάση των Ελλήνων απέναντι στις αρχαιότητες κατά την τελευταία προεπαναστατική εικοσαετία και στη διάρκεια του Απελευθερωτικού Αγώνα: μαρτυρίες περιηγητών και αρχαιολόγους», στο *Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Μ., Κουτσογιάννης, Θ. (επιμ.), Δί'αυτά πολεμήσαμεν. Αρχαιότητες και Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα, 2019, 72-85
- Τσούτσιος, Γ., «Η Γέφυρα της Άρτας, κτίσμα προρωμαϊκό», *Σκουφάς*, τ. Ε', τεύχ. 44-45, 1977, 177-182
- Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεότερων Μνημείων, *Οικία Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου, Καταγραφή Κατάστασης Διατήρησης Τοιχογραφιών, Προτάσεις Συντήρησης*, Αθήνα, 2006
- Υπουργείο Πολιτισμού, *Ρωμαϊκή νεκρόπολη Ματάλων*, 2012, διαθέσιμο στο http://odysseus.culture.gr/h/3/gh3510.jsp?obj_id=2453
- Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, Διεύθυνσις αρχαιοτήτων και ιστορικών μνημείων, *Ζημιαί των αρχαιοτήτων εκ του πολέμου και των στρατών κατοχής*, Αθήνα, 1946
- Φάκλαρης, Π., «Οι αρχαιότητες της Λουκούς», στο Ι. Κούσκουνας κ.ά. (επιμ.), *Θυρεάτις Γη*, Αθήνα, 1981, 139-155
- Φάκλαρης, Π. Β., *Αρχαία Κυνουρία*, (Διδ. Διατριβή), ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1985.
- Φάκλαρης, Π. Β., *Αρχαία Κυνουρία*, Αθήνα, 1990
- Φάκλαρης, Π., Σταματοπούλου, Β. Γ., «Βεργίνα 2013. Η φάση μετά την εγκατάλειψη του τείχους. Η Βεργίνα των τεχνιτών και των τυμβωρύχων», *ΑΕΜΘ* 27, 2013, 173-180
- Φαράκλας, Ν., «Θηβαϊκά», *ΑΕ* 135, 1996, 33-35
- Φιλαδελφεύς, Α., *Νικόπολις. Συνοπτική ιστορία και περιγραφή των ανασκαφών (1913-1926), των μνημείων και των ερειπίων της*, Αθήνα 1928
- Φίλιος, Δ., «Εκθεσις περί των εν Ελευσίνοι Ανασκαφών», *ΠΑΕ* 1882, 84-103
- Φιολάκης, Κ., *Νίκος Νικολάου, Σχέδια 1929-1986. Κατάλογος δημοσιευμάτων από το αρχείο του Νίκου Νικολάου του ΜΙΕΤ*, Αθήνα, 2017
- Φλούδας, Ν., *Θυρεατικά*, τ. Α, Αθήνα, 1982.
- Χαιρετάκης, Γ., *Οικιστική οργάνωση και χωροταξία στη Σαλαμίνα από τον 6^ο ως τον 1^ο αι. π.Χ.* (αδημ. Διδ. Διατριβή), ΕΚΠΑ, 2018
- Χαραλαμπίδης, Μ., *Δεκεμβριανά 1944 – Η Μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, 2014
- Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρία Ελλάδας, *Πρακτικά Συνεδρίου «Η χαρτογραφία του ελληνικού κράτους», 11^ο Εθνικό Συνέδριο Τοπογραφίας, Βουλευτικό-Ναύπλιο, Δεκέμβριος 2010*, σελ. 122-123, διαθέσιμο στο http://users.ntua.gr/bnakos/Data/Section%205-6/Pub_5-6-55.pdf
- Χατζηλαζαρίδης, Λ. Ι., *Προϊστορικά βραχογραφήματα στη Β. Ελλάδα* (Διδ. Διατριβή), 2 τόμοι, ΑΠΘ, 2000
- Χριστοφόρος 1904: *Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονία παρὰ τῆ πόλει Σερρών Σταυροπηγιακῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου*, Λειψία, 1904
- Χρηστίδης, Α. Φ. (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2001
- Χρυσοστόμου, Α., *Αρχαία Έδεσσα. Η οχύρωση*, Έδεσσα, 2014, 382
- Χρυσοστόμου, Π., *Οι Μακεδονικοί τάφοι του Αρχοντικού και της Πέλλας*, Θεσσαλονίκη, 2019, 286-322

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Aanavi, D., "Devotional Writing: 'Pseudoinscriptions' in Islamic Art", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 26, 1968, 353-358
- Amandry, P. "Chronique Delphique: VII. Laville", *BCH*

- 105, 1981, 721-740
- Amyx, D. A., *Corinthian Vase Painting of the Archaic Period*, 3 τόμοι, Berkeley, 1988
- Angelkou, E., "Dice and Pawns from the Early Byzantine Episcopal Complex at Louloudies of Kitros in Pieria", στο Diamanti, Ch., Vassiliou, A. (επιμ.), *Ἐν Σοφίᾳ μαθητεύσαντες, Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honor of Sophia Kalopissi-Verti*, Oxford, 2019, 249-256
- Aravantinos, V. "The Inscriptions from the Sanctuary of Herakles at Thebes: An Overview", στο N. Papazarkadas (επιμ.), *The Epigraphy and History of Boeotia*, Boston, 2014, 149-210
- Aulbach, L. F., Gorski, L. C., *Fun and Games in Ostia*, 2007, διαθέσιμο στο <https://epperts.com/lfa/Ostia-03.html> (Μάρτιος 2022)
- Austin, R. G., "Roman Board Games II", *G&R* 4, No. 11, 1935, 76-82
- Bain, D., "Six Verbs of Sexual Congress", *CQ* 41, 1991, 51-77
- Baird J.A., Taylor Cl. (επιμ.), *Ancient Graffiti in Context*, Routledge, 2011
- Bakalakis, G., *Thrakische Eigennamen aus den Nordägäischen Küsten*, Thracia II, Serdicae, 1974, 261-279
- Barbier F., *Le rêve grec de Monsieur de Choiseul. Les voyages d'un Européen des Lumières*, Paris, 2010
- Batino, S., "Χοιράσου ηα Φοτύλλα έμί Φόρι τα...Note a margine per l'interpretazione di una nome", *ArchCl* 55, 2004, 283-288
- Bechtel, F., *Die Historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, Germany 1917
- Beck, L. (μετ.), *Pedanius Dioscorides: De Materia Medica*, *Alturtumswissenschaftliche Texte und Studien* 38, Hildesheim, 2017
- Bedigan, K. M., *Boeotian Kabeiric Ware: The significance of the ceramic offerings at the Theban Kabirion in Boeotia* (αδημ. Διδ. Διατριβή), University of Glasgow, 2008
- Benndorf, O., «Πίναξ εκ της Ακροπόλεως», *AE*, 1887, 115-130, εικ. 6
- Biography of Carlos Sáenz de Tejada (1897-1958), διαθέσιμο στην ιστοσελίδα The Biography, <https://thebiography.us/en/saenz-de-tejada-carlos>
- Blegen, C. W., Broneer, O., κ.ά., *Acrocorinth: Excavations 1926*, CORINTH III.1, Cambridge, Massachusetts, 1930
- Blümlein, C., *Bilder aus dem römisch-germanischen Kulturleben*, München-Berlin, 1918, 101-102
- Boegehold, A. L., "Korinthiaka", *GRBS* 15.1, 1974, 25-37
- Bommelaer, J.-F., Laroche, D., *Guide de Delphes. Le site*, Athènes, 2015
- Bourguet, E., "Monuments et inscriptions de Delphes", *BCH* 35, 1911, 459
- Božkov, At., Vasiliev, As., *Hudožestveno nasledstvo na manastira Zograf*, Sofia, 1981
- Brenne, S., *Die Ostraka vom Kerameikos*, Teilband 1, Kerameikos XX, Wiesbaden, 2018
- Breytenbach, C., "Christian Prisoners: Fifth and Sixth Century Inscriptions from Corinth", *Acta Theologica*, Suppl. 23, 2016, 302-309
- Brommer, F., "Gefäßformen bei Autoren des 5. Jhdts. V. Chr.", *Hermes* 115, 1987, 1-21
- Broneer, O., "Excavations in Corinth", *AJA* 39, 1935, 55-75
- Broneer, O., *The South Stoa and its Roman successors*, CORINTH I.4, Princeton, 1954
- Broneer, O., *Topography and Architecture*, Isthmia II, Princeton, 1973, 115
- Brooks, S., "Art and Death in Medieval Byzantium" στο *Heilbrunn Timeline of Art History*, New York, The Metropolitan Museum of Art, 2000, διαθέσιμο στο http://www.metmuseum.org/toah/hd/dbyz/hd_dbyz.htm (Μάρτιος 2022)
- Cavalier O. κ.ά., *Le voyage en Grèce du comte de Choiseul-Gouffier*, Avignon-Le Pontet, 2007
- Chairetakis, Y., "Clay vessels and magical rituals. From the Aegean Sea to the Pontos Euxeinos", *Political, Social and Religious Dynamics in South-East Europe. The 12th Congress of South-East European Studies, Bucharest, 2-7 September 2019* (υπό έκδοση)
- Chairetakis, Y., "Cursing rituals as part of household cult: a fourth century BC inscribed bowl from Salamis", στο Vavouranakis, G. κ.ά. (επιμ.), *Popular Religion and Ritual in prehistoric and ancient Greece and the eastern Mediterranean*, Archaeopress Archaeology, 2018, 137-142
- Chaniotis, A., de Staebler, P. D., "Gladiators and Animals. New Pictorial Graffiti from Aphrodisias and their Contexts", *Philia* 4, Turkey, 2018, 31-54.
- CIL III: T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Gaecarum, Illyrici Latinae*, Berlin, 1873
- Colin, G., *Inscriptions du Trésor des Athéniens*, FdD III.2, Paris, 1909-1913
- Collart, P., Ducrey, P., *Philippes I: les reliefs repustres*, Athènes, 1975
- Conze, A., *Die attischen Grabreliefs II*, Berlin, 1900
- Daumas, M. *Cabiriaca. Recherches sur l'iconographie du cultedes Cabires*, Paris, 1998
- Daux, G., *Inscriptions depuis le trésor des Athéniens jusqu'aux bases de Gélon*, FdD III.3, Paris, 1943, 333-334, ap. 381
- Dennis, G. T., "Death in Byzantium", *DOP* 55, 2001, 1-7
- Dickie, W. M., "Who practiced love magic in Classical Antiquity and the Late Roman World?", *CQ* 50, 2000, 563-583
- Dimitriadis, G. κ.ά., "Post-Palaeolithic engravings at Philippi in eastern Macedonia, Greece: rock art in the land of the Hedones", *Antiquity* 81, 2007, διαθέσιμο στο <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/vianello/> (Ιούνιος 2022)
- Dodwell, E., *A classical and topographical tour through*

- Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, 2 τόμοι, London, 1819
- Durrell, L., *The Greek Islands*, London, 1978, 232
- Edwards, G.R., *Corinthian Hellenistic Pottery*, CORINTH VII.3, Princeton, 1975
- Eliot, C.W.J., "Lord Byron, Early Travelers, and the Monastery at Delphi", *AJA* 71, 1967, 283-291
- Enev, M., *Mount Athos - Zograph Monastery*, Sofia, 1994
- Fant, M. B., Lefkowitz, M. R., *Women's life in Greece and Rome: a sourcebook in translation*, London, 2016
- Fernandes, E. M. C. M., Valério, M. F. G., "Comunidades Helenógrafas en la Lusitania visigoda (s.vi)", *Pyrenae* 44, 2013, 69-108, διαθέσιμο στο <https://core.ac.uk/download/pdf/39113662.pdf> (Ιούλιος 2022)
- Foskolou, V. A., "The Magic of the Written Word: The Evidence of Inscriptions on Byzantine Magical Amulets", *ΔΧΑΕ* 35, 2014, 329-348
- Fowden, E. K., "Rituals of Memory at the Olympieion Precinct of Athens" στο S. Ottewill-Soulsby, J. Martínez Jiménez (επιμ.), *Remembering and Forgetting the Ancient City*, Oxford 2022, 297-326, διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/71691969/Rituals_of_memory_at_the_Olympieion_precinct_of_Athens (Ιούνιος 2022)
- Fox, R. L., *Pagans and Christians: in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, London, 2006
- Franz, A., "From Paganism to Christianity in the temples of Athens", *DOP* 19, 1965, 185-205
- Frazer, P. M., Matthews, E., *A Lexicon of Greek Personal Names. Vol. IV: Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Οξφόρδη, 1987
- Gallavotti, C., *Metri e ritmi nelle iscrizioni greche*, Bollettino dei Classici Suppl. 2, Rome 1979
- Gardiner, E. N., *Athletics of the Ancient World*, Oxford, 1930
- Gell, W., *The itinerary of Greece, with a commentary on Pausanias and Strabo and an account of the monuments of antiquity at present existing in that country*, London, 1810
- Gilman, R. D. "Athletic festivals in the Northern Peloponnese and Central Greece", στο P. Christiesen, D. G. Kyle (επιμ.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, Oxford, 2014, 176-192
- Godart, L., Olivier, J., "Recueil des Inscriptions en Linéaire A", *ÉtCrét* 21, τ. 4: Autres Documents, Paris, 1982, 132-133
- Gondicas, D., *Recherches sur la Crète occidentale de l'époque géométrique à la conquête romaine. Inventaire des sources archéologiques et textuelles, position du problème*, Amsterdam, 1988
- Gouffier Choiseul, M.G.F.A., *Voyage pittoresque de la Grèce*, T.1, Paris 1782
- Gouffier Choiseul, M.G.F.A., *Voyage pittoresque de la Grèce*, T.3, Paris 1822
- Graef, B., Langlotz, E., *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, 2, Berlin, 1933, 93-94, εκ. 80, αρ. 1037
- Green, J. R., Handley, E. W., "The Rover's Return. A literary quotation on a pot in Corinth", *Hesperia* 70, 2001, 367-371
- Guarducci, M., *Inscriptiones Creticae*, II, 23, Roma, 1939
- Guarducci, M., *L' epigrafia greca dale origini al tardo impero*, 1987, 452-453
- Guarducci, M., *Η Ελληνική Επιγραφική. Από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο*, Αθήνα, 2008
- Halbherr, F., κ.ά., "Haghia Triada nel periodo tardo palaziale", *ASAtene* 55, 1977 (1980), 13-342
- Heimann, F.U.M., Schädler, U., "The Loop within Circular Three Mens Morris", *Board Game Studies Journal* 8, 2014, 51-61, διαθέσιμο στο <http://bgst.ludus-opuscula.org/Home/ArticleDetails/99> (Ιούνιος 2022)
- Hellmann, M.-Chr., «Περιηγητές και ανασκαφείς στους Δελφούς πριν τη Μεγάλη Ανασκαφή του 1892» στο O. Picard (επιμ.), *Δελφοί. Αναζητώντας το χαμένο Ιερό*, Αθήνα, 1992, 14-54
- Heydemann, H., *Die antiken Marmor-Bildwerke zu Athen*, Berlin, 1874, 313, αρ. 833
- Homolle, Th., "Le Temple de Delphes. Son Histoire. Sa Ruine", *BCH* XX, 1896, 702-732
- Homolle, Th., "Le Gymnase des Delphes", *BCH* 23, 1899, 561-562, 580-582.
- Hubbard, Th. K., *Homosexuality in Greece and Rome: A Sourcebook of Basic Documents*, University of California Press, 2003
- IG IV: M. Fraenkel, *Inscriptiones Graecae* 4: Inscriptiones graecae Aeginae, Pityonesi, Cecryphaliae, Argolidis, Berlin, 1902
- IG IV2 3: E. Sironen, *Inscriptiones Graecae* IV2 3, fasc. 3: Inscriptiones Corinthi, regionis Corinthiae, Berlin, 2016
- IG V. 1: W. Kolbe, *Inscriptiones Graecae*, V,1. Inscriptiones Laconiae et Messeniae, Berlin 1913.
- Johnston, A. W., *Trademarks on Greek Vases*, Warmminster, Wiltshire, 1979
- Jones, C. P., "Flavia Politta and Manilius Fuscus", *CPh* 84, 1989, 129-136
- Jones, J., Sackett, L., & Eliot, C., "Τὸ Δέμα: A Survey of the Aigaleos-Parnes Wall", *BSA* 52, (1957), 152-189
- Jordan, D. R., "Defixiones from a well near the southwest corner of the Athenian Agora", *Hesperia* 54, 3, 1985, 205-255
- Jordan, D., "Inscribed lead tablets from the Games in the Sanctuary of Poseidon", *Hesperia* 63, 1, 1994, 111-126
- Karapanagiotou, A., "Kaiserzeitliche Sarkophage aus Arkadien (Peloponnes)", στο V. Gaggadis-Robin

- κ.ά. (επιμ.), *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain, Arles et Aix-en-Provence, 21-23 mai 2007*, Arles/Aix-en-Provence, 2009, 239-249.
- Karoglou, K., *Attic Pinakes. Votive images in clay*, British Archaeological Reports, International Series 2104, Oxford, 2010
- Keegan, P., *Graffiti in Antiquity*, Routledge 2014
- Keesling, C., "Men of Bronze, but not Hoplites. Kritios and Nesiotes' Male Figures on the Acropolis", στο O. Palagia, E. P. Sioumpara (επιμ.), *From Hippias to Kallias. Greek Art in Athens and Beyond 527-449 B.C.*, Athens, 2019, 52-61
- Keil, J., Wilhelm A. κ.ά., *Denkmäler aus dem rauhen Kilikien*, Manchester, 1931
- Knigge, U., *Der Südhügel*, Kerameikos IX, Berlin, 1976
- Knigge, U., *Der Bau Z*, Kerameikos XVII, München, 2005
- Koder, J., *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euböia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, (VTIB 1), Βιέννη 1973
- Kovačev, M., *Zograf, Izsledvanija i dokumenti I*, Sofia, 1942
- Kruschwitz, P., "Attitudes Towards Wall Inscriptions in the Roman Empire", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 2010, 174, 207-218
- Kunze, E. -Götte, Tancke, K., Vierneisel, Kl., *Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts. Die Beigaben*, Kerameikos VII, 2, München, 2000
- Kurke, L., "Ancient Greek Board Games and how to play them", *Class Philol* 94, 1999, 247-267
- Lamberton, R. D., Rotroff, S. I., *Birds of the Athenian Agora*, Agora Picture Book, Princeton, 1985
- Lang, M. L., *Graffiti and Dipinti*, Agora XXI, Princeton, 1976
- Lang, M. L., *Graffiti in the Athenian Agora*, Agora Picture Book, Athens, 1988
- Langdon, M. K., "Hymettiana I", *Hesperia* 54, 1985, 257-270
- Langner, M., *Antike Graffitizeichnungen: Motive, Gestaltung, und Bedeutung*, Wiesbaden, 2001
- Larsen, M., "A prison in Late Antique Corinth", *Hesperia* (υπό έκδοση)
- Lawall, M. L., "Graffiti, Wine Selling, and the Reuse of Amphoras in the Athenian Agora, ca. 430 to 400 B.C.", *Hesperia* 69, 2000, 3-90
- Le Bas, Ph., "Voyages et recherches archéologiques en Grèce et en Asie Mineure pendant les années 1843 et 1844", *RA* 1844, 51 (39-53)
- Le Bas, Ph., Reinach, S., *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure*, Paris, 1888, 83-84, πίν. 77.1
- Leventi, I., *Hygieia in Classical Greek Art*, Archaiognosia Suppl. 2, Athens, 2003
- LGPN IIIb, λήμμα Ἀθάνιχος, διαθέσιμο στο http://clas-igpn2.classics.ox.ac.uk/cgi-bin/igpn_search.cgi?name=%e1%bc%88%ce%b8%ce%ac%ce%bd%ce%b9%cf%87%ce%bf%cf%82&style= (Μάρτιος 2022)
- Lieber, E., "Galen on contaminated cereals as a cause of epidemics", *Bull. Hist. Med.* 44, no. 4, 1970, 332-345
- Lohmann, P., *Graffiti als Interaktionsform*, De Gruyter 2018
- Lowe, C. G., "Fauvel's first trip through Greece", *Hesperia* 5, 1936, 206-224
- Lowry, H., *The Shaping of the Ottoman Balkans 1350-1500*, Istanbul, 2010, 80-84 (λήμμα *Gümülçine*), 85-90 (λήμμα *Sêlanik*)
- Mannack, T., "The Good, the Bad, and the Misleading: A Network of Names on (Mainly) Athenian Vases" στο R. Morais κ.ά. (επιμ.), *Greek Art in Motion. Studies in honour of Sir John Boardman on the occasion of his 90th birthday*, Oxford, 2019, 34-35
- Maran, J., "Forschungen in der Unterburg von Tiryns 2000-2003", *AA* 2008, 35-111
- Mari, A., κ.ά., "The Cave of the Nympholept at Vari – Fast creation of a 3D simulation model of an important cult cave in Attica, Greece", στο Kyriakides, P., κ.ά. (επιμ.), *Spreading Excellence in Computer Applications for Archaeology and Cultural Heritage, Proceedings of the 3rd CAA-GR Conference, 18-20 June 2018, Limassol, Cyprus*, Limassol, Cyprus, 2019, 67-76
- Marinis, V., *Death and the Afterlife in Byzantium: The Fate of the Soul in Theology, Liturgy, and Art*, Cambridge, 2017
- Martinez Fernandez, A., *Επιγραφές Πολυρρήνιας*, Αθήνα, 2012
- Martínez Jiménez, J. (επιμ.), *Remembering and Forgetting the Ancient City*, Oxford & Philadelphia, 2022
- Mazower, M., *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Αθήνα, 2006
- McCabe, A., "Byzantine funerary inscriptions on the Hephaisteion (Church of St. George) in the Athenian Agora", στο M. D. Lauxtermann, I. Toth (επιμ.), *Inscribing texts in Byzantium: continuities and transformations*, London, 2020, 234-263
- Meinardus, O. F. A., "Medieval navigation according to *akidographemata* in byzantine churches and monasteries", *ΔΧΑΕ* 6, 1972, 29-52
- Meritt, B. D., *Greek Inscriptions: 1896-1927*, CORINTH VIII.1, Harvard, 1931
- Miller, S. G., "Excavations at Nemea, 1978", *Hesperia* 48, 1979, 93-103
- Miller, S. G., *The Early Hellenistic Stadium*, NEMEA II, Berkeley, 2001
- Milnor, K., *Graffiti and the Literary Landscape in Roman Pompeii*, Oxford 2014
- Moortel, A. Van de, Langdon, M. K., "Archaic Ship Graffiti from Southern Attica, Greece: Typology and Preliminary Contextual Analysis", *Int. J. Nat. Archaeol.* 46.2, 2017, 382-405
- Morgan, C. H., *The Byzantine Pottery*, Cambridge Mass., 1942

- Munn, M. H., *The Defense of Attica. The Dema Wall and the Boiotian War of 378-375 B.C.*, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1993
- Neils, J., Tracy, S.V., *The Games at Athens*, Agora Picture Book, Athens, 2003
- Nenadović, S., "Arhitektura Hilandara. Cerkve i paraklisi", *Hilandarski Zbornik*, 3, 85-196
- Nenadović, S., "Parekklesia", στο G. Subotic (επιμ.), *Manastir Hilandar*, Beograd, 1998, 165-166
- Oikonomou-Laniado, A., "Une représentation pornographique sur un tesson d'Argos byzantine", *ΔΧΑΕ* 20, 1998, 259-260
- Onur, F., Papagiannaki, A., "A Late Antique Flask from Side with a Curse Inscription", *Gephyra* 5, 2008, 147-160
- Palme-Koufa, A., "Die Graffiti auf der Keramik", στο R. C. S. Felsch (επιμ.), *Kalapodi I. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, Mainz am Rhein, 1996, 273-331.
- Panagou, T., "Transport Amphoras and their Contents" στο Γιαννοπούλου, Μ., Καλλίνη, Χ. (επιμ.), *ΗΧΑΔΙΝ. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, τ. 2, Αθήνα, 2016, 312-334
- Papathanassiou E., Ioannidou Th., "Islamic graffiti in a Christian church: An unknown episode in Kastoria's History" στο Διεθνές Συμπόσιο (*e-Symposium*) "Bektashism in the Southern Balkans (An e-Symposium in Memory of Efstratios Zengin)", 30 και 31 Οκτ. 2021 (υπό έκδοση)
- Papathanassiou, E. A., "The Armenian Presence in and Around the Rhodope Mountain in 11th C.: Rethinking over Some New Archaeological Finds", *Περι Θράκης* 7, 2010-2015, 59-97
- Parissaki, M. G., *Prosopography and Onomasticon of Aegean Thrace*, Athens, 2007
- Parker, H., "Sex, Popular Beliefs and Culture", στο P. Toohey - M. Golden (επιμ.), *A Cultural History of Sexuality in the Classical World*, Oxford/New York, 2014, 124-247
- Peek, W., *Inscripfen, Ostraka, Fluchtafeln*, Kerameikos III, Berlin, 1941
- Peek, W., "Attische Inschriften. Nachträge und Verbesserungen zu IG I², II²", *MDAI(A)* 67, 1942, 1-217
- Perrot, G., Chipiez, C., *History of Art in Primitive Greece. Mycenaean Art*, London/New York, 1894, τ. 2, 66, εικ. 273
- Pilavaki, S., "A proposed chronology for a rock art complex in Northern Greece", *Time and Mind* 7 (1), 2014, 71-87
- Pilavaki, S., "Turning into Stone: Rock Art and the Construction of Identities in Ancient Thrace", στο Mina, M., κ.ά. (επιμ.), *An Archaeology of Prehistoric Bodies and Embodied Identities in the Eastern Mediterranean*, Oxford/Philadelphia, 2016, 104-109, (όπου και η σχετική βιβλιογραφία)
- Powel, W., *Galen: On the Properties of Foodstuffs (Introduction, Translation and Commentary)*, Cambridge, 2003, 80
- Psalti, A. κ.ά., "Les fortifications d'Amphissa, de l'antiquité à l'époque contemporaine: premières observations de terrain et essai de bilan", *BCH* 143, 2019, 321-346
- Regiani, N., "Transmission of Recipes and *Receptaria* in Greek Medical Writings on Papyrus: Between Ancient Text Production and Modern Digital Representation" στο R. Berardi κ.ά., *On the Track of the Books. Scribes, Libraries and Textual Transmission*, Berlin-Boston, 2019, 167-188
- Richter, G. M. A., Milne, M. J., *Shapes and Names of Athenian Vases*, New York, 1935, 25-28
- Robinson, H., *Pottery of the Roman Period*, Agora V, Princeton, 1959
- Robinson, M., "New Greek Inscriptions", *AJP* 31, 1910, 387-389
- Rodenwaldt, G., "Ein archaischer Torso in Athen G. Rodenwaldt", *AM* 46, 1921, 27-35, πίν. I, II
- Ross, L., *Die Demen von Attika und ihre Vertheilung unter die Phylen*, Halle, 1846, 94, αρ. 161
- Ross, L., *Inscriptiones Graecae Ineditae*, Fasc. I, Nafplion, 1834
- Ross, L., *Reisen des Königs Otto und der Königin Amalia in Griechenland. Aufgezeichnet und Gesammelt*, 2 Bände. Halle, 1848
- Rotroff, S., *Hellenistic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, Agora XXIX, Princeton, 1997
- Rotroff, S., *Hellenistic Pottery. The plain wares*, Agora XXXIII, Princeton, 2006
- Roueché, Ch., *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions*, Journal of Roman Studies Monographs, V.5, London, 1989
- Rousset, D., "Une coupe attique à figures rouges et un pentamètre erotique à Élatée de Phocide", *REG* 125, 2012, 19-35
- de Sanctis, G., "Esplorazione archaeologica delle provincie occidentali di Creta. Parte seconda: Iscrizioni", *Mon.Ant.* 11, 1901-1902, 474-550.
- Scarborough, J., "Drugs and Medicine in the Roman World", *Expedition* 38, no.2, 1996, 38-51
- Schachter, A., "Evolutions of a mystery cult: the Theban Kabiroi", στο M. B. Cosmopoulos (επιμ.), *Greek Mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, London, 2003, 112-142
- Schädler, U., "Latrunculi – ein verlorenes strategisches Brettspiel der Römer", *Homo Ludens. Der spielende Mensch* 4, 1994, 47-67
- Schädler, U., "Mancala in Roman Asia Minor?", *Board Game Studies* 1, 1998, 10-25, διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/2135654/Mancala_in_Roman_Asia_Minor (Μάρτιος 2022)
- Schädler, U., "Pente Grammai: The Ancient Greek Board Game 'Five Lines'", στο Silva, J. N. (επιμ.), *Proceedings of the Board Game Studies Colloquium XI April 23-April 26*, Lisbon, 2008, 173-196
- Schädler, U., "XII Scripta, Alea, Tabula-New Evidence for the Roman History of Backgammon", στο de

- Voogt, A. J. (επιμ.), *New Approaches to Board Games Research. Asian Origins and Future Perspectives*, Leiden 1995, 73-98
- Schädler, U., "Games, Greek and Roman", στο Bagnall, R.S., κ.ά. (επιμ.), *The Encyclopedia of Ancient History*, Chichester, 2013, 2841-2844, διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/2135663/Games_Greek_and_Roman (Μάρτιος 2022)
- Schmidt, J., "Mittheilungen aus Griechenland", *Mdl* 6, 1881, 338-362
- Schörner, G., Goette, H. R., *Die Pan-Grotte von Vari*, Mainz, 2004
- Schwartz, E., *Scholia in Euripidem*, vol. 1, Berlin, 1887-1891
- SEG LI: A. Chaniotis, T. Corsten, S. Stroud, *Supplementum Epigraphicum Graecum*, LI (2001), Amsterdam, 2005
- SEG LV: A. Chaniotis, R. Tybout, Th. Corsten, and R.S. Stroud (eds.), *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vol. LV, Amsterdam, 2005
- SEG XI: J.E. Hondius, *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vol. XI, Leiden, 1950
- SEG XXIX: H.W. Pleket, R.S. Stroud, *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vol. XXIX, Amsterdam, 1979
- SEG XXV: A. G. Woodhead (επιμ.), *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vol. XXV, Amsterdam, 1971
- Shear, T. Leslie Jr., "The Athenian Agora: Excavations of 1980-1982", *Hesperia* 53, 1984, 1-57
- Solomonik, E. I., *Novye epigraficheskie pamiatniki Khersonesa II*, Kiev 1973
- Sparkes, A., Talcott, L., *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th c. BC*, Agora XII, Princeton, 1970
- Sparkes, B. A., Talcott, L., *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, Agora XII, Princeton, 1982
- Stamatopoulou, V. G., "Excavating the Hellenistic Fortification of Vergina, Northern Greece", στο Eisenberg, M., Khasimy, R. (επιμ.), *The Art of Siege Warfare and Military Architecture from the Classical World to the Middle Ages*, Οξφόρδη, 2021, 63-72
- Stibbe, C. M., *Das andere Sparta*, Mainz am Rhein, 1996.
- Stieglitz, R., "Minoan Mathematics or Music?", *BASP* 15, 1978, 127-132, διαθέσιμο στο <https://quod.lib.umich.edu/b/basp/0599796.0015.001/133:19?page=root;rgn=full+text;size=100;view=image> (ΤΗΠ: Ιούνιος 2022)
- Stolba, V. F., "Graffiti and Dipinti", στο Hannestad, L., κ.ά. (επιμ.), *Panskoye I. 1. The Monumental Building U6*, Aarhus, 2002, 228-244,
- Strohmeyer, A., *The Myth of Matala: Ein Fotoband aus den 60ern und 70ern/ Photographs from the Sixties and Seventies*, Balistser Verlag, 2011
- Stroud, R. S., "The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary report II: 1964-1965", *Hesperia* 37, 1968, 299-330
- Stroud, R.S., *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Inscriptions*, CORINTH XVIII.6, Princeton, 2013
- Taylor, C., "Graffiti and the Epigraphic Habit. Creating Communities and Writing Alternate Histories in Classical Attica", στο J.A. Baird, Cl. Taylor (επιμ.), *Ancient Graffiti in Context*, Routledge, 2011, 90-109
- Themelis, P., "Ausgrabungen in Kallipolis", στο W. Hoepfner (επιμ.), *Geschichte des Wohnens 1. 5000 v. Chr.-500 n. Chr. Vorgeschichte, Frühgeschichte, Antike*, Stuttgart, 1999, 427-440
- Theocharidis, Pl., "The Byzantine fortified enclosure of the Monastery of Chelandarion", *Hilandarski Zbornik* 7, Beograd, 1989
- Thompson, E. L., *Images of Ritual Mockery on Greek Vases* (Διδ. Διατριβή), Columbia University, 2010
- Truesdell Merrill, E., "An old Roman Game", *CJ* 11, no. 6, 1916, 365-366
- Tsitsa, E., "From Minoan Artists to Swiss Restorers through the Prism of Conservation", στο A. Vlachopoulos (επιμ.), *Paintbrushes. Wall-painting and vase-painting of the 2nd millennium B.C. in dialogue. Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, Αθήνα, 2018
- Valavanis, P., "Athletics and politics in the Ancient Greek Games", *Lecture John Barron Memorial, 13 June 2012*, Institute of Classical Studies, διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/22554863/Lecture_on_Athletics_and_Politics_in_the_Ancient_Greek_Games (Απρίλιος 2022)
- Vanderheyde, C., *La sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle*, Athènes, 2005
- Verreth, H., Goldfus, H., "A Greek Magical(?) Ostrakon from Elousa (Haluzza)", *ZPE* 128, 1999, 150-152
- de Voogt, A. J., "Traces of Appropriation: Roman Board Games in Egypt and Sudan", *Archimède* 6, 2019, 89-99, διαθέσιμο στο https://archimede.unistra.fr/fileadmin/upload/DUN/archimede/Revue_Archimede_RAHA/Numero_6/DosJ02_DE_VOOGT.pdf (Μάρτιος 2022)
- Wachter, R., *Non-Attic Greek Vase Inscriptions*, Oxford, 2001
- Walter, O., "Archäologische Funde in Griechenland von Frühjahr 1940 bis Herbst 1941", *AA* 57, 1942, 99-199
- Warren, P., "Rosso antico marble and the façade entablature of the Treasury of Atreus" στο Y. Galanakis κ.ά. (επιμ.), ΑΘΥΡΜΑΤΑ. *Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, Oxford, 2014, 237-246
- Weinberg, S. S., "A cross-section of Corinthian antiquities (excavations of 1940)", *Hesperia* 17.3, 1948, 197-241
- Weller, C. H., "The Cave at Vari. Description, Account of Excavation and History», *AJA* 7, 1903, 263-288
- Wickens, J. M., *The archaeology and history of cave use in Attica from prehistoric through Late Roman times*, τ. I-II (Διδ. Διατριβή), Indiana University, Bloomington, University Microfilms Ann Arbor, 1986
- Wiseman, J., "The Gymnasium Area at Corinth, 1969-1970", *Hesperia* 41, 1972, 1-42

Wolters, P., Bruns, G., *Das Kabirenheiligtum bei Theben*, Berlin 1940

Xenaki, M., “Corpus des Graffites en Cappadoce: Introduction” στο Rhoby, A. (επιμ.), *Inscriptions in Byzantium and Beyond. Methods – Projects – Case Studies*, Wien, 2015, 157-166

Younger, J. G., “The Mycenaean Bard: The Evidence for Sound and Song”, στο R. Laffineur, S. Morris (επιμ.), *EPOS: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology*, Liège/Austin, 2007, 71-78

Younger, J. G., *Linear A Texts in phonetic transcription, HT (Haghia Triada)*, 2000, διαθέσιμο στο <http://people.ku.edu/~jyounger/LinearA/HTtexts.html> (Ιούνιος 2022)

Zadorojnyi, A.V., “Transcripts of Dissent? Political Graffiti and Elite Ideology Under the Principate”, στο Baird, J., Taylor, C. (επιμ.) *Ancient Graffiti in Context*, Routledge, 2011, 110-133.

Zalenski, J., “Religion and Roman Spectacle”, στο P. Christiesen, D. G. Kyle (επιμ.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, Oxford, 2014, 590-602

Zambon, A., “Une leçon de topographie par correspondance: les lettres de l’ingénieur J. Foucherot et les levés du peintre L. F. S. Fauvel en Grèce”, *Le Monde des cartes* 207, 2011, 107-124

Zambon, A., “Acquisition et transmission du savoir antique à Athènes à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle : Fauvel et son réseau de sociabilité”, *Anabases* 32 (2020), 79-105

Ziebarth, E., “Funde”, *AM* 21, 1896, 465-466

ΦΙΛΜΟΓΡΑΦΙΑ

Hippie! Hippie! 2013: Γ. Βαρελάς (σκηνοθεσία), Μ. Π. Κουφοπούλου (σενάριο- έρευνα),

Hippie! Hippie! Matala! Matala! (ντοκιμαντέρ παραγωγής ΕΡΤ), 2013, διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=gAAAnOauPBE&feature=share>.

Hippies 2007: S. Reda (σκηνοθεσία), D. Kleinman (σενάριο), *Hippies* (ντοκιμαντέρ – τηλεοπτική εκπομπή), 2007, διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=OxqnmXLzaM4>.

Μάταλα 1972: Μ. Daloukas, *Μάταλα 1972 – Άδειες σπηλιές και χωροφύλακες συλλαμβάνουν χίπις* (βίντεο), 21-06-2018, διαθέσιμο στο https://www.youtube.com/watch?v=QqaR_EaQFd8.

Οι Χίπις στα Μάταλα 1965: Orfffeas, *Οι Χίπις στα Μάταλα 1965 – 70* (βίντεο), 08-10-2015, διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=ITUP1Z8zrzA>.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Οι εικόνες που περιλαμβάνονται στην έκδοση προέρχονται από τα αρχεία των αντίστοιχων Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού και τα προσωπικά αρχεία των συντακτών, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά.

Για όλες τις φωτογραφίες αρχαιολογικού περιεχομένου, τα πνευματικά δικαιώματα επί των εικονιζόμενων μνημείων ανήκουν στο Υπουργείο Πολιτισμού (Ν. 4858/2021)

© Υπουργείο Πολιτισμού / Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων (Ο.Δ.Α.Π.)

